Вольф-Дітріх Гайке

# Українська дивізія "Галичина"

## історія формування і бойових дій (1943-1945)

Головна Управа Братства колишніх Вояків 1-ої Української Дивізії Української Національної Армії присвячує цю книжку всім воякам Дивізії, які на заклик українського проводу пішли в її лави, щоб боротися за українську державність. Багато з них заплатило в нерівній боротьбі найвищу ціну — своє життя. Хай ця книжка буде тривалим пам'ятником їхньої ідеї для майбутніх поколінь.

Первісний заголовок цієї праці "Sie wollten die Freiheit" ("Вони хотіли волі"). В українському виданні змінено заголовок на "Українська Дивізія "Галичина"" і зроблено деякі скорочення. Про те читай в передмові ред. Володимира Кубійовича. Автор цієї книги — майор Вольф-Дітріх Гайке — був начальником штабу Першої Української Дивізії.

## Передмова

Праця "Історія Української Дивізії", яка виходить у "Записках" Наукового Товариства ім. Шевченка, це — історія формування й бойових дій цього найбільшого українського зімкненого військового з'єднання по німецькому боці під час другої світової війни, що існувало від літа 1943 року під назвою Дивізія "Галичина" (також 14-та ґренадирська дивізія зброї СС — українська ч. 1, 1-ша Українська Дивізія Української Національної Армії; в праці вживається назва — Українська Дивізія) аж до капітуляції Німеччини.

Автор книжки Вольф-Дітріх Гайке, народжений 1913 року в Пруссії, походить з старої німецької старшинської родини і після закінчення Військової Академії в Берліні був активним німецьким старшиною. Під

час війни служив як фронтовий, згодом штабний старшина і в січні 1944 року був відряджений як начальник штабу в ранзі майора до Української Дивізії, яка тоді формувалася. Він був у Дивізії єдиним штабним старшиною, який належав до сухопутних військ, а не зброї СС.

Автор як шеф штабу Української Дивізії знав, поряд її командира генерала Ф. Фрайтаґа, найкраще її внутрішнє життя, вишкіл, бої. Він належав до нечисленних німецьких старшин Дивізії, які були свідомі потреби порозуміння між обома народами — українським і німецьким та політичного значення Дивізії. У Дивізії він встановив відразу приязні стосунки з українцями, він докладав зусиль, щоб пізнати прикмети українського вояка і старшини, як також намагався усунути, в міру можливостей, помилки, що їх робили вищі німецькі кола, зокрема командир Дивізії генерал Фрайтаґ, який не розумів і не хотів розуміти, політичних завдань Дивізії і психіки українського вояка. Як начальник штабу автор знав, хоч частково наміри й пляни вищих німецьких чинників щодо Дивізії, він разом з генералом Фрайтаґом був учасником всіх важливіших обговорень у справі Дивізії з вищими німецькими військовими і політичними авторитетними колами, між іншим з Гіммлером й ініціятором створення Дивізії губернатором Галицької области О. Вехтером; він був у постійному контакті з сотником Дмитром Палієвим, а пізніше його наступником — сотником Любомиром Макарушкою. В Українській Дивізії автор залишився аж до її капітуляції перед західніми альянтами. Пізніше впродовж двох років він був інтернований і звільнений як особа "без обтяжень". Тепер займає відповідальне становище в економічній галузі в Баварії.

Таким чином майор Гайке є після смерти генерала Фрайтаґа, д-ра Вехтера, полковника Бізанца, єдиною компетентною особою, спроможною представити історію Дивізії — її вишкіл, внутрішнє життя, бої та стосунки з німецькими авторитетними колами.

Працю автор написав, як згадує, ще 1947 року, перебуваючи в англійському таборі інтернованих, на основі збережених ним записів у воєнному щоденнику, картографічних схем та власної пам'яті. Первісний

заголовок манускрипта — "Вони хотіли волі" (в ориґіналі "Sie wollten Freiheit"). Фраґменти з цієї праці — опис битви під Бродами друкувалися у збірнику "Броди", що вийшов 1951 року в Мюнхені. Згодом автор дав свою працю для видання її українською, і можливо німецькою мовами Головній Управі Братства кол. Вояків 1-ої Дивізії Української Національної Армії. В українському виданні, яке саме тепер виходить, зроблено деякі скорочення, а окремі відділи дещо відредаґовані. Пропущено перші розділи "Нарис історії України", "Військовий погляд на другу світову війну" та "Положення на українській національній території та в Европі напередодні творення Української Дивізії", в яких автор коментує, між іншим німецьку політику на Сході Европи і взаємовідносини Німеччини і України, бо вони назагал відомі українському читачеві й не стосуються безпосередньо до історії Дивізії. Скорочено початок розділу "Формування й вишкіл Української Дивізії", те, що автор пише про постання Дивізії, бо він був відряджений до Дивізії пізніше і не брав участи в її організації. Пропущено також розділи "Враження із Словаччини" та "Уздовж і впоперек Штірії", бо це загальні враження автора, головне описи природи й міст, не пов'язані з будь-якими діями Української Дивізії. Разом з цим змінено і заголовок праці. В інших розділах не зроблено майже ніяких змін, навіть там, де міркування автора (наприклад, характеристика психіки українського вояка) є дещо поверховні.

Всі ці зміни зроблено в порозумінні з автором.

В праці автор подає хронологічно всі події, пов'язані з формуванням і бойовими діями Української Дивізії, які тільки він один міг їх представити так докладно.

Пожвавленням ділового і трохи сухого викладу автора є опис деяких подій, основаних на переживаннях автора — розділи: "На вправах в Нойгаммері", патетично написана картина двох кривавих днів прориву з брідського кітла "Спогад пережитого бою", фраґмент з кінцевих боїв Дивізії "Оборона Ґляйхенберґу".

Автор присвячує багато місця непорозумінням, що виникали в Дивізії, які полягали в тому, що загал німецьких старшин в Дивізії і, зокрема, її командир не хотіли зрозуміти політичного значення Дивізії. Для тих, що спричинилися до її створення — як німців, так і українців та для тисяч українських вояків це була українська Дивізія з німецьким керівництвом, для загалу німецьких старшин — це була звичайна німецька дивізія, зформована з українців. Автор нещадно критикує командира Дивізії, генерала Фрайтаґа, як честолюбного бюрократа, який нікому не довіряв, заміщував всі вищі пости німцями, навіть тоді, коли були до диспозиції кваліфіковані українські сили. Це було причиною відсутности гармонійної співпраці між українськими і німецькими старшинами. Непорозуміння політичної ролі Дивізії спричинило її катастрофу під Бродами: Дивізію, хоч вона ще не закінчила вишколу і не набула бойового досвіду призначено не на спокійніший відтинок фронту, але кинено в самий центр найважчих боїв з наступаючою Червоною Армією.

Цікавою є характеристика автора українських старшин і стрільців та порівняння їх з німецькими як в час вишколу, так і на полі боїв. Автор підкреслює психічну прірву між українськими і німецькими вояками, спричинену нерозумінням німецькими старшинами психіки і звичок українців, недоцільність бойового навчання, що полягало на принципі "послуху до загину", що не відповідало українцям.

Цінні є кінцеві зауваження автора, в яких він відзначає помилки німецького командування при організації, вишколі й боях Дивізії.

Вартість праці збільшують картографічні схеми, зокрема ці, що стосуються до бою під Бродами.

Від часу, коли автор написав свій твір, вийшло чимало праць і документів, які у деякій мірі стосуються і до Української Дивізії. На них звернено увагу в численних примітках. Переважно це цитати з різних документів і книжок, і вони є цінним доповненням до праці.

Документальне значення мають світлини з архіву Головної Управи Братства кол. Вояків 1-ої Української Дивізії Української Національної Армії.

Низка осель на неукраїнській території, прізвища неукраїнців і назви деяких з'єднань подано в тексті українською мовою і мовою ориґіналу (німецькою, словацькою, словенською). Не завжди вдалося розшифрувати повні імена деяких осіб.

Про постання Дивізії, зокрема про участь в цій події автор згадує зовсім побіжно (дещо більше пишемо про це в резюме, призначеному для чужинецького читача). Постання Дивізії, роля губернатора дистрикту Галичини, д-ра О. Вехтера, що добився її створення та моя співучасть, як леґального речника українського громадянства в Генеральній Губернії повинні бути предметом окремого опрацювання, а не абзацом у цій передмові. Часткову відповідь на це питання читач знайде в моїй статті "Початки Української Дивізії "Галичина"" ("Вісті" Братства кол. Вояків 1 УД УНА", рік V, ч. 3-4 за 1954 р.). (Дивись додаток ч. 1).

Було б бажано для української науки, щоб поява цього твору, який тепер пропонуємо увазі читачів, заохотила до написання спогадів осіб, які брали активну участь у творенні й діях Української Дивізії, і була б стимулом — за деякий час — до опрацювання ґрунтовної наукової монографії про Дивізію.

* * *

Як редактор книжки складаю подяку установам й особам, які спричинилися до появи цієї праці: Головній Управі, Крайовим Управам та Управам Станиць Братства кол. Вояків 1-ої Української Дивізії Української Національної Армії, а також членам Братства: д-рові М. Малецькому, В. Козакові, інж. Б. Підгайному, мґр. О. Городиському, Ф. Кордубі, мґр. В. Веризі, інж. І. Скірі, С. Гулякові, В. Гузарові, д-рові Л. Макарушці, М.

Бігусові та іншим особам, які будь-чим допомогли реалізувати давню постанову Управи Братства — видати працю В. Д. Гайке.

Сарсель, червень 1970 р.

Володимир Кубійович.

**Від автора**

Праця, яку представляємо читачеві, має історичний характер. Вона з'ясовує стратегічні міркування автора та описує бойові дії Української Дивізії, яка під час другої світової війни боролася по німецькому боці від 1943 до 1945 року. У цій праці читач не знайде жадних політичних поглядів чи полемічних думок автора. У ній взято до уваги тільки оперативні і тактичні спостереження, як також історичні факти про бойові дії цього військового з'єднання, формування якого почалося влітку 1943 року в Галичині, а капітуляція перед західніми державами наступила 8 травня 1945 року.

Це незаперечний факт, що Українська Дивізія боролася по німецькому боці. У праці не розглядається причини її створення і яким чином вона опинилася у бойових діях по німецькому боці. Цією тематикою вже займалися деякі автори, а інші зможуть ще писати про це у майбутньому.

Автор цієї книжки — професійний вояк тодішніх німецьких сухопутних військ, був начальником штабу Української Дивізії. Він був старшиною генерального штабу, а не політиком. Він намагався схопити у хронологічному порядку фактичні дані про бойові дії цього з'єднання на основі записів у воєнному щоденнику, збережених картографічних схем та власної пам'яті. Ця праця була написана вже в 1947 році під час перебування автора в таборі інтернованих. Цей військово-історичний нарис має за мету відзначити для наступних поколінь — як це

нормально робиться в кожній країні нашого світу — гідне поваги й пошани військове з'єднання.

Одне треба ствердити для теперішніх і майбутніх поколінь: у другій світовій війні від 1943 до 1945 року Українська Дивізія, через яку пройшло близько 32 000 вояків, по німецькому боці у добрій вірі та за справедливу справу боролася, страждала, перемагала і була переможена. Це не була її вина. Вояки Дивізії, так само як ті по боці противника, тільки виконували свій обов'язок. Поряд селян і робітників у ній були старі заслужені вояки з першої світової війни із своїми старшинами, переважно з колишньої Австро-Угорської і Української Галицької армій, як також велике число молодої інтеліґенції з Західньої України. Вони заплатили велику ціну крови, про що німецький народ не повинен забувати.

Ця праця присвячена не тільки українцям, але також німецькому народові, який має щодо українців зобов'язання вдячности. Проте я особливо присвячую її моїм колишнім товаришам по зброї, як вклад до їхньої загальної військової історії. Тому я стараюся відтворити ясну картину бойових дій Української Дивізії

Ми німці, не зважаючи на власну тверду долю, повинні також виявити щире співчуття українському народові, історія якого поставила його на такі тяжкі випробування у минулому.

Цю працю написав німець, який пізнав і пережив історію та відносини Української Дивізії, найбільшого суцільного українського військового з'єднання по німецькому боці під час другої світової війни, і який намагався розуміти події з української точки зору. Він тим більше стоїть по їхньому боці, бо сам пережив тодішні великі похибки німецької політики, які також мали вплив на Українську Дивізію.

Хай ця праця внесе ясність щодо заслуг українців у боротьбі за справжню демократію та хай буде визнанням хоробрости і порядности її

вояків, які свій меч до кінця війни тримали чесно та залишили його незаплямленим.

Осінь 1969 року.

Вольф-Дітріх Гайке.

Формування і вишкіл

На початку 1943 року, після невдач німецьких армій на Східньому фронті, німці, забувши свою настанову, що "східня проблема може і буде вирішена тільки виключно пролиттям німецької крови", почали притягати до збройної боротьби з большевизмом народи Східньої Европи і творити з них окремі військові одиниці в рамках зброї СС. Після творення двох лотиських і однієї естонської дивізій прийшла черга на українців в Галичині. Ініціятором цієї ідеї був губернатор Галичини д-р Отто Вехтер, [1] який за допомогою створення української дивізії хотів активізувати українське питання і приєднати українців до тіснішої співпраці з німцями. Це було в час, коли після німецької катастрофи під Сталінградом на Україну увійшли вже совєтські війська. Але саме в неуспіхах німців на Східньому фронті Вехтер вбачав деяку можливість зміни німецької політики щодо України, при умові, що українці взяли б участь у збройній боротьбі проти комунізму по німецькому боці. Успіх українців на фронті вимагав би від німців політичних поступок.

Можливо, що плян і заходи Вехтера були на межі утопії. Це було й тому, що всі дотогочасні заходи в справі створення української збройної сили натрапляли на рішучий опір майже всіх державних органів німецького райху, які мали вплив на українські справи: міністра закордонних справ Йоахіма фон Ріббентропа, міністра для східніх окупованих областей Альфреда Розенберґа, райхскомісара України з своєю відомою політикою застосування сили — Еріха Коха, [2] його близького приятеля міністра Мартіна Бормана та — на початку — райхсфюрера СС Гайнріха Гіммлера, [3] вплив якого на політику Східньої

Європи починав поступово зростати. В той же час і українці, головне їхня інтеліґенція, переконалися на практиці, як виглядає німецька політика райхскомісара України, і, очевидно, з підозрою дивилися на пляни Вехтера. Треба додати, що тоді на Волині вже діяла Українська Повстанська Армія (УПА), яка справді уникала сутичок з німецькими військовими з'єднаннями, але відділи якої часто атакували осередки німецької адміністрації й поліції. Успіх або невдача Вехтерового пляну залежали виключно від готовости співпраці обох сторін.

Після підрахунку "за" і "проти" та інших можливостей, Вехтер намітив плян утворення однієї добровольчої української дивізії, як ядра, навколо якого мали б пізніше формуватися більше дивізій. Він був переконаний, що його плян підтримають деякі українські кола та що десятки тисяч українців зголосяться як добровольці. Розмір з'єднання залежатиме також від кількости вільного німецького кадрового особового складу, який мусить зайняти пости бракуючих українських старшин і підстаршин та від можливостей німців озброїти таке з'єднання. Несприятливий хід подій на фронтах виявив, що треба рахуватися як з браком особового складу, так і зброї.

Врешті, ознайомившися з всіма докладно розробленими даними, Вехтер поїхав з своїм пляном до найвищих німецьких політичних органів, і, після довгих переконувань, йому дозволили приступити до формування однієї добровольчої СС — дивізії під назвою "Галичина". [4]

Проте Гіммлер ясно застеріг, що в Дивізії під жадним поглядом не можна навіть думати про незалежність України. Слова "Україна", "українець", "український" заборонялося вживати в Дивізії під загрозою кари. Вояки Дивізії мають називатися не "українцями", а "галичанами".

Попри такі обмеження Вехтер був задоволений. Його ініціятиву підтримав проф. Володимир Кубійович, голова Українського Центрального Комітету — єдиної леґальної установи, яка відстоювала інтереси українців у Генеральній Губернії і який, одночасно з проголошенням 28 квітня 1943 року створення Дивізії "Галичина"

губернатором Вехтером, видав заклик до українського громадянства вступати до лав Дивізії (дивись додаток ч. 2).

Ще перед створенням Дивізії утворено Військову Управу, що мала займатися справами, пов'язаними з українськими військовими частинами. Військову Управу очолив спокійний і врівноважений полковник Альфред Бізанц, [5] колишній старшина австрійської армії та Української Галицької Армії, який користався довір'ям українців. Його помічниками і політичними дорадниками були колишні українські старшини. У теорії Військова Управа мала також виконувати обов'язки зв'язкової установи поміж українськими військовими частинами та українським населенням, але на практиці німці перетворили її на звичайний комітет правної опіки й матеріяльної допомоги для вояків Дивізії та їхніх родин. Вона не мала майже жадних прав, а обов'язків — дуже багато, її численні пропозиції та поради щодо Дивізії німці не слухали, а як навіть і слухали, то не робили з цього ніяких висновків. Такий стан був спричинений не нездатністю членів Військової Управи, а однобічним до неї наставленням німців. Проте, від самого початку свого існування, Військова Управа, Український Центральний Комітет та Дивізія тісно співпрацювали.

Одночасно з проголошенням Дивізії розпочалося вербування до неї через централю поповнення у Львові з окружними пунктами по менших містах.

Труднощі з творенням Української Дивізії виникли від самого початку, бо німці не були до цього відповідно підготовані. Для добровольців не було відповідного місця на вишкіл; також не було для них кадрового особового складу. Щойно 18 липня 1943 року відбувся від'їзд першої групи добровольців із Львова на вишкіл. Їх приміщено у вишкільному таборі "Гайделяґер" (Пусткові) біля Дембіци (положеного між Краковом і Львовом), де німецький особовий склад, розташованого там запасного куреня, почав з ними рекрутський вишкіл. Але вже на самому початку частину добровольців зформовано в окремі, так звані "поліційні полки", нумеровані 4, 5, 6, 7, 8, які пізніше, тільки на

безперервні домагання, тривале листування та вперті заходи, вдалося включити до Дивізії — деякі щойно влітку 1944 року. Серед добровольців, яких не включено безпосередньо до Дивізії, панувало обурення. Вони не хотіли йти до таких полків, бо зголосилися до Української Дивізії. До того, деякі з тих полків німці хотіли післати на Західній фронт. Вояки з полків, що перебували на півдні Франції писали про те, що їх хочуть затримати на Заході, хоч німці запевнили українців, що Дивізія не воюватиме проти західніх альянтів, а виступатиме тільки в боротьбі проти большевизму. Тоді в одному полку вибухла навіть "палатна революція", як протест проти намагання затримати його у Франції. Німці ще раз не дотримали свого слова. Замість об'єднати українців у одному з'єднанні й ввести їх у бої проти большевизму, як це їм було обіцяно, вони порозбивали добровольців на малі відділи. Суті справи також не змінював факт, що деякі з тих відділів брали участь у поборюванні большевицьких партизанів.

Про справжній вишкіл Дивізії можна говорити щойно після призначення на її командира генерала Фріца Фрайтаґа (SS-Oberfьhrer Fritz Freitag), який прибув до "Гайделяґеру" в кінці 1943 року. Пригляньмося критично ближче до його постаті, бо умови в Дивізії залежали у великій мірі від нього.

Генерал Фрайтаґ, колишній старшина німецької охоронної поліції (Schьtzpolizei), перед тим був командиром полку в єдиній у німецьких збройних силах поліційній дивізії (4. Polizei-Panzergrenadier Division). Його фахове знання, доповнене фронтовим досвідом, було трохи вище пересічного рівня німецьких офіцерів. На думку командира поліційної дивізії, пізнішого шефа порядкової поліції (Ordnungs-polizei), Фрайтаґ добре командував своїм полком. [6]

Фрайтаґ мав майже хворобливе честолюбство, яке у відношенні до його підлеглих часами набирало форм жорстокости. Фрайтаґ хотів вибитися на верхівку, він бажав визнання і заслуг; мав підозру до людей, яка псувала життя не тільки його співробітникам, але й йому самому. Фрайтаґові духові прикмети, особливо психологічний підхід до

людей, не виявляли досить гнучкости на те, щоб побороти труднощі в командуванні саме ненімецької дивізії. Він був теоретиком, який хотів командувати бойовою одиницею, сидячи за своїм канцелярським столом. Натомість він мало знав про існуючі відносини у своїй частині. Багато його наказів, хоч видаваних у доброму намірі, не можливо було виконати. В разі їх невиконання, Фрайтаґ реаґував з рідкісною, особливою йому, суворістю. Співробітники генерала Фрайтаґа часто звертали йому увагу на такі невідповідні методи командування. При іншому підході багато неприємних справ у Дивізії можна було б злагіднити, або й зовсім оминути.

У загальному Фрайтаґ був пильною і послідовною людиною, яка володіла знанням воєнної тактики та уміла його застосувати на практиці. Фрайтаґ видавав накази й розпорядження із спокоєм. Він волів працювати за своєю власною схемою; все, що він вивчив і уважав за правильне, він безоглядно проводив у життя. Часто, з питомою йому засліпленістю, він намагався прищепити усім націонал-соціялістичні ідеї. Усе, що Фрайтаґ уважав побажаним для Української Дивізії, він проводив у життя енерґійно і послідовно, на жаль, без жадного відчуття і елястичности, а тупо за теоретично вивченими правилами; однак йому належиться визнання за беззастережну вимогу чесноти й гідної поведінки від старшинських кадрів. Він часто радикально карав за будь-які їх порушення. За малу провину він ставив під військовий суд кожного, навіть свого найближчого співробітника, наприклад, свого адьютанта, з яким він був у добрих стосунках. У таких випадках він ставився до німців суворіше, ніж до українців. На жаль, причину до таких радикальних заходів давав йому часто поганий старшинський склад Дивізії. Такі обставини збільшували до хворобливих розмірів його підозру до людей. Він не довіряв нікому, хто з ним працював, а найбільше не довіряв своїм найближчим співробітникам. До яких великих розмірів це недовір'я доходило, може послужити наступний випадок. Одного разу, принагідно, начальник штабу натякнув Фрайтаґові, що його ставлення до Дивізії неправильне. Після цієї розмови Фрайтаґ кілька днів лежав хворий й зголосив свою резиґнацію з посту командира Дивізії. Щойно на наполягання його співробітників, він

врешті змінив своє рішення. Хто з будь-яких причин попав у Фрайтаґа в неласку, той не мав багато надії на реабілітацію свого становища. Часта зміна лікарів Дивізії може послужити найкращим до цього прикладом. Фрайтаґ не забував про Дивізію ні вдень, ні вночі. У власному інтересі він хотів добитися з нею якнайкращих досягнень. Але до цього бракувало йому великодушности, розмаху та хисту. Він назавжди залишився дрібничковим, хоч пильним, недовірливим бюрократом, який утруднював життя собі й усім навколо нього. Фрайтаґ багато говорив про політичне значення Дивізії, але на практиці не зробив з цієї питоменности Дивізії жадних висновків. Він не міг зрозуміти української психіки, а хотів втиснути її в рамки "прусського духу". Це була найважливіша причина, чому в Дивізії не створилися приязні відносини ані між ним і українцями, ані між ним і його найближчими німецькими співробітниками. Крім своєї важкої вдачі, Фрайтаґ до того ще був хворий, насамперед на серце. Можливо, що цим можна пояснити часті зміни його настрою.

Фрайтаґа поважали за його військове знання, його особливу пильність, його добру волю. Проте, як людину, його не сприйняло ні українське, ні німецьке вояцтво Дивізії. Це була справді велика трагедія для Дивізії, що саме таку людину призначено її командиром. Фрайтаґові одначе треба визнати те, що він із Дивізії створив боєздатну одиницю, яка виконала усі на неї покладені завдання. Бездоганна поведінка українських і німецьких старшинських кадрів Дивізії була збережена, що було також заслугою Фрайтаґа. Найкраще підтвердить характеристику Фрайтаґа його смерть. Саме після капітуляції німецьких армій, не зважаючи на свої обов'язки супроти Дивізії, дружини й дітей, Фрайтаґ кінчив життя самогубством. З капітуляцією німецької армії ще не були закінчені його обов'язки як командира Української Дивізії, яка саме у тій ситуації потребувала керівництва сильної особистости.

В довгих розмовах губернатор Отто Вехтер (SS-Gruppenfьhrer Otto Wdchter) намагався з'ясувати Фрайтаґові особливе положення Дивізії, зокрема її політичне значення. Основною передумовою для далекосяжних плянів на майбутнє були бойові успіхи Дивізії, бо чим

більші вони були б, тим більш політичних вимог могли б ставити українці німцям. Коли взяти до уваги цю мету Дивізії, тоді стає ясно скільки відчуття, зрозуміння і далекозорости потрібно було при формуванні Дивізії, а ще більше при виборі для неї фронтового відтинку. При врахуванні таких далекосяжних плянів, наскільки важчі завдання мала Українська Дивізія, ніж будь-яка звичайна німецька дивізія? Цю намічену мету можна було б осягнути лише тоді, коли усі відповідальні кола були б свідомі таких важливих завдань Дивізії. Губернатор Вехтер детально й невтомно звертав увагу на це вирішальне завдання Дивізії на нарадах чи то у Львові, чи в вишкільному таборі в Дембіці (Debica). Полковник Альфред Бізанц (Alfred Bisanz) приєднався до цієї акції з питомим йому запалом. У такому самому напрямі працював сотник Дмитро Паліїв.

Сотник Паліїв, колишній старшина Леґіону Українських Січових Стрільців і Української Галицької Армії, журналіст, політик, посол до Польського сойму у 1928-30 роках, був відряджений головою Українського Центрального Комітету професором Володимиром Кубійовичем та Військовою Управою як політичний дорадник командира Дивізії. У штабі Дивізії Паліїв займав офіційне становище в її VI-му відділі із спеціяльним завданням реферувати справи українських старшин. Одночасно він виконував обов'язки неофіційного зв'язкового між Дивізією, Українським Центральним Комітетом і Військовою Управою. Проте, він передусім відстоював інтереси українців перед Фрайтаґом. З уваги на характер Фрайтаґа, Паліїв виконував своє тяжке завдання з майстерністю і великим тактом. Він всією душею віддавався реалізації українських вимог Дивізії, особливо її справам персональної політики; тому він часто мав суперечки з Фрайтаґом. Українці в Дивізії завдячують сотникові Палієві дуже багато.

З другого боку, доля Дивізії залежала від тих німецьких військових і політичних кіл, для яких Українська Дивізія була такою самою звичайною бойовою одиницею, як перша-ліпша німецька дивізія. Вони не брали до уваги її великого політичного значення, а якщо навіть й брали, то нічого не робили в цьому напрямі. Тільки цим можна пояснити, що інспекції [7] посилали до Дивізії не зовсім відповідний старшинський і

підстаршинський персонал. Здебільша, інспекції присилали до Дивізії таких старшин і підстаршин, яких інші частини усували як непридатних. Інспекції вважали їх задовільними для Української Дивізії, хоч, загально беручи, для такої дивізії вони зовсім не підходили. Інспекції цікавилися лише кількістю, а не якістю, відряджених до Дивізії людей. Найбільшої шкоди заподіяла інспекція піхоти, яка призначила до Дивізії не тільки недостатню кількість основного особового складу, але й найгіршої якости. Зате треба підкреслити добру волю інспекції артилерії. Велика похибка в доборі німецького основного особового складу неґативно відбивалася впродовж усього існування Дивізії. Багато німецьких старшин і підстаршин не розуміли психіки українця, і тому поміж німцями і українцями постала глибока прірва, якої ніколи не вдалося побороти, тим більше, що командир Дивізії також не мав зрозуміння цього питання. Треба визнати, що з українського боку Військова Управа робила всі можливі заходи, щоб до Дивізії притягнути якнайкращих людей. У великій мірі вона мала успіх, навіть якщо деякі прошарки, особливо із заможнішої верстви, треба було довго й часто надаремне переконувати про потребу зголошення до Дивізії. [8] Увесь час пекучим було питання з лікарською опікою. По-перше, лікарів-українців було в Галичині мало, по-друге, вони намагалися уникнути військової служби, воліючи залишатися на приватній практиці.

На цьому місці варто описати стан Дивізії в листопаді 1943 року, тобто на початку її формування і вишколу. В той час Дивізія нараховувала близько шістьох тисяч добровольців. Нові рекрути постійно прибували. В розпорядження Дивізії без розбору перейшов особовий склад ліквідованого німецького запасного куреня в "Гайделяґері" ("Heidelager"), який вишколював перших добровольців. На жаль, багато з тих німців треба було усунути з причини нездатности.

Українські вояки — всі добровольці — майже всі походили з Галичини, рідко траплялися з інших українських земель. Більшість з них це був сирий людський матеріял, майже без жадної військової підготовки, лиш зрідка з вояцькими нахилами. Все ж таки усі виявляли

бажання і добру волю стати вояками. Їхній вік вагався між 16 і 70 роками, у 90% від 18 до 30 років.

Переважна більшість українських старшин служила в колишній австрійсько-угорській (цісарсько-королівській) армії, а згодом в Українській Галицькій Армії; мало — в російській царській армії, пізніше в Армії Української Народньої Республіки. Тільки деякі відбули службу в польській, а ще менше в совєтській арміях. Старшини з польської і совєтської армій були молоді, енерґійні, вишколені у веденні модерної війни. Однак, їх було дуже мало. В загальному старшини колишньої австрійської армії, через свій вік (переважно 45-55 літ) і фізичну підтоптаність, не підходили до фронтової війни в своїх колишніх ступенях (здебільша поручник-сотник). Між ними були й такі, які під час першої світової війни добилися великих досягнень і були нагороджені високими відзначеннями за хоробрість. А були між ними також і такі, які не добилися жадного успіху в цивільному житті і сподівалися знайти в Дивізії безтурботний притулок. Багато з цих останніх оцінювали себе дуже високо, хоч від часу першої світової війни сталися великі зміни саме у воєнній ділянці. Багато з них з великим трудом, часом безуспішно, намагалися пристосуватися до нових обставин. Проте — це треба ще раз підкреслити, що серед старшин панувало захоплення; у деяких виявлявся сильний нахил до дискусій, а менше — до плянової інтенсивної праці; у декого було надто мало почуття обов'язку та відповідальности за своїх підлеглих.

Така критична оцінка старших віком старшин може виглядати дуже різкою, але треба взяти до уваги особливі труднощі при формуванні Дивізії. Як підставу цієї оцінки також взято суворі німецькі військові вимоги. Далі треба зазначити, що український старшина назагал відставав від свого німецького колеґи у казарменій та муштровій службі, як поставою так і точністю. Український старшина не радо служить в казармах, а його якості виявляються щойно в польовій службі та на полі бою. Тому його не можна оцінювати лише на основі його постави й поведінки під час вишколу, бо згідно з прусськими вимогами дисципліни можна дуже легко дати людині таку службову характеристику, на яку

вона зовсім не заслуговує. Українці дуже вразливі, коли з ними поводяться несправедливо. Між українськими старшинами ми також зустрічали яскраві приклади залізної дисципліни й службової пильности. Як приклад, можна згадати майора Євгена Побігущого, контрактового старшину польської армії, який саме в перших тижнях організації Дивізії поклав для неї великі заслуги. Таку оцінку українських старшин з першої світової війни і українських армій 1917-20 років не треба представляти, як загальний образ українського старшини. Треба згадати, що не всі найкращі зголосилися до Дивізії; декого німецьке управління затримало на їхніх цивільних посадах, а деякі відкинули участь у Дивізії з політичних чи інших мотивів.

Українських підстаршинських кадрів у Дивізії майже не було. Кілька з них, що служили в польській чи совєтській арміях, мали модерний вишкіл, а більшість (колишні підстаршини з 1914-20 років) не була придатна до фронтової служби через свій вже старший вік. Зате їх можна було використати в постачанні. В загальному, їхня характеристика була подібна до вищеописаної характеристики старшинських кадрів. Таким чином весь підстаршинський корпус для бойового з'єднання треба було щойно створити.

Про масу українського вояцтва можна подати такий психологічний образ: українець сприймає все ідеалістично. Таке ідеалістичне ставлення обмежується головне до його практичного життя. Він бачить не так реалістичну об'єктивну дійсність, яка перед ним стоїть, але бачить у своїй фантазії уявну, яку він волів би мати. Він часто на такій уявній дійсності базує свої постанови і дії. Чисто індивідуалістичний характер українця — у протилежність до росіянина — спрямовує його орієнтацію на Захід. Індивідуалізм яскраво видно в його ставленні до суспільного ладу. Він відкидає спільне життя, яке вимагає суворої дисципліни та беззастережного послуху. Тим можна пояснити, чому українці неґативно ставилися до творення свого сильного війська та закріплення глибоких військових традицій. В українців почуття панує над розумом. Не розум, але почування, випливаючі з глибини душі, характеризують ляймотив його буття. Ця характеристична риса

притаманна майже всім слов'янам. З-поміж слов'ян українець здібний піднятися на найвищий верх захоплення, щоб знову, після перших невдач, попасти в саму скрайню апатію і зневіру. Він здібний на глибшу любов, але так само на безмежну, тільки почуттям керовану, ненависть.

Перевага почувань і велика роля любови пов'язані з глибокою релігійністю українця. Одночасно основні духові й матеріяльні елементи життя всієї нації тісно пов'язані з землею — матір'ю-землею. Вона є фундаментом, на якому українець будує свій світогляд. Характер українця урівноважений і привітний. Він розсудливий і скромний. На себе дивиться з деякою дозою гумору й іронії. Такими рисами характеру українець часто намагається оминути життєві труднощі. Він не радо говорить комусь про неприємні справи й нерадо відмовляє комусь будь-якого прохання. В таких випадках він іншого потішає або дає йому поради, або вдається до таких методів, які ми, німці, називаємо брехнею, але для українця вона такою не вважається. Наприклад, вояк нерадо зголошує, що міст висаджений в повітря, бо він знає, що це неприємна вістка. У нього виробився нахил до "ходження крутими стежками", що, безперечно, спричинила столітня неволя, у якій лише такими засобами можна було будь-що осягнути. Українець дивиться на життя з естетичної і чуттєвої сторони. Завдяки лагідним кліматичним умовам, які уможливлюють відносно легкий обробіток землі, у нього витворився певний рід звички, що, одначе, далеко стоїть від лінивства. З другого боку, його сумне історичне минуле, — та й нещасливий сучасний стан, — зробили його недовірливим і замкненим у собі. Він веселий, привітний, традиційно гостинний, але не легко приступний. З ним не легко швидко встановити приятельські відносини. В особистих справах він більш стриманий, ніж настирливий.

Такі головні риси характеру українця відомі тим, які тісно з ним співпрацювали. Для більшости німців прикмети українців були незнані; для них українці були такими самими людьми як німці. А якщо створювалися непорозуміння, спричинені різницею психіки, тоді німці, замість шукати вини у себе самих, дуже скоро приписували її українцям. Такі непорозуміння, викликані неправильним розумінням або незнанням

психіки інших людей, тягнуться червоною ниткою крізь усі наступні розділи цієї книги.

Маса української молоді, що опинилася у Дивізії, зовсім не була підготована до суворого дисциплінованого життя. Не маючи особливої схильности до військового життя, вона з трудом переставлялася до ролі вояка, що могло приходити поступово, крок за кроком. Українці потребували великого зрозуміння, вибачливого підходу та лагідного слова від своїх німецьких інструкторів, до яких вони мали повне довір'я. З таких причин, на початку Дивізія нагадувала більш докупи зігнану юрбу, ніж дисципліновану військову одиницю. Хто знав обставини, цьому явищу не дивувався — для Дивізії було потрібно часу.

Харчування було ще іншою проблемою для Дивізії. Українці за звичкою багато їли, головне масних страв. Тому їм звикати до поживних, але малих військових порцій доводилося дуже важко. Ще один клопіт справляла звичка українців носити штани на поясі, замість на шлейках. Шлейок, що їх дістали українці, вони не носили, бо не звикли до них. До підперізування вони вживали ремені від крісів і вуздечок, які крали. Цю звичку вигадливий Паліїв пояснив ось як: українці звикли мати почуття ситости в своєму шлунку. Вони тому підперізуються, бо при порожньому шлунку можуть стягати свій живіт на одно чи два очка більше. Тим способом вони затримують почуття ситости і контролюють почуття голоду. А тому, що німецькі військові порції є малі, вони мусять підперізуватися. Очевидно, німцям, з їхньою типовою звичкою щодо організаційного порядку, годі було зрозуміти таку логіку. Серед вояцтва панував добрий настрій і дух товариськости. Хоч шухляди і шафи не замикалося на ключ, майже не траплялося крадіжок у товаришів.

Німецький персонал Дивізії походив з поліції; його відряджено з єдиної в німецьких збройних силах поліційної дивізії. З вермахту прибув лише начальник штабу Дивізії, автор цієї праці. До його завдань належали: допомога командирові Дивізії при організації, вишколі та тактичному командуванні. Він служив в артилерії, у 1943 році закінчив

академію генерального штабу і був призначений до штабу сухопутних військ. До Дембіци приїхав 10 січня 1944 року.

За малими винятками німецькі старшини й підстаршини ані віком, ані досвідом не підходили до чужонаціональної Дивізії. Через дуже молодий вік, брак життєвого досвіду і незнання людської вдачі, вони не могли справитися з важким завданням керування і піклування людьми. Кращі з них ще могли добре провадити фахове навчання, але не вміли встановити людських відносин і через те не здобули собі довір'я українців. Деякі з них, і то, на жаль, головне старші, прибули до Дивізії з наперед виробленим неґативним наставленням як до українців, так і до Дивізії, яка, на нещастя, ще й називалася "галицька". [9] До того всього, маса молодого німецького основного складу, хоч відбула коротке, чисто ремісниче, вояцьке навчання, ще не була вихована у вояцькому дусі. Багато з них були зарозумілі, частково на підставі їх успіхів на фронті. Зате бракувало добре вихованих, солідно вишколених, випробуваних німецьких старшин і підстаршин. Деякі з них мали надто багато сумнівів, а деякі жадних. Часто-густо панував сильний нахил до пияцтва. Очевидно, між німцями були добрі старшини і підстаршини, які з запалом і посвятою віддавалися своїй праці. Завдяки своєму характерові і знанням, вони здобували чималі досягнення, хоч як важкі були їх завдання. Але таких було небагато.

Часті непорозуміння між українцями і німцями спричинював III-ій відділ (військово-польовий суд) штабу Дивізії. [10] Начальником цього відділу повинна була бути краща людина, яка ліпше відстоювала б інтереси й права свого відділу перед Фрайтаґом. Справді цей відділ злагіднив багато суворих розпоряджень командира Дивізії, але треба йому закинути, що він не на всі судові розправи брав українців на засідателів, хоч цього постійно вимагав Фрайтаґ.

Склад керівного посту відділу V (автотранспорт і механічні сотні) не був вдалий від початку до кінця існування Дивізії. Начальником цього відділу мусів бути енерґійний старшина, з справжнім фаховим знанням. Насамперед він повинен би виявляти зрозуміння для українців, які мали

"свою уяву" про автомобіль, але були цікаві й здібні в технічному навчанні.

Відділ VI, духовної опіки над вояцтвом Дивізії, не завжди розумів суть українських проблем. З допомогою кількох українців він працював дуже ретельно, але йому на перешкоді стояві командир Дивізії. Фрайтаґ використовував цей відділ на те, щоб в обіжниках, у повчальному тоні, вказувати українцям на їхні слабості й проступки. Фінансове цей відділ був добре забезпечений, частково тому, що чимало фондів приходило з українських джерел, а Військова Управа свою допомогу для вояків спрямовувала переважно через нього.

Ще однією похибкою було те, що командир Дивізії не усунув командира польово-запасного куреня Кляйнова (Kleinow). Фрайтаґ затримав його тому, що Кляйнов був здібний організатор і добре вмів організувати різні курси навчання. Постійні скарги, які приходили на нього до штабу Дивізії, Фрайтаґ не брав до уваги.

Як виглядали молоді українські кандидати на старшин і підстаршин? Про них ми вже згадували мимохідь. До Дивізії прибуло багато молодої інтеліґенції з міст і сіл. Уже на початку формування Дивізії, близько 1500 вояків було кваліфіковано у кандидати на старшин або підстаршин, на основі їхньої освіти та фізичної вправности. Проте, з цим найціннішим майном українців треба було обережно обходитися. Саме число ще не вирішувало питання старшинських і підстаршинських кадрів Дивізії, бо на підготову старшин для ведення чоти потрібно близько одного року, а тим часом Дивізія напевно буде введена в бойові дії. А навіть якщо частина з них повернулася б з шкіл перед фронтовими боями Дивізії, вони не матимуть практичного фронтового досвіду. До того відкомандирування цього інтеліґентного і провідного елементу до старшинських і підстаршинських шкіл прийшло в критичний час формування Дивізії й тим самим її сильно ослабило. В Дивізії сильно відчувався брак добрих інструкторів. Тому не диво, що більшість командирів не ставилася прихильно на від'їзд кандидатів до шкіл.

Натомість годі виправдати деяких командирів, які висилали гірших вояків до шкіл, а кращих затримували у своїх частинах.

У поточних звітах до Берліну писалося, що цю проблему можна вирішити лише призначенням до Дивізії більшої кількости добрих і досвідчених німецьких старшин і підстаршин. Пропонувалося також, щоб ті німецькі старшини й підстаршини виконували службу в Дивізії тимчасово, тільки впродовж її формування і вишколу.

Коли українські старшини й підстаршини повернуться із шкіл, німців можна буде перенести до інших частин. Але всі ці прохання не мали успіху. Щоправда, ці відмови були спричинені загальним браком німецьких старшин і підстаршин, які гинули на всіх фронтах, але з таким станом треба було рахуватися ще перед згодою на формування Дивізії. Такі обставини створювали напружену атмосферу, яка призводила до таких закидів, як: "брак доброї волі", "брак хотіння" тощо. Лише час від часу прибували поодинокі німецькі старшини або підстаршини, але, на жаль, більшість з них не відповідала вимогам Дивізії. Брак фахового знання, погані риси характеру, нахил до пияцтва — це були часті явища серед цих дуже молодих і недосвідчених німецьких старшин і підстаршин.

Тим часом в інтересі Дивізії треба було висилати до старшинських і підстаршинських шкіл якнайбільше українців. Негайно було відряджено до шкіл близько 600 кандидатів на старшин і 200 на підстаршин. Крім цього, близько 100 підстаршин перебувало на короткотривалих курсах в Дивізії. Та й це нелегко вдавалося, бо спершу треба було побороти ставлення командира Дивізії, який уважав, що кандидат перед відкомандируванням до школи мусить спершу виправдати себе на фронті.

Одначе найбільшою персональною трудністю було одержання достатнього числа доброго німецького основного особового складу, який мав творити так званий "німецький кістяк" ("Korsettstange") Дивізії. Треба було також виявити багато вміння при заміщуванні командних

постів Дивізії, щоб зберегти відповідну пропорцію між німцями і українцями. Спершу німецькі політичні кола плянували зайняти німцями тільки штаб Дивізії, але з вищезгаданих причин, головне через брак відповідно вишколених українських старшин, ці рамки довелося поширити. На жаль, було обмаль українських старшин, яких після деякого тактичного навчання можна було призначити командирами частин. [11] Але й до цих, що були, Фрайтаґ мав таке велике упередження, що годі було сподіватися, щоб він їх призначив на пости командирів. Він їх призначав на нижчі пости. Послідовно деякі з них відмовлялися від служби в Дивізії, мовляв, вони зголосилися до Дивізії як командири куренів, і на такі пости вони повинні бути призначені. В разі потреби, на початку повинні були їм призначити по одному доброму німецькому старшині на помічника. Очевидна річ, Фрайтаґ мав би право тих з них, які виявилися непридатними, звільнити з служби за браком кваліфікації або притягнути до відповідальности через явні порушення порядку. Фрайтаґ мав однак інший погляд на цю справу. Він хотів мати в Дивізії від самого початку добре вишколених, у модерній воєнній науці досвідчених командирів і тому він рішив призначити на пости командирів німецьких старшин. Все ж таки і тоді Фрайтаґ повинен був призначити до штабу Дивізії і до командирів поодиноких частин українських старшин на навчання. В цьому напрямі робилося постійні заходи, але Фрайтаґ не брав їх до уваги до самого кінця існування Дивізії. Це на Дивізії неґативно відбилося, бо в ній не було добре вишколених українців, які були б ознайомлені з усіма питаннями командування Дивізії. Це виявилося особливо після капітуляції, коли німецькі офіцери залишили Дивізію або їх альянти відділили від українців. А якщо йшлося про плянування на довшу мету, коли Дивізія мала б стати ядром української національної армії, то до підготови нових старшинських кадрів треба було приступати всіма засобами. Це важливе завдання Фрайтаґ зовсім занедбав, трактуючи Дивізію лише як бойову одиницю, хоч на це не раз йому зверталося увагу.

Фрайтаґ хотів притягнути до Дивізії якнайбільше німців. Він мав плян замістити німцями не тільки командні пости всіх сотень, але також велику частину чот і роїв. Його найближчі співробітники, особливо

Паліїв, ставили опір такій політиці, бо Дивізія мала мати український характер. Але хто знав великі труднощі при формувані Дивізії, той частково розумів, чому Фрайтаґ поставив на ставку "певности", тим більше, що Дивізія мала незабаром бути введена в бої. Алеж неперебірливі методи Фрайтаґа принижували українців. Він повинен був проводити свій плян у життя лише поступово, тим більше, коли виявилося, що німецькі старшини і підстаршини не тільки що не підходили до чужонаціональної дивізії, але ще й наносили їй шкоди. Уже на весну 1944 року деяких німців треба було усунути через їх цілковиту нездатність, зокрема часте й велике пияцтво.

Питання особового складу Дивізії залишилося невирішеним впродовж усього її існування. Персональна політика створювала постійні непорозуміння. Це була основна хиба Дивізії. Навіть тепер трудно мені вирішити, який погляд був в даній ситуації правильний. Українці слушно вимагали заміщення командних постів в Українській Дивізії з українським вояцтвом українськими старшинами, але й Фрайтаґ мав рацію, якщо брати до уваги його завдання створити боєздатну дивізію за недовгий час. Мабуть, чи не найкращою розв'язкою було б вирішення цього питання найвищими німецькими колами. Вони повинні були вирішити, до якої міри Дивізія мала б бути опанована німцями. Не треба було залишати у цій справі вільної руки Фрайтаґові, тим більше, що при утворенні Дивізії існувало домовлення про призначення німців тільки до штабу Дивізії. У такому випадку Фрайтаґові залишилося б або прийняти існуючу постанову, або відмовитися від командування чужонаціональною дивізією.

Командна мова була німецька. Більшість старшин, головне старших віком, як і підстаршин, достатньо володіли німецькою мовою. Зате загал вояцтва її не знав. Під час навчання, крім звичайних вправ, вояки мусіли багато зусилля і часу витрачати на вивчення німецької командної мови. Великі труднощі створилися в службі зв'язку, заміщеній переважно українцями, які мусіли вільно говорити по-німецькому. Найкращим вирішенням було б прийняти українську мову за командну мову в Дивізії. Німці, старшини й підстаршини, від яких вимагалося вищого рівня

інтеліґентности, могли легше вивчити українську командну мову, ніж загал українського вояцтва — німецьку. Таку вимогу повинні були поставити українські чинники ще перед утворенням Дивізії і без такої передумови не дати своєї згоди. [12] Серед всіх цих вищез'ясованих труднощів формування й бойове навчання Дивізії могло проходити тільки поступово, крок за кроком. Про певну пляновість не могло бути й мови.

Дивізія приміщувалася у військовому вишкільному таборі "Гайделяґер", який, до речі кажучи, був в стані розбудови. В ньому також приміщувалися інші частини, так що місця для Української Дивізії не залишалося багато. Приміщення Дивізії були розкидані, часто навіть поодинокі її частини, наприклад, гарматний полк, не мали суцільного замкненого простору. В таборі були дерев'яні бараки з примітивним і недостатнім влаштуванням. Цим самим передумов для засвоєння вояцької дисципліни й порядку зовсім не було. Ґаражів для автомобілів і приладдя було обмаль, і більшість з них була вже зайнята. Тому треба було споруджувати автопарки і склади, для яких потрібно було численної варти. Обмундирування і озброєння не приходили реґулярно й це також зволікало навчання. Бракувало дрібнокаліберної ручної зброї та приладдя до навчання. Зате більш, ніж треба, прибувало інших, малопотрібних речей. Причиною до цього можна вважати недокладне опрацювання підготовчих плянів.

Через брак придатних до вишколу старшин, підстаршин і зброї не можливо було приступати до формування кадрів окремих частин і підрозділів Дивізії. Треба було організувати численні вишкільні сотні, в яких об'єднувано окремих фахівців, наприклад, навчальну сотню піхотних гармат, навчальну винищувально-протитанкову сотню, навчальний ескадрон кавалерії, навчальну автотранспортну сотню і т. ін. Під керівництвом найкращих інструкторів приготовлялося у цих сотнях кадровий склад усіх частин Дивізії. Така метода добре себе виправдала. Крім цього, всіх інших фахівців, як: кухарів, кравців, шевців, римарів тощо, охоплювалося у спеціяльних навчальних сотнях.

Головну вагу приділялося на вишкіл підстаршин. Незалежно до відкомандирування вояків до підстаршинських шкіл поза Дивізією, в самій Дивізії організовано курси для підстаршин різних родів зброї. На них вони проходили спершу основний вишкіл, пізніше їх відряджувано на вищі курси. Решта вояцтва проходила під керівництвом персоналу, який залишався, піхотинське бойове навчання — наскільки на це дозволяло обмундирування, озброєння та інструктори. Крім цього, треба було виконувати службу охорони та потрібні роботи в таборі. Де можливо, проводилося спеціяльне навчання при обслуговуванні бойового приладдя. Велику частину рекрутів поодиноких родів війська відряджувано до запасних частин вермахту, в яких вони проходили рекрутський вишкіл та навчання орудування зброєю. Згідно з звітами, українські рекрути всюди добре себе виявляли, а в деяких випадках мали кращі досягнення, ніж німці. До Дивізії прийшла спеціяльна похвала від командира запасного дивізіону легкої артилерії в Рендсбурґу (Rendsburg), де українська батерія здобула перше місце у швидкості обслуги та точності стріляння. Через брак інструкторів треба було всі три піхотинські полки (Grenadier-Regiment) та фюзилерський курінь з'єднати в один полк, яким на початку ретельно й енерґійно командував майор Євген Побігущий. Так пройшли чотири перші місяці бойового навчання.

Українські старшини продовжували своє теоретичне навчання в усіх ділянках воєнного командування під керівництвом найкращих у Дивізії німецьких старшин. Тут виявилося, що навіть деякі досвідчені німецькі офіцери могли дечого повчитися від українських старшин. Українці перевищали німців у використовуванні околиці, маскуванні, швидкому вкопуванні, споруджуванні тимчасових застав, закладанні мін тощо. Шкода, що ми, німці, не використали раніше таких здібностей українців.

Великим недоліком вишкільного табору "Гайделяґер" було те, що він був відкритий і розташований недалеко від Галичини. Кожної неділі до табору сунулася справжня "мандрівка народів". Це були друзі й рідні, які приїздили відвідувати добровольців. Вони привозили з собою неймовірну кількість харчів і горілки. Прийняття і частування набирали небачених

розмірів. Пізніша заборона цивільним особам вступу до табору малощо допомогла, бо вояки зустрічали відвідувачів на станції в Дембіці або у сусідніх лісах. Перебуваючи у такій "родинній атмосфері" недалеко рідних земель, українці не розуміли важливости їхніх завдань. А до гарту вояцького життя треба було серйознішого підходу. Близькість рідних сторін також сприяла дезертирству. Тому командування Дивізії заздалегідь зробило заходи перенести Дивізію до Німеччини, де у закритому таборі були кращі приміщення та сприятливіші можливості до навчання. Реалізація перенесення зволікалася через брак вільного табору в Німеччині.

Легка доступність до табору "Гайделяґер" сприяла також діяльності Української Повстанської Армії, яка неприхильно ставилася до Дивізії через німецьку політику на Україні. Щоправда, до відкритого зудару не дійшло, але УПА різними засобами ширила пропаґанду проти Дивізії. Вона намагалася спинити зголошування нових добровольців, а вже призваних вояків хотіла перетягнути до своїх лав. Для своїх цілей УПА не відмовлялася і від метод тиску. З часом ставлення УПА до Дивізії трохи змінилося, але в основному залишилося без ґрунтовних змін.

Допомога родинам призваних до Дивізії вояків також була незадовільна. В цій справі до Дивізії надходило багато скарг, і Дивізія робила, що могла, щоб змінити цей стан. Більшість вояків Дивізії походила з біднішої верстви, і тому їхні родини були дуже зацікавлені в такій допомозі. З метою наладнання цієї справи Дивізія відрядила спеціяльних старшин до компетентних німецьких установ і до Військової Управи. Без сумніву, що в деякій мірі справу допомоги саботували нижчі польські урядовці, але й самі українці де в чому завинили. Не зважаючи на постійні заклики й вказівки, українці не надсилали відповідних заяв на допомогу або їх не виповняли докладно.

Велике значення для Дивізії мали священики. За малими винятками, в Дивізії служили глибоко релігійні греко-католики. Львівський Митрополит Андрей Шептицький, який прийняв на авдієнції командира Дивізії, був великим її приятелем. Його близький співробітник митрат

професор д-р Василь Лаба взяв на себе духовну опіку Дивізії і мав в цій галузі великі заслуги. Усі частини Дивізії його радо вітали, а його Служби Божі в більші свята залишаться в пам'яті назавжди. Кожний полк і самостійний курінь Дивізії мали своїх священиків, які підлягали головному священикові о. Михайлові Левенцеві в штабі Дивізії. Для вояцтва відправлялися Служби Божі кожної неділі і кожного свята. Тому що греко-католицькі свята припадають на два тижні пізніше від протестантських, а до того їх є значно більше, ніж протестантських, вирішено святкувати тільки українські свята. Таким чином використовувано більше часу для військових зайнять.

Незабутньою подією залишилося перше Різдво в Дивізії, яке українці спільно з німцями відсвяткували в дружній атмосфері. За традиційним звичаєм дивізійний священик поділився з дивізійним командиром проскурокю, а після борщу та інших українських страв, українці колядували і святкували за своїми старовинними звичаями, переплітаючи веселе з поважним. Цих кілька святочних годин, проведених спільно, стали першими вузлами дружби між німцями й українцями.

Часто члени Військової Управи брали участь у релігійних святах чи більшого значення військових подіях. Її голова полковник Альфред Бізанц у притаманних йому, повних запалу промовах пригадував українцям історичні події і вказував на їхні теперішні завдання. Наскільки дозволяв час, губернатор Вехтер також часто бував на різних дивізійних святкуваннях. Взагалі, відносини між Вехтером, Військовою Управою, [13] Українським Центральним Комітетом і Дивізією були ввесь час тісні й дружні.

Усі свята в Дивізії прикрашували музичні виступи українців. Їхній талант до музики й любов до пісні давали хвилини повні насолоди. Назавжди залишаться в пам'яті прекрасні українські народні пісні, арії з опер і опереток, особливо твору "Запорожець за Дунаєм". На музичному полі дуже відзначився хор Дивізії (керівник В. Осташевський) та її оркестра (керівник А. Крушельницький, а опісля старший десятник

Йоганн Тіссен (Johann Thiessen), яка добилася великих успіхів. На парадах вона грала мелодію маршу колишньої австрійсько-угорської армії "Теннер марш" ("Tenner Marsch"). Високий музичний рівень треба завдячувати співакам і музикантам Львівського оперного театру, які зголосилися до Дивізії. Час від часу також відвідували табір артисти Львівського оперного театру та "Веселого Львова", які приносили незабутні години музичної насолоди та розваги.

Українська літературна творчість — це також велика скарбниця для шукача добрих творів. Чудові поезії українського національного поета Шевченка, який оспівує все добре й шляхетне, дали нагоду на проведення не одного вартісного й приємного вечора. Його заповіт "Як умру, то поховайте" був заповітом кожного українця в Дивізії.

У таких обставинах пробігав вишкіл Дивізії. Час від часу прибували поодинокі німецькі старшини й підстаршини. Наплив добровольців збільшувався. Тоді вона нараховувала 10 000 вояків. Повільно прибували коні та виряд. Вояки відбували рекрутське навчання в "Гайделяґері", але ще більше по запасних частинах вермахту. Фахівці-старшини й підстаршини вчилися на спеціяльних курсах. В кінці січня 1944 року командир Дивізії поїхав на 4-тижневий курс для командирів дивізії до Гіршберґу на Сілезії. На час його відсутности командування Дивізією перебрав найстаріший з командирів полків полковник Баєрсдорф (Beyersdorff).

Одного вечора на початку лютого 1944 року приходить від вищого фюрера СС і поліції (Der Hцhere SS und Polizeifьhrer) при уряді Генеральної Губернії (Generalgouvernement) в Кракові такий наказ: "Дивізія негайно зформує бойову групу з метою поборення партизанських загонів генерала Ковпака, [14] які пробилися на територію Генеральної Губернії. Сила бойової групи: один піхотний полк, підсилений одним дивізіоном легкої артилерії та саперними й протитанковими відділами. Бойова група буде підпорядкована фюрерові СС і поліції в Генеральній Губернії". Цей наказ був переданий нібито від самого райхсфюрера СС Гіммлера (Heinrich Himmler — Reichsfьhrer SS

und Chef der Deutschen Polizei). Після одержання цього наказу, Дивізія негайно повідомила, що вона такого наказу не в стані виконати. Не будемо входити в подробиці абсурдности цього наказу і можливости його виконання. Причини ясні читачеві. Проте, на подані фюрерові СС і поліції в Кракові пояснення, Дивізія одержала лаконічну відповідь, що наказ прийшов від самого райхсфюрера Гіммлера. Діючий командир Дивізії прохав кілька годин на провірку, але вже тоді заявив, що він не може виставити бойової групи в силі полку. Після перевірки всіх можливостей і наради з командирами, він повідомив, що існує технічна можливість зформувати бойову групу в силі одного куреня, підсиленого однією батерією легкої артилерії. При цьому ясно підкреслив, що навіть курінь не буде мати жадної бойової вартости та що він не може відповідати за його бойові дії; курінь може бути зформований лише на відповідальність вищих кіл. Тому що командний склад куреня треба було починати з нічого, бойова група може бути в маршовій готовості не через 24 години, а через 48 годин.

У командний склад групи повинні були ввійти найкращі старшини й підстаршини, але треба було залишити деяких інструкторів у Дивізії, яка перебувала в стадії формування і вишколу. Ще цієї самої ночі приступлено до формування підсиленого куреня і вислано про нього звіт до Берліну. Коли наступного ранку прийшло з Кракова повідомлення, що тим часом ця група не буде післана в Галичину, ми відітхнули з великою полегшою. Проте група мусіла бути готова на марш через 24 години на випадок потреби. Тим часом, як заплянувано, формування бойової групи закінчено впродовж 48 годин. Вона готова до посадки в ешельони. Українське вояцтво в захопленні. Так як і німці, воно не брало серйозно цієї події, а радше трактувало її як приємну розвагову вправу під час монотонного твердого військового навчання. Одначе, бойова група не мала ніякої бойової вартости і про цей факт звітовано вищому командуванню, щоб воно не мало жадних ілюзій. У всякому разі командування Дивізії зробило всі потрібні заходи, щоб бойову групу зформувати наново впродовж визначеного часу, якщо б на це прийшов новий наказ. За яких три-чотири дні ми одержали новий наказ (з доручення райхсфюрера Гіммлера) від вищого командування СС і поліції

в Кракові на формування бойової групи, яка буде йому підпорядкована і післана впродовж 24 годин в район на північний захід від Львова на боротьбу з большевицькими партизанами. Всі застереження Дивізії щодо сумнівної вартости такої групи не прийнято до уваги. Бойова група складалася з одного піхотного куреня, однієї батерії легкої артилерії, однієї чоти саперів, однієї винищувально-протитанкової чоти, групи зв'язку з зв'язковим приладдям та малого відділу постачання. Команду над усіма підрозділами ґрупи перебрав заступник командира Дивізії полковник Баєрсдорф. Команду піхотного куреня очолив єдиний на той час в Дивізії німецький курінний командир сотник Бріштот (Bristot). Командиром артилерійської батерії був майор Микола Палієнко, колишній старшина царської російської армії, пізніше української армії, контрактовий старшина польської армії і абсольвент Польської Академії Генерального Штабу. Бойова група від'їхала трьома ешельонами, про що негайно повідомлено Берлін.

За кілька днів виявилося, що Гіммлер зовсім не видавав наказу про формування бойової групи. В розмові з вищим фюрером СС і поліції В. Коппе (SS-Obergruppenfьhrer Wilhelm Koppe) він лише згадав про таку можливість, яку негайно замінено на наказ від імени райхсфюрера. В таких умовах доводилося працювати в Дивізії. Коли командир Фрайтаґ повернувся назад, він заявив, що такого наказу він би не виконував, бо він добре знає, якими методами працюють деякі вищі фюрери партії. Вся ця подія була для автора чимсь новим і дивовижним. Для нього, старшини вермахту, кожний наказ треба було виконати, але наказ мав бути обдуманий, а не легковажний. Наказ Коппе був типовим зразком ведення війни так званими "військовиками" без жадного фахового знання, без обдуманих розпоряджень, без уваги на наслідки й безпеку людей. На щастя, вищому командуванню СС і поліції в Генеральній Губернії не підлягали навіть тимчасово там розташовані частини вермахту чи зброї СС. Він командував лише поліційними з'єднаннями. Лише винятково траплялися випадки, що окремі фронтові частини були йому підпорядковані для виконання деяких спеціяльних завдань.

На жаль, бойова група не зовсім вдало виконала своє завдання. Та це не диво. Вона була підпорядкована поліційному генералові у Перемишлі, який про неї не дбав і нею погано керував. Він не мав жадного поняття про військову тактику чи командування військовими частинами. Вини треба шукати в тих, що видали наказ про введення в бойові дії бойової групи Дивізії, попри всі застереження її командування. Непідготована до зимових боїв, вона разом з іншими німецькими та поліційними частинами була введена в бої проти добре устаткованих і підготованих партизанів. Після 4-тижневих дій, група повернулася до Дивізії, яка тим часом перенеслася до табору в Нойгаммер (Neuhammer) на Сілезії. Не зважаючи на всі несприятливі умови, бойова група все таки включилася досить успішно в бойові дії у районі Чесанова, Любачева, Тарногороду, Білограю і Замостя (північно-західня Галичина й Холмщина) під кінець своєї короткої кампанії.

Незабаром до Дивізії почали надходити різні повідомлення про погану поведінку вояків бойової групи. Цього треба було сподіватися. Адже вояки ще не закінчили свого бойового навчання, а їхні німецькі старшини й підстаршини були молоді та недосвідчені. Не треба ще забувати, що бойову групу послано в околиці, в яких жило чимало польського населення, а то і в чисто польські околиці. Стара ворожнеча між поляками та українцями мусіла тут виявитися. Але треба брати до уваги, що бойовій групі Дивізії, як ненімецькій частині, інші німецькі частини приписували багато неслушного або такого, що самі накоїли. У багатьох випадках можна було це безперечно провірити. Приписування Дивізії німецькими частинами різних провин повторювалося також пізніше. Командування Дивізії простежило всі скарги і, якщо були докази, винних покарано. При цьому виявилося, що Фрайтаґ карав дуже суворо за найменші проступки проти дисципліни й порядку. Про це переконалися на власній шкірі як українці, так і німці.

В лютому 1944 року у Львові вбито шефа уряду і заступника губернатора Вехтера, О. Бауера (Otto Bauer), який при утворенні Дивізії приклав багато зусиль. На його похорон відправлено одну почесну сотню і дивізійну оркестру. Цей перший прилюдний виступ вояків Дивізії

відбувся з великим пропаґандивним успіхом і був прийнятий громадськістю з радістю. Оркестра грала також дуже добре.

Впродовж лютого кількаразові прохання Дивізії перенести її з "Гайделяґеру" до іншого табору увінчалися успіхом: їй призначено табір в Нойгаммері на Сілезії. Переїзд відбувався з великими труднощами при вантаженні і вивантаженні зброї та приладдя. Відчувався брак вантажних машин і досвідчених у вантаженні людей. Впродовж трьох тижнів посаджено Дивізію у близько 30 ешельонів. Ця операція була також цінною вправою для Дивізії.

В Нойгаммері справжнє бойове навчання почалося щойно в березні 1944 року. Табір в Нойгаммері був значно краще влаштований, ніж "Гайделяґер". Місцевий комендант табору тісно співпрацював з Дивізією. Завдяки значно коротшому транспорту й заходам відділів I(b), IV(a) та IV(c), зброя, виряд, коні, автомобілі пляново й швидко прибували. Приїхали німецькі командири, так що врешті в кінці лютого розпочалося формування штабів поодиноких частин Дивізії, яким була передана відповідальність за формування і продовження навчання їхніх підрозділів.

Дивізію формувалося як модерну піхотну дивізію SS. [15] До неї дотатково призначено один змішаний дивізіон зенітної артилерії, який складався з однієї 2-см, однієї 3.7-см та однієї 8.8-см батерій. По всіх частинах кипіла праця. Не зважаючи на деякі недоліки, усі радо й захоплено виконували свої завдання, а добрі успіхи додавали ще більшого заохочування. Із запасних частин вермахту приїхали рекрути й приступили успішно до виконування нових зайнять. З курсів повернулися фахівці. Перші нововишколені підстаршини також повернулися до Дивізії і очікували підвищень службових ступенів. Командири ознайомлювалися з новими завданнями. На жаль, Фрайтаґ, не зважаючи на свою пильність, забагато часу витрачав за зеленим столом, а надто мало перебував серед вояцтва на вправах. А саме тоді дуже молоді німецькі й українські інструктори найбільше потребували порад і вказівок.

Взаємовідношення німців і українців було не скрізь однакове. Багато залишалося до побажання. В більшості випадків було так, — які командири — таке відношення. Де молоді командири працювали з вояцтвом в атмосфері зрозуміння, але під контролем дисципліни, там взаємовідношення були добрі, а подекуди — кращого не можна було і бажати. Прикладом могли послужити дивізіон зв'язку і винищувально-протитанковий дивізіон. Це не значило, що командири полків були гірші, але вони, маючи під командою більше число вояцтва і більше завдань, у багатьох випадках не мали можливостей встановити особисті зв'язки. Мати добрі відносини між німцями й українцями — було насамперед завданням командирів куренів чи дивізіонів. Власне у встановленні дружніх відносин видно було великі помилки. Командир Дивізії намагався різними способами ці огріхи направити, але він сам мимоволі створював між собою та українцями невидну стіну, що перетворювалася в непоборний бар'єр. Його вже згадана короткозора, безглузда особиста політика лише ускладнювала відносини між німцями і українцями. Фрайтаґ не міг погодитися з фактом, що він командир чужонаціональної дивізії, в якій німецькі старшини повинні бути винятками.

На весні 1944 року до складу Дивізії врешті було включено поліційні полки чч. 4, 5, а згодом чч. 6, 7, 8. Щоб добитися перенесення цих полків, треба було довгих і твердих домагань Українського Центрального Комітету, губернатора Вехтера і самих вояків цих полків. Вони зголосилися до Української Дивізії й побоювалися, що їх можуть кинути на Західній фронт, коли вони залишаться у поліційних полках. [16] Більшість німецьких старшин і підстаршин поліційних полків не відповідала вимогам Дивізії. Це були найчастіше поліційні старшини й підстаршини, які не підходили для командування військовими фронтовими частинами, їх треба було відіслати назад до поліції. Уже кращими були старшини німецького походження, так звані "фольксдойч" (Volksdeutsche), із Словаччини, яких пізніше приділено до Дивізії.

Між німцями як в штабі Дивізії, так і в поодиноких частинах, деякі старшини цілком розуміли інтереси та потреби українців. Треба згадати,

що штабні старшини мали кращий перегляд справ, бо вони не були зайняті дрібними щоденними турботами. Домогтися будь-яких поступок для українців у командира Дивізії чи інших частин, — була не легка справа. До того українці не творили єдиного суцільного бльоку, а з геройською смертю сотника Палієва під Бродами втратили найкращого оборонця українських інтересів. Його наступник сотник Любомир Макарушка спершу мусів ознайомитися з особливими обставинами. Пізніше він з такою самою енергією та завзяттям відстоював українські інтереси. Українці знали про прихильне до них ставлення деяких німецьких старшин. Часто поодинокі члени Військової Управи обговорювали проблеми Дивізії з начальником штабу, оминаючи командира Дивізії. Але тільки зміна на посту командира Дивізії більш відповідною і розумнішою людиною могла покращати ситуацію. Хоч німці ніби офіційно визнавали Український Центральний Комітет і Військову Управу, але вони не могли виявитися. Вони мали тільки опікуватися вояцтвом, але в усіх вирішальних питаннях з ними не рахувалися. Також губернатор Вехтер, людина енергійна й повна доброї волі, не міг знайти зрозуміння для своїх цілей в німецьких установах і не міг добитися полагодження принципових проблем ні в німецьких найвищих колах, ні у командира Дивізії. В тодішніх умовах, Вехтера, як і старших українців, німці вважали за надто великого "кавалера".

У бойовому навчанні українське вояцтво здобувало помітні успіхи. Українські вояки виявляли багато доброї волі й зацікавлення. Вони здібні й дуже цікавилися технічними галузями. Дезертирство, ще таке часте явище в Дембіці, майже не існувало. Лише кілька вояків не повернулися з відпустки. Вони правдоподібно попали під вплив Української Повстанської Армії, яка, як противник Дивізії, намагалася усіма силами стримати наплив української молоді до Дивізії. Досить вільне тоді партизанське життя в УПА під українськими національними прапорами більш вабило молодь, ніж тверде життя в Дивізії. Під час відпусток вояки Дивізії були використовувані УПА як інструктори для повстанців. Після закінчення відпусток УПА їх відпускала назад. Суперництво між УПА й Дивізією не створило для останньої поважних труднощів.

Українці швидко засвоювали знання і вміло його застосовували на практиці в галузі теренознавства; вони виявляли витримку і твердість у переношенні напруження. Зате у стрілянні, всупереч усім сподіванням, мали погані результати. У них було велике зацікавлення технічними галузями, в яких вони набували досконалу вправність, наприклад, у зенітній артилерії. Як водії автомобіля, вони хоч з захопленням сідали за кермо, але виявляли мало потрібного контролю. Між ними мало добрих шоферів-механіків. Сідаючи біля українського водія, створювалося враження, що сидиш на бочці пороху з запаленим до неї ґнотом. У всякому разі так було з українцями після відносно короткого їх вишколу в автомобільному транспорті. Як конюхи, українці настільки солідні, що добре поїли і годували коней. Зате не радо чистили їх і запряжку.

Постійний наплив добровольців поповнив Дивізію до повної бойової сили, і ще понад 800 вояків охоплено у польово-запасному курені. З цього куреня приходило поповнення старшин, підстаршин і стрільців до кожного підрозділу Дивізії. Крім цього, в ньому відбувалися різні курси фахівців. У квітні 1944 року наплив добровольців досягнув такого рівня, що вже можна було серйозно взятися за організацію вишкільно-запасного полку. Нормально такий полк не підпадав фронтовій дивізії, а окремим командам тилу. У випадку Дивізії, у якій всі вояки були українці, його підпорядковано безпосередньо Дивізії. Спочатку співпраця вишкільно-запасного полку, який приміщено у Вандерн (Wandern) біля Франкфурту над Одрою, була погана, але з часом покращала. Впродовж перших шістьох місяців стан у цьому полку був катастрофічний. В той час в ньому перебувало яких чотири-п'ять тисяч рекрутів — сирий матеріял без жадної військової підготови. Усіх німецьких і українських інструкторів було ледве 40-50, які до того були переважно нездатні до фронтової служби через поранення і тому не могли виконувати практичної вишкільної служби. Дивізія не могла допомогти вишкільно-запасному полкові інструкторами, бо сама відчувала брак старшин і підстаршин. А треба пам'ятати, що в майбутньому з вишкільно-запасного полку приходитимуть поповнення до польово-запасного куреня і до всіх частин Дивізії.

Тим часом у Дивізії треба було завершити бойове навчання. Хоч зайняття вимагали великих зусиль, усе вояцтво виконувало вправи від ранку до пізньої ночі в бадьорому настрої, з повним зрозумінням своїх завдань. Дисципліна була добра, що не раз підтверджував комендант вишкільного табору.

У травні на інспекцію приїхали деякі члени Українського Центрального Комітету, Військової Управи та губернатор Вехтер. Для них проводиться бойові вправи з участю усіх родів зброї: піхоти, артилерії, протитанкових і саперних відділів. Вони на власні очі переконалися в успіхах бойового навчання та бойовій спроможності модерної піхотної дивізії. Парада й промова Вехтера та полковника Бізанца закінчили візиту. Для українців у Дивізії це була нагода встановити зв'язки з своєю батьківщиною.

Таким чином вишкіл Української Дивізії добігав до кінця. В останній стадії найбільше навчалося нічних вправ, форсованого маршу, бойової стрільби і взаємодії всіх родів зброї. Сам Гіммлер зацікавився Дивізією і зголосив свою візиту.

У численних звітах до вищих німецьких політичних і військових органів писалося про боєздатність Дивізії. Завжди підкреслювався її політичний характер і доцільність введення її у бої з погляду українських інтересів. Боротьба проти західніх альянтів не входила в рахунок, бо українці зголосилися воювати тільки проти большевиків за визволення своєї батьківщини, й німецькі власті погодилися на таку передумову. Залишалося вирішити, який відтинок Східнього фронту має зайняти Українська Дивізія. Побажаним було б, щоб українці боролися на рідних землях. Тому північний і південний відтинки Східнього фронту відпадали; також фронт на Угорщині не відповідав цілям Дивізії. Таким чином залишився середній відтинок Східнього фронту на території Галичини й Білоруси. Очевидно, для Дивізії більш вигідний фронт у Галичині, на рідних землях; проте, тісний зв'язок з рідним населенням і вплив УПА можуть мати неґативні наслідки. Але й обізнаність з місцевістю принесе багато користи. Зваживши докладно плюси й

мінуси, вирішено запропонувати введення Дивізії в бої в Галичині. Командування пішло ще далі в своїх висновках і пропонувало найперше відтинок фронту на відкритому терені, а щойно після довшого досвіду — у лісистому. Думалося про те, що українці виросли на землі і їхню вартість у тісних вуличних боях у містах не можна оцінювати високо. Бойову вартість Дивізії ще не можна було порівнювати з вартістю добре вишколеної німецької дивізії, і тому пропонувалося спершу післати її на відносно спокійний відтинок фронту. Дивізійний відтинок фронту не повинен бути надто широкий, а такий, першу лінію якого можна було б зайняти двома полками, а третій полк завжди тримати в резерві, щоб ще удосконалити вишкіл. Сусідами Дивізії по обох боках повинні бути добрі, вправлені в боях німецькі дивізії. Такі суґестії для вищого командування — що більше навіть вимоги — могли видаватися в тих обставинах фантастичними, але командування Дивізії мало завжди на оці політичне завдання Дивізії і діяло в інтересі українців. Не йшлося тоді про бої якоїсь звичайної дивізії, а єдиної української дивізії, від успіху якої могло залежати вирішення всього українського питання. Один примірник виготовленого звіту післано до головнокомандувача групи армій "Північна Україна", генерал-фельдмаршала Вальтера Моделя (Walter Model), квартира якого стояла в Галичині. Модель, що мав ті самі погляди на українську проблематику як і Вехтер, виявив жваве зацікавлення відповідним використанням Української Дивізії, зокрема її розташуванням на фронті та пообіцяв зробити все можливе для здійснення намічених плянів. Не чекаючи на вище розпорядження, він на власну руку післав у травні 1944 року до Дивізії десять у фронтових боях досвідчених старшин і підстаршин вермахту з завданням ознайомити всі полки з тереном, на якому Дивізія мала б зайняти свої фронтові позиції. Такі заходи треба було лише вітати.

16 травня 1944 року Дивізію відвідав райхсфюрер СС Гіммлер. У відвідинах брав участь також губернатор Вехтер. Свою візиту Гіммлер почав промовою до німецького й українського старшинського корпусу. [17] На другий день відбулися бойові вправи з участю майже усіх родів зброї. Потім відбувся урочистий марш вибраних відділів з усіх частин і підрозділів Дивізії, який тривав близько півтори години. Відвідини

закінчилися закритим обговоренням. Гіммлер виявив багато зрозуміння для усіх інтересів Дивізії, був задоволений станом бойового навчання і кілька разів висловив своє визнання. Гіммлер також схвалив пропозиції Дивізії щодо введення її в бої та запевнив з свого боку повну підтримку. У загальному склалося враження, що він мав багато зрозуміння для українських інтересів, якщо вони були йому належно з'ясовані. В ім'я правди треба також зазначити, що Дивізія не натрапляла на жадні труднощі з його боку, а поступки, які вона одержувала, відбувалися за його заходами або згодою. На третій день Гіммлер відлетів з Вехтером до Галичини, до головної квартири Моделя, щоб з ним обговорити подробиці майбутніх бойових дій Дивізії.

В червні 1944 року Дивізію відвідала репрезентація батьків вояків під керівництвом професора В. Кубійовича й полковника А. Бізанца. На жаль, склад репрезентації не був зовсім вдалий, бо вона складалася переважно з мешканців міст, а менше — сіл. Батьки оглянули приміщення, де жили їхні сини, були на деяких вправах, а далі провели деякий час з своїми синами. Ці відвідини ще раз встановили зв'язки Дивізії з батьківщиною. Гості дивилися на вправи Дивізії й дефілювання її частин (дивись розділ другий).

У половині червня фельдмаршал Модель теледепешою запросив командира Дивізії і його помічників до себе на обговорення майбутнього введення Дивізії в бойові дії. Це запрошення прийшло на пропозицію Вехтера, і ми негайно кур'єрським літаком полетіли до Львова, де спершу обговорили з Вехтером організаційні й політичні питання, пов'язані з Українською Дивізією. У Вехтера, між іншим, ми довідалися від Ґунтера д'Алквена (Gunter d'Alquen) про так званий "Плян Скорпіона". Це — пропаґандивна акція, що мала за завдання намовляти українців з Червоної Армії переходити на німецький бік. Дивізія мала б відкомандирувати більше пропаґандивних ґруп, складених з інтеліґентних українців, які діяли б на цих відтинках фронту, де німецькі й совєтські лінії були близько розташовані одна від однієї. Пізніше командування Дивізії відрядило такі ґрупи, але про них не одержано більше вісток. Сумніваємося, що вони мали якесь більше значення.

Із Львова ми поїхали до головної квартири фельдмаршала, недалеко Львова, де нас приймав Модель і вислухав звіт про своєрідні властивості Дивізії та її боєздатність. Він погоджувався з оцінкою і пропозиціями Фрайтаґа і призначив для неї відтинок фронту в околицях Станиславова в районі 1-ої танкової армії. Закінчивши свої наради, на другий день командир і начальник штабу Дивізії поїхали на ділове обговорення до 1-ої танкової армії. Їхали в чудову соняшну погоду, серед зелених квітучих ланів затишної Галичини. Командувач армії, генерал танкових військ Ергард Раус (Erhard Raus), старшина колишньої австрійсько-угорської армії, виявив повне зрозуміння до завдань Української Дивізії, тим більше, що він знав українців ще з часів своєї служби в цісарсько-королівській армії. Для Дивізії він призначив фронтовий відтинок недалеко на схід від Станиславова. Ще того самого дня виїхали ми до відповідного армійського корпусу, щоб обговорити решту подробиць про наш відтинок. Ночували в Станиславові і ранком повернулися до головної квартири фельдмаршала, щоб здати звіт з наших обговорень. Перші ешельони повинні виїхати на фронт за яких 14 днів після повороту командира до Нойгаммеру. Негайно повернулися літаком на Сілезію і приступили до приготувань виїзду Дивізії на фронт.

Дивізія діставала останнє шліфування в своєму вишколі. Час проходив в суцільних вправах всієї Дивізії. Як перед тим, так і тепер найбільші труднощі зустрічалися в заміщенні мережі зв'язку. Командна мова була німецька, а серед численних радистів і телефоністів було обмаль німців. Українці, навіть найінтеліґентніші, хоч знали німецьку мову, в службі зв'язку не завжди могли нею як слід користатися та її розуміти.

На вправах у Нойгаммері

Крізь пшари віконниць простої старшинської кімнати пробиваються перші проміння весняного ранку і сповіщають новий робочий день, повний праці й обов'язків. Його радісно зустрічає природа: дрозди й шпаки весело співають, жвава вивірка перестрибує з гілки на гілку. З

казарм чути до нас голосний спів українського вояцтва, що вирушає на ранішні вправи.

У штабі Дивізії перебуває український гість з Галичини. Сьогодні ми поїдемо на бойові вправи різних родів зброї наших добровольців. Точно пів на сьому зупинився автомобіль перед нашою квартирою. Після 20-хвилинної їзди степом і густим лісом, нас зупиняє український вояк, зв'язковий куреня. Він відрапортовує своє завдання і веде нас крізь гущавину чагарників до командного пункту піхотного куреня. Командир куреня якраз відбував ділове обговорення з своїми сотенними. Кожний з них у стрілецькому шанці, щоб сховатися від ворожого спостереження і вогню. Завдання куреня — заатакувати укріплені позиції ворога й оволодіти ними. Сьогодні початок наступу пересунено з досвідку на 7.00 годину ранку. Під час обговорення прибуває командир дивізіону легкої артилерії і зголошує свою готовість до вогню. Командир куреня видає останні накази та розпорядження. Курінь ще вночі вкопався у вихідні становища й очікує наказу до наступу. Ми знаємо, що навколо нас повно вояцтва, яке жваво готується до наступу, але воно так добре замасковане, що на перший погляд важко щонебудь помітити. Ми перевіряємо пункти спостереження артилерії, піхотної артилерії, становища ґранатометів і важких кулеметів. Старшини і підстаршини рапортують свою готовість до наступу та подають стан амуніції.

Година 6.57. Усе готове. Поодинокі старшини востаннє перевіряють правильність націленої зброї. Усі накази і розпорядження видані, усі старшини на своїх місцях. Точно о 7.00 годині зривається вогонь усіх родів зброї. Понад нашими головами сичать ґранати артилерії, піхотної артилерії, ґранатометів. Перед нами і поряд з нами гавкають кулемети. Направо повітря прорізують дзвінкі постріли протитанкової гармати. Розбурхалась пекельна музика. На ворожих позиціях, заледве 800 метрів перед нами, вибух за вибухом. Густий дим оповив ворожі позиції. Наші позиції оживають. Всюди розсувається галуззя і дернина. Виринають постаті наших вояків. О годині 7.10, на звуки коротких свистків і команди, з лісу вискакують піхотні сотні. Наступ розпочався. Наш вогонь посилюється ще раз у потужний гураґан, щоб придушити

вогонь противника. Коли наші сотні підходять ближче до ворожих шанців, вогонь нашої важкої зброї притихає і переходить на обстріл поодиноких цілей, установлених наперед. Наша артилерія стріляє димовими ґранатами й закриває густою димовою заслоною нашу піхоту перед ворогом. Під її прикриттям наша піхота підсувається під ворожі позиції. Ми супроводимо її під час наступу і слідкуємо за складною грою взаємодії вогню і руху. Де наш натиск уперед був надто сильний або де наша дія була проведена нерозважливо чи недбало, там судді негайно визначили наші втрати. Тепер вогонь нашої важкої зброї перенесено наперед, щоб не нанести нашим воякам втрат від осколків своїх набоїв. Піхота під шанцями противника. У повітрі летять ручні ґранати. Чуємо двадцять, тридцять, сорок вибухів... За хвилину — штурм і прорив вояків з наїженими баґнетами через ворожі позиції... Це був лише малий вступ — проба наших майбутніх важких завдань. Багато ще пороблено похибок. Їх проаналізуємо у критичній оцінці вправ. Треба постійно класти наголос на індивідуальне бойове навчання. Ми залишаємо курінь з почуттям, що українці вже багато навчилися та усвідомили собі важливість бойового навчання.

Ми вже в дорозі до дивізіону зв'язку. Нас зустрічає адьютант і в ясних коротких реченнях описує положення.

Дивізіон має завдання створити мережу зв'язку на фронтовому відтинку Дивізії. Він пояснює нам, де розміщення поодиноких командних пунктів. Наперед відвідуємо відділ телефоністів, який у повітрі тягне лінію зв'язку між штабом Дивізії і одним полком. Легко й просто будувати лінію по деревах, але на чистому полі треба споруджувати складні залізні підпори. У вузлі зв'язку вправні руки телефоністів під керівництвом фахових старшин і підстаршин установлюють всі проводи, наводять порядок — здавалося б — у плутанині дротів і включають їх в притичковий комутатор. Недалеко від телефонного вузла радіостанція викликає одну із своїх зв'язкових станцій. "Зіґфрід — Цезар — Цеппелін", "Квелле — Гайнріх — Антон", — чується безперервно. По дорозі до командного пункту артилерії зустрічаємо перевірчі команди — тих вояків, які навіть під найсильнішим ворожим вогнем мусять виконувати

своє важливе завдання: віднайти й направити розірвані лінії для встановлення зв'язку наново. На командному пункті полку гніздо зв'язку добре вкопалося і замаскувалося. Лише червоний прапор з білою літерою "F" вказує на його місце. У стрілецькому шанці примістилися два телефоністи із слухавками на вухах. Вони приймають наказ з дивізійного штабу. Врешті дивимося ще на працю радистів, які шифрують довшу передачу. На наказ командира забороняється передавати відомості звичайною мовою, бо поблизу підслуховує ворог. Наш гість здивований з складности та різноманітности дивізіону зв'язку. Не диво, що до цієї технічної служби шукаємо найкращих людей. Залишаємо дивізіон зв'язку та їдемо до гарматного полку.

В артилерії для нас проводять зайняття вогневого становища однією батерією, яка стоїть ще у формації протиповітряної оборони, розтягнена й замаскована в недалекому ліску. Неподалеку стоїть готова до вогню алярмова протитанкова гармата. До командира дивізіону конем під'їжджає із своїм загоном командир батерії, щоб прийняти наказ. Їдуть в протиповітряному розташуванні з павзами; по спостереженому ворогом полю — швидким галопом. Командир батерії приймає наказ і вказує місце на вогневу позицію. Він видає точний наказ про установлення батерії 2-му підстаршині-навідникові. Тим часом 1-ий зв'язковий ристю їде до батерії, щоб завезти гармати на призначені позиції. Старшина-спостерігач, підстаршина по стереотрубі і підстаршина по кутоміру швидко приготовляють пункт спостереження. І при цьому — найважливіше маскування. Спокійна рука рисує плян вогню, шкіци спостережного пункту, цілей обстрілу і непроглядних місць. За допомогою стереотруби вимірюється у штрихах кут основної наводки. На пляні зазначуються поодинокі цілі обстрілу. Зв'язківці батерії встановлюють телефоно— і радіозв'язок від спостережного пункту до вогневого становища батерії та до попереду розміщеного передового спостерігача.

Тим часом обслуга гармат заводить гармати на позиції. Гармати вмить стоять "по основній наводці". З передків розвантажено амуніцію і їх негайно відправлено ристю під керівництвом старшого вахмістра у

свої становища. Ледве 2-ий підстаршина-навідник встиг спрямувати гармати "по основній наводці" та їх подвійно прикріпити поміж установними жердинами й обоймами, як по радіо передається команда: "Третій заряд! Вибух! Другий окремо! Від основної наводки п'ять більше! Три тисячі! Поземниця триста! Вогонь!" Уся обслуга, починаючи від батерійного старшини та кінчаючи на 5-му гармаші, звивається в поті чола. Хвилину дивимося на діяльність батерії. Набій за набоєм залишає цівки гармат. Відтак батерія переходить на груповий вогонь, після якого чути команду: "Чотами перевірити наводку!" Це перевірить докладність роботи гарматного начальника і гармаша-навідника. Між обома чотами різниця становить тільки три або ж п'ять штрихів — дуже добрий результат.

У нас часу обмаль. Ми ще перед полуднем маємо в пляні відвідати саперний курінь. Ми заходимо ще на пункт артилерійських обчислень, де, беручи до уваги особливі та атмосферичні впливи, обраховується бокову віддаль і поземницю для поодиноких цілей обстрілу. Їдемо далі на площу зайнять саперного куреня.

Польова доріжка веде нас прямо на площу вправ куреня над водою. Одна сотня зайнята споруджуванням допоміжного 12-тонного мосту. Одні вояки, за допомогою бабів-копрів вбивають палі на дно річки, інші будують риштування. Недалеко від мосту, яких 50 метрів, сапери будують перевізний порон з двох великих понтонів. Ще інші переправляються в малих понтонах через річку. Через сильну течію — це нелегке завдання. Усі вправи відбуваються у фронтових умовах і ні на момент не забувається про протиповітряну оборону, кулеметні гнізда та забезпечення перед несподіваним наскоком ворога. Праця саперів важка. З одного боку, вона вимагає фізичної сили, а з другого — складних технічних обчислень і детального плянування. Тому в курені бачимо кремезних, сильно збудованих вояків побіч типових, "кволих" працівників розуму. На жаль, ми не маємо часу піти на вправи 3-ої сотні, яка займається мінуванням полів і висаджуванням об'єктів у повітря.

Їдемо до пекарської сотні, яка випікає хліб для всієї Дивізії. Українці працюють напружено й завзято, бо вони випікають хліб для 18 000 війська, що відповідає вже населенню й немалого містечка. Очевидно, сотня має модерне влаштування, наприклад, машини до мішання тіста і т. ін. Інтендант Дивізії, якому підлягає сотня, хвалить працю українців. У цій сотні сідаємо до полудневої перекуски, під час якої нам розповідають про різницьку сотню, що як і пекарська належить до складу бойового постачання. Різницька сотня має також модерне устаткування і може постачати м'ясом всю Дивізію і їй підлеглі інші частини. Покищо сотня не б'є худоби сама, а одержує м'ясо з харчового управління. Зате вона виробляє всі ковбаси для Дивізії, Ми пояснюємо нашому гостеві, що таке велике з'єднання, як дивізія, — це самовистачальна одиниця як у відношенні до прохарчування, так і до направи й обміну зброї, автомобілів і всякого іншого приладдя. Такі підрозділи, як: пекарська, різницька, санітарна, ветеринарна, верстатна сотні й польова пошта, об'єднані у частинах постачання, які підпорядковані генерального штабу старшинам 1b або 2.

По короткій перерві після обіду відвідуємо санітарну сотню. Нас приймає дивізійний лікар і веде до головного перев'язочного пункту, спорудженого за сотнею. У малому ліску розбито кілька наметів. На одному видно напис "приймальня". Ідемо туди. В просторому наметі стоїть кілька польових ліжок. Досить світла падає крізь целофанові вікна; окремий мотор постачає електричний струм вночі. Санітари-українці привозять кількох "поранених", які одержують першу допомогу в цьому наметі. У другому наметі приміщена операційна заля, обслуга якої складається з кількох лікарів-українців і німців, їх помічників і кількох медсестер-українок. Біля великого операційного стола лежить посортоване приладдя, ліки й бандажі. Тут можна робити навіть найскладніші операції. У третьому наметі перебувають поранені, які чекають на перевіз до військового шпиталю. Цей перев'язочний пункт можна впродовж кількох годин розібрати й спорудити на новому місці.

Наша наступна зупинка — це вправи дивізіонів зенітної і протитанкової артилерії. Спершу ми подивилися на вправи зенітної

батерії 8.8-см, гармати якої пов'язані з дуже складним і коштовним командним приладдям. Батерія стріляє по літаках. З неймовірною швидкістю гармати націлюються на команду, подану з командного приладдя, коло якого працюють переважно студенти-українці, бо до його обслуги потрібно деякого знання математики. Відтак батерія прямою наводкою стріляє по рухомим цілям — макетам танків на віддалі близько 1 000 метрів. Вояки спокійно й швидко обслуговують першорядні гармати і досягають численних прямих попадань. В обстріл танків включається батерія протитанкових гармат, які швидким і точним вогнем нищать танки. Зненацька задзвеніли зенітки 3.7-см і 2-см. Вони б'ють прямою наводкою по супровідній біля танків піхоті. Світляні кулі рисують вогненні лінії від цівки гармати до цілі обстрілу. Серії пострілів, які майже дорівнюють швидкості кулемета, заглушають зовсім нашу розмову.

На сьогодні досить. Повертаємося до табору. Там ще одна несподіванка приготована для нашого гостя — це перемарш відділів з усіх частин Дивізії. Ледве ми прибули на пункт прийняття урочистого маршу, як на дорозі помітили маршову колону. На її чолі маршує оркестра. Вона завертає і стає навпроти нас. Чуємо мелодію "Теннер марш" — марш Дивізії. До нас зближається головна колона, очолена найстарішим полковим командиром Дивізії. Він під'їжджає до нас, зсідає з коня, рапортує командирові і стає побіч нашого гостя. Перед нами їде ескадрон кавалерії, складений з трьох кінних чот піхотних полків. Неспокійним танком тупцюють коні під звуки оркестри. Потім маршує один зімкнений піхотний полк. Під команду "направо глянь", сотня за сотнею проходить у виструнчених рядах: піхотні, кулеметні, вельосипедні, важкі сотні — яка різноманітна картина. За ними їдуть дві легкі й одна важка батерії гарматного полку. Важкі коні напружуються з усією силою при 15-см гарматах. Вони немов би не завважували близьких звуків маршової музики. За ними маршують вельосипедна сотня куреня саперів і піша сотня дивізіону зв'язку. Тепер підходять відділи бойового постачання. Перемарш триває вже близько години, а оркестра не перестає грати. Для неї також прийшов заслужений відпочинок, коли в перемарші постала перерва. Незабаром чуємо стогін

моторів автоколони, яку веде командир винищувально-протитанкового дивізіону, — оце ревіння гусеничних тягачів "Раупеншлеппер Ост" (Raupenschlepper Ost), які тягнуть важкі протитанкові гармати — "ПАК". Наступне кільце маршової колони творять моторизовані батерії середніх і легких зеніток. За ними суне моторизована батерія легких польових гавбиць, і колону замикає технічно-автомобільна сотня, зформована з усіх відділів бойового постачання. На закінчення оркестра проходить парадним маршем.

Дефілювання зробило велике враження на нашого гостя. Постава, порядок, вигляд вояків Української Дивізії — добрі. Коли наш гість залишить Дивізію, він повезе на батьківщину-Галичину вістку, що сини його землі здали іспит — вони стали добрими вояками, свідомими своїх важливих великих завдань. Він також розповідатиме, що модерна піхотна дивізія — це складна і міцна бойова одиниця. Саме такою стала і Українська Дивізія.

Бій під Бродами

28 червня 1944 року ешельони Української Дивізії від'їхали з Нойгаммеру до Галичини, в район на схід від Львова. Переміщення відбувалося в темпі "4", тобто кожного дня відходило по чотири транспорти. Вже 25 червня з Нойгаммеру від'їхала передова команда Дивізії, а за нею, 26 червня, її керівник, начальник штабу. За 20 хвилин перед вильотом його літака "Фізелер Шторх" (Fieseler Storch), до Дивізії в Нойгаммері прийшов відпис депеші з головного командування сухопутних військ до групи армій "Північна Україна", в якій повідомлялося, що Дивізія не буде введена в бої в районі Станиславова, але займе позиції в другій лінії фронту, у передбачуваному центрі головних боїв групи армій "Північна Україна". У той час помічено сильну концентрацію угрупувань Червоної Армії в районі на схід від Львова, так що німецьке командування сподівалося ворожого наступу на початок липня у напрямі Львова і на захід від нього.

Таким чином, пішли намарне всі плянування обережности щодо введення Дивізії у перші бої та зв'язані з тим всі заходи. Надаремне були численні звідомлення й подорожі. Це було гірке розчарування для тих, що плянували ці заходи. Тепер Дивізію буде кинено на найважчий відтинок фронту. Було тільки питання часу, коли вона буде введена у важкі бої, а можливо навіть у самий центр головного удару. Тепер начальник штабу Дивізії мусить насамперед поїхати до штабу групи армій, щоб довідатися про становище на фронті й одержати нові розпорядження. Переночувавши у Кракові, він 27 червня летить до Львова, повідомляє губернатора Вехтера про нове положення і негайно летить до штабу групи армій "Північна Україна". Тут також шкодували з приводу наказу головного командування, але спроби відкликати наказу не вдалися. Дивізію було підпорядковано XIII-му армійському корпусові й дано їй завдання розбудувати й зайняти відтинок другої фронтової лінії в районі Бродів (близько 100 кілометрів на схід від Львова). Поза розбудовою позицій Дивізія мала продовжувати й удосконалювати бойове навчання. За підрахунками штабу групи армій, очікуваний наступ Червоної Армії відбудеться через яких два-три тижні, під час яких Дивізія розбудує позиції і закінчить вишкіл. Група армій не має більших резерв і тому Дивізія мусить рахуватися із скорим введенням її у бої. Хоч штаб цього не бажає передчасно робити, розвиток подій на фронті може його до цього вирішення примусити. Одначе пересунення Української Дивізії на інші відтинки корпусу чи армії не передбачалося.

Тим часом ешельони Дивізії спрямовуються у новий район. Начальник штабу Дивізії зголосився по телефону до штабу 4-ої танкової армії, а коли йому сказали, що його особиста явка там зайва, він полетів на обговорення до XIII-го армійського корпусу. Того ж таки дня прибула передова команда Дивізії, так що можна було приступити до праці.

В армійському корпусі начальник штабу Дивізії познайомився з командуючим генералом — генерал-майором Артуром Гауффе (Arthur Hauffe) і начальником його штабу — генштабу полковником Куртом фон Гаммерштайном (Curt von Hammerstein). Українська Дивізія — це щось нове для них, і вони спочатку скептично оцінювали її бойову вартість. А

проте, вони були задоволені, що одержали підкріплення й апробували розбудову другої лінії оборони на відтинку їхнього корпусу. Генерал Гауффе описав ситуацію... Ворожий фронт не був зайнятий великими силами і не являв собою безпосередньої небезпеки. Все ж таки було помітне збільшення дій розвідувальних і ударних груп. Також ворожі повітряні сили почали діяльність, головне розвідувального характеру. Вивантажування Дивізії мусіло відбуватися під час темряви. Звідомлення власної розвідки і зізнання полонених стверджували пересування ворожих військ і початок їх концентрації на відтинку 4-ої танкової армії.

У складі 4-ої танкової армії, XIII-му армійському корпусові припадала оборона фронтового відтинку обабіч міста Бродів, включно з містом. Якщо відношення ворожих сил до власних не зміниться, сили корпусу вистачальні для цього завдання. В розпорядженні корпусу були чотири-п'ять піхотних дивізій чи дивізійних груп — щоправда, кожна з них середньої або малої сили. У розпорядженні 4-ої танкової армії на цьому відтинку фронту не було танків, якщо не враховувати близько 50 танків, але й вони мали обмаль пального. Крім кількох розвідувальних польотів, наші літаки не увійшли в дію, хоч не бракувало добрих наземних цілей, які виникли в наслідок пересування ворожих військ. Командуючий генерал сподівався ворожого наступу через яких 14 днів. У випадку наступу на Львів ворожа армія мусіла б здобути брідський передовий опірний пункт, бо Броди були важливим комунікаційним вузлом. Генерал не думав, щоб прийшло до фронтової атаки на місто, він скорше сподівався на "кліщовий маневр" з півдня і півночі, з головним ударом — із півночі. Генерал рахувався ще з однією можливістю, найгіршою для корпусу: большевики можуть залишити неторканим відтинок XIII-го корпусу, а в операції на Львів вдарити на північ і південь від оперативного району XIII-го корпусу, обійти опірний пункт Бродів з боків і оточити корпус. У такому випадку корпус мусів би за всяку ціну утримати фронт біля Бродів. У зв'язку з цим Дивізія мусить приспішити розбудову позицій і якнайшвидше їх зайняти. З цих позицій Дивізія мала б унеможливити флянґовий чи кліщовий маневр большевиків або зупинити їхній прорив обабіч Бродів. При прориві німецького фронту

Дивізія могла б бути кинена в протинаступ, щоб замкнути посталий прорив. Крім своїх внутрішніх запасних частин, корпус не мав ніяких резерв і на ніякі підкріплення не міг розраховувати.

Перебування Дивізії у другій лінії фронту було корисне тим, що вона могла продовжувати свій вишкіл. Цю можливість треба було використовувати так довго, як довго на неї дозволяв спокій на фронті. Дивізія одержала до оборони близько 36 кілометрів фронтового відтинку, на якому очікувано наступ Червоної Армії на Львів. Покищо не встановлено, куди має проходити лінія позицій, і тому тільки загально визначено збіркові пункти для окремих частин Дивізії. Тим часом ешельони прибували пляново, без жадних інцидентів. Їдучи на фронт, командир Дивізії побував ще в губернатора Вехтера на діловому обговоренні і прибув в район Дивізії автомобілем.

Тим часом вишкільно-запасний полк перенесено з Вандерн, де для нього вже не вистачало місця, до Нойгаммеру. В полку перебувало близько 7000 вояків; нові постійно прибували.

Дивізійне командування негайно звітувало до 4-ої танкової армії і XIII-го корпусу про прибуття Дивізії в назначену фронтову смугу та про своєрідний характер Дивізії. Передбачуючи наступні події, особливо прохали, щоб її, як чужонаціональну одиницю, не вводити в бої окремими частинами, що звичайно траплялося під час важких боїв, але завжди як цілість під її дивізійним командуванням.

Після загального визначення позицій штабом Дивізії і докладного ознайомлення з місцевістю окремими частинами, приступлено всіма засобами до розбудови укріплень (дивись схему ч. 1).

Перша практична робота для оборони своєї батьківщини принесла багато радощів українцям. Вони нарешті із полегкістю відітхнули після не дуже приємного, але потрібного, важкого й довгого бойового навчання. Усі три піхотні полки укріплюють головну лінію. Курінь

фюзилерів розбудовує передові укріплення поблизу фронту, частково під ворожим обстрілом. Всі інші частини розбудовують укріплення в глибині. Для здобуття бойового досвіду вводиться в дію важку зброю, включно з артилерією. Під час цих дій Дивізія підпорядкована фронтовим частинам вермахту. Це бойове навчання добре себе виправдало. При розбудові укріплень курінь саперів мав повні руки роботи і добре справлявся із своїми завданнями. Відділи постачання і обози розташувалися в околиці Ожидова. Крім постачання, яке відбувалося тільки вночі, вони розбудовували у своїй місцевості оборонні пункти. Запасний курінь вкопався в районі на схід від Ожидова. Він творив внутрішню резерву Дивізії. Хоч всі частини були розташовані близько 20 кілометрів від фронту, проте видано наказ повної бойової готовости. Заборонялося квартирувати у населених пунктах. Усі частини, включно з їхніми штабами, мусіли розбудовувати свої приміщення оподалік сіл. Пізніше ці заходи добре себе виправдали. У той час дивізійна оркестра відбувала поїздку по Галичині.

Для прохарчування військ, а ще більше як воєнні заходи в очікуванні совєтського наступу, німецьке військове управління закуповувало у селян майже всю рогату худобу, залишаючи їм тільки невеличку кількість. За худобу плачено місцевою валютою або урядовими поквітуваннями. З метою закупу худоби по селах їздили відповідні комісії військової адміністрації. Боронячися перед такою примусовою заготівлею, населення, самозрозуміло, зверталося з скаргами до українських вояків, які часто-густо, подекуди із зброєю в руках, втручалися у працю комісій і перешкоджали їм виконувати їхні обов'язки. Вищі військові установи були обурені на неприпустиму поведінку вояків Дивізії, але у цьому випадку вина падала на німців. Про своє розпорядження їм треба було своєчасно повідомити Дивізію, яка подбала б про вияснення цього суворого, але конечного, розпорядження серед українських вояків. Може найкращою розв'язкою було б передати виконання цього завдання воякам Дивізії, замість того, щоб її зовсім виключати. Вона могла б краще пояснити селянам про потребу заготівлі худоби. По відповідному виясненні, дальшу заготівлю велося з допомогою Дивізії і подібні випадки більше не повторялися.

Побоювання штабу Дивізії, що перебування українського вояцтва серед рідного населення спричиниться до великих труднощів, виявилися зайвими. Щоправда, на початку багато українців "скакали додому в гості", але опісля це припинилося. Зате надходило багато прохань про короткі відпустки в близькі околиці. Якщо можна було встановити, що дійсно йшлося про відвідини близьких родичів, тоді такі відпустки дозволялися. Але врешті треба було усвідомити те, що Дивізія перебувала на фронті і приватні бажання треба було підпорядковувати воєнним вимогам.

Відповідно до розгортання ворожих дій на відтинку XIII-го корпусу, Дивізію переміщувано щораз більше на південь. З цієї причини вона змушена була покинути укріплені позиції для двох полків не тільки на лівому крилі, але пізніше також на правому. Отже, Дивізія розбудувала в той час близько 50 кілометрів укріплень, з яких пізніше, на жаль, тільки невелика частина була використана.

Тим часом завважується щораз більше ознак правдоподібного наступу Червоної Армії на Львів, що вдарить з найбільшою силою на XIII-ий корпус. Тому приспішено розбудову укріплень другої лінії.

Ворог концентрує свої сили. Прибувають нові ворожі з'єднання. Активність ворожої артилерії сильно розгортається. Ворог має вже перевагу фронтових з'єднань порівняно з нами. Дії ворожих літаків пожвавлені, натомість наших не видно. На цьому відтинку ворог здобув велику перевагу сил над нами. Ані на відтинку корпусу, ані поза ним нема ніяких наших більших резерв.

Ознак, що ворог готується до наступу на Львів, щораз більше. Виглядає, що він сконцентрував свої головні сили навпроти правого крила XIII-го корпусу або навпроти сусіднього XXXXVIII-го танкового корпусу.

Командування Дивізії та її частин постійно збирали інформації про можливості введення Дивізії в бої, особливо протинаступи, у зайнятій вермахтівськими з'єднаннями фронтовій смузі. У міру можливостей, на основі вужчого плянування, обговорювалися з командирами практичні можливості фронтових дій Дивізії.

Встановлено, що тоді перед німецькою 4-ою танковою армією були такі ворожі сили (очевидна річ, що це тільки приблизні дані): 1, 3 і 4-та ґвардійські танкові армії, один самостійний танковий корпус та 6, 7 і 8-ма кавалерійські дивізії. До цього ворог диспонував піхотними дивізіями. Згадані три кавалерійські дивізії були розташовані в районі Бродів (дивись схему ч. 2).

Кожна ґвардійська танкова армія складалася переважно з трьох танкових корпусів, по дві бриґади кожний. Кожна бриґада мала від 300 до 400 танків. Додатково до їх складу входили самостійні частини мінометів та артилерії. Кавалерійські дивізії, крім кавалерійських полків, мали приблизно по 50 танків. Отже, на цьому фронтовому відтинку ворога можна було рахувати на яких 1800 танків. [18]

Кількість і нумерація поодиноких піхотних дивізій Червоної Армії нам докладно не була відома. У центрі фронтових дій на кожну німецьку дивізію припадало близько двох ворожих дивізій, не враховуючи резерв, при чому можна було рахувати, що на кожну німецьку дивізію припадала одна совєтська в резерві. Щоправда, одна совєтська дивізія мала лише 8-10 000 чоловік, але її практична бойова сила, мабуть, дорівнювала силі однієї німецької дивізії.

У загальному, на відтинку фронту, південна межа якого лежала близько 60 кілометрів на південь від Тернополя над річкою Серетом, а північна — на північ від Ковеля над річкою Прип'яттю, ворог мав три танкові армії по три танкових корпуси кожна, один самостійний танковий корпус, три кавалерійські дивізії, близько двадцятьох дивізій в резерві, близько 1 800 танків та літаків — без обмеження. Німецькі сили в складі 4-ої танкової армії нараховували два танкові корпуси ("танкові"

лише за назвою), два піхотні корпуси; разом: п'ятнадцять і пів дивізії та дві дивізії в резерві, — близько 40-50 танків, а літаків майже не було. До того, 3-тю, 5-ту та 6-ту танкові дивізії, які були розташовані в районі на схід від Ковеля, перед самим совєтським наступом, не зважаючи на протести армії, було перекинуто на Угорщину.

У половині липня, на сподіваному відтинку фронту з нечуваною силою почався совєтський наступ. У своїй першій стадії в напрямі Львова і в район на захід від нього, Червона Армія одночасно зробила два вирішальні оперативні прориви: один — на шляху Тернопіль-Львів, тобто посередині XXXXVIII-го корпусу; а другий — на північний захід від Бродів, на стику XIII-го армійського і XXXXVI-го танкового корпусів. Обидва удари були такими сильними, що їх не можна було зупинити, бо просто бракувало сил, особливо танків і літаків. Крізь місця проривів розливалися маси танків, головне типу "Т 34", яких успішно підтримували літаки — штурмові й винищувачі. [19]

Німецькому командуванню фронту не можна робити жадних закидів — ні в оцінці положення, ні в керуванні операціями. Німецькі штаби, команди і вище командування правильно оцінювали ворожі сили, не раз нагадували про це і невпинно остерігали перед безсумнівним наступом ворога. Годі припускати, щоб генеральний штаб сухопутних військ передавав найвищим чинникам іншу картину положення. Однак, вони нехтували цими пересторогами і відкидали їх як боягузливі. Тому і цей відтинок Східнього фронту "з волі найбільшого полководця всіх часів" залишено в ці літні місяці 1944 року напризволяще.

З незвичайною швидкістю посувалися ворожі танкові колони і замкнули XIII-ий німецький армійський корпус у кільце, поки власні оперативні резерви зуміли розгорнутися до бою, щоб рятувати долю корпусу.

До того ворогові допоміг ще щасливий збіг обставин. Північний ворожий танковий клин зачепив тільки ліве крило XIII-го корпусу, натомість з всією силою вдарив на праве крило лівого сусіднього

XXXXVI-го танкового корпусу. Командир і начальник штабу дивізії, що стояла на лівому крилі XIII-го корпусу, на початку ворожого наступу наїхали на міну. Тоді у цьому з'єднанні зчинилася паніка, яка довела до вирішальної дводенної кризи. Це облегшило совєтський прорив; большевицькі танки не зустріли міцного опору, прорвалися швидко вперед і в районі Бузьку замкнули кільце навколо XIII-го корпусу. Поголоски про те, що командир частини, що стояла ліворуч від XIII-го корпусу, перейшов до большевиків і тим уможливив оточення XIII-го корпусу, не мали жадних підстав. Ані генерал Фрідріх Госсбах (Friedrich Hossbach), який пізніше командував армією на Західньому фронті, ані його наступник, який пізніше згинув у боях біля Радома, не перейшли до ворога. Кінець-кінцем за оточення XIII-го корпусу треба обвинувачувати верховного головнокомандувача німецькими збройними силами, який не послухався своїх військових дорадників, які радили, щоб залишити Броди і перенести головну бойову лінію на панівні висоти на лінії Підгірці-Бузьк. Пропозицій з боку армій і групи армій не бракувало.

Таким чином XIII-ий корпус, а з ним Українська Дивізія, був оточений протягом кількох днів. Перебігу подій не міг ні цей корпус, ні Українська Дивізія змінити, бо майже всі оперативні дії розвивалися поза їх межами. Дивізіям у корпусі не був відомий прорив на півдні; вони про нього довідалися щойно тоді, як опинилися в оточенні. Тільки тоді у повному світлі виявилося значення совєтського прориву на півночі. З такою швідкістю розвивалися події.

Большевицьке командування не мало наміру залишити Броди і XIII-ий корпус на його власну долю — поза фронтом. XIII-ий корпус відтягав великі сили ворога, які його командування негайно потребувало для посилення наступу на Львів. Таким чином для XIII-го корпусу виникло знову завдання: ставити ворогові якнайсильніший опір, щоб унеможливити швидке звільнення ворожих сил до дальших операцій. Це могло сильно підтримати німецькі протизаходи, бо тільки вони могли врятувати увесь фронтовий відтинок і з ним XIII-ий корпус.

Так одночасно з початком совєтської операції у районі Львова почалася і затяжна оборонна битва XIII-го корпусу — битва тактичного значення, повна посвяти і хоробрости, яка закінчилася розбиттям усіх частин корпусу.

З вищеподаних причин одночасно з операціями проти Львова, ворог почав наступ переважними силами (зокрема кількістю танків) проти південного відтинку XIII-го корпусу з району на південь від Підкаменя. [20] У командуванні корпусу створилося враження, що цей наступ тісно пов'язаний з представленим вище проривом на північному відтинку та що їх завданням було кліщовим маневром оточити і знищити опірний пункт Броди. Щойно згодом стало ясним, що вороже командування керувалося двома різними намірами, які справді були між собою пов'язані, але мали дві різні мети. Одна — це велика операція, в пляни якої не входили ні Броди, ні XIII-ий корпус; друга — це тактичний наступ, єдиним завданням якого було знищити корпус.

Цей наступ прориває праве крило корпусу. Знову з незвичайною швидкістю через цей прорив вриваються переважні сили ворога. Частини дивізій, що стояли на першій лінії фронту, відступають. Для корпусу залишилася єдина більша резерва — Українська Дивізія.

Тепер з Дивізією сталося те, чого ми найбільше боялися: її кидається у найгрізніші бої поодинокими полками, а не як одну цілу одиницю. З математичною точністю і послідовністю наступає все те, чого Дивізія всіма засобами старалася уникнути і перед чим вона у численних звітах дуже застерігала. Цей закид не стосується до командування XIII-го корпусу, яке у такій ситуації не могло інакше діяти; він стосується до тих, які від початку кинули Дивізію у цей район.

Перший пішов у наступ 30-ий полк. Його завдання: закрити прорив на правому крилі корпусу. Начальник штабу Дивізії і командир полку ще мали змогу вчасно ознайомитися з місцевістю перед наступом.

До вихідних становищ 30-го полку на схід від Сасова яких 10 кілометрів підходу. Єдина підхідна дорога, завалена частинами однієї танкової дивізії, не дозволяла на швидкий марш. То того, цього погідного дня пополудні на неї налетіли ворожі літаки й бортовим обстрілом та бомбами завдали дошкульних втрат у людях, конях і матеріялі. Підхід полку знову сповільнюється. Але незабаром дорогу швидко прочищується від постріляних коней і розбитих возів. В той самий час спершу поодиноко, а потім цілими групами, по цій же дорозі відступає німецька піхота. Яке пригноблююче враження робить німецька відступаюча піхота на український полк, що оце вперше іде до наступу, можна собі уявити. Виконання такого важкого завдання, як наступ на переважні сили ворога, що примусили німецькі фронтові частини до втечі, серед найгрізніших обставин, — незвичайно трудне діло і для загартованих у боях вояків, а тим більше ще трудніше для українських частин, вперше введених у бій.

Зайнявши вихідні позиції в малому ліску, полк негайно іде в наступ під сильним ворожим вогнем. Сили ворога втричі більші, ніж наші. До того у нього багато танків. Замкнення фронтового прориву, який тим часом став ще ширшим, не вдалося. Ще поки полк міг розгорнутися до бою, його заатакували совєтські танки й у великій мірі розбили. Тільки поодиноким сотням вдалося дістатися поза крила пролому і трохи звузити прогалину. Сотенні змушені діяти переважно на власну відповідальність, бо зв'язок з командирами куреня і полку не існує, або існує тільки короткий час. Приділений до полку дивізіон легкої артилерії справді займає позиції, але незабаром мусить їх міняти. Йому доводиться ще кілька разів міняти свої позиції. Постійне взаємне переплітання фронтів дуже утруднює дії артилерії. Вона також мусить обходитися без зв'язку і переважно стріляє прямою наводкою. Полк зазнав перших бойових втрат: один сотенний убитий, один курінний важко поранений.

Від самого початку совєтського наступу введено в дію сильне вороже літунство. Від світанку до присмерку ворожі винищувачі, бойові і штурмові літаки є в повітрі і втручаються у наземні бої. Усі важливі

пункти, як звуження і перехрестя доріг, підхідні дороги, населені пункти, перебувають під постійним бомбардуванням і обстрілом ворожих літаків. Наших літаків взагалі не видно. Тільки тепер виявилося, яке правильне було розпорядження корпусу, що ним заборонялося розміщення частин по населених пунктах.

Відразу з початком наступу всім частинам Дивізії наказано бойову готовість. Поповнені боєприпасами обози і підрозділи постачання чекають на накази. Командир Дивізії і його начальник штабу постійно в дорозі, щоб на місцях перевірити зроблені заходи й особисто утримувати зв'язок між фронтом і корпусом (дивись схему ч. 3).

Незабаром приходить наказ, що 29-ий, а згодом і 31-ий полки, разом з підлеглими артилерійськими підкріпленнями, мають приєднатися до 30-го полку. У першому етапі обидва полки мають просунутися до Підгірців і району на південь від них. Ще того самого дня їх виведено вперед. Увечорі йде 29-ий, а ранком 31-ий полк, окремо до наступу. Їхня дія відбувається трохи легше, ніж 30-го полку, але й вони зазнають великих втрат, а разом із тим, уже на самому початку потрапляють у такий психологічний шок, від якого не скоро можуть отямитися.

Врешті командування над всіма трьома полками знову передається штабові Дивізії, а тим самим її вводиться в дію, як зімкнену одиницю, навіть якщо з розбитими і здесяткованими полками. В дію введено всю важку зброю Дивізії. Хай і не в первісному місці прориву, але Дивізії все ж таки вдається забльокувати фронтову прогалину з флянґів, і вкінці її закрити. У протинаступ, крім українських полків, кинено ще недобитки різних німецьких частин, яких тепер поспішно згромаджується, так що врешті Українська Дивізія утримує власний відтинок фронту. Розбитий 30-ий полк післано в резерву. Він протягом чотирьох днів переформовується знову в боєздатну одиницю, хоч зменшеної сили. Таке швидке переформування треба завдячувати ініціятиві його командира.

Силою створених обставин, Дивізія попадає на найважчий і найбільше неясний фронтовий відтинок корпусу. 30-ий полк, крім реорганізації, мав завдання очистити довколишні ліси від ворожих недобитків. Тепер головне завдання Дивізії — загородити долини Сасова і Ясенова на південний схід і не допустити ворога в навколишні просторі ліси (дивись схему ч. 4).

Ліві і тилові частини подають відомості та звіти, що ворог прорвав наші лінії на північний захід від Бродів. З Бузьку польово-запасний курінь Дивізії повідомив, що його заатакували сильні з'єднання ворожих танків і він відступає на захід. Подібні повідомлення надходили від відділів постачання Дивізії. Спочатку штаб не хотів вірити у правдивість цих повідомлень, бо не міг собі уявити, яким чином ворог міг взятися так далеко в тилу?

Проте командування корпусу підтверджує правдивість цих звідомлень. Воно тепер повідомляє про обидва оперативні удари ворога на Львів. Виглядає, що ворог успішно закінчив першу операцію, тобто оточення корпусу ворожими частинами, які зіткнулися над Бугом. Наступ на Львів продовжується. Зв'язок корпусу з усіма частинами за Бугом перерваний. Корпус зданий на власні сили. Згідно з саме одержаним наказом із штабу армії, корпус має боронитися на зайнятих позиціях, не зважаючи на загальну ситуацію. Плянується звільнення корпусу ззовні, а саме з півдня. Треба рахуватися з посиленими атаками на район корпусу. [21] За всяку ціну він мусить якнайдовше утриматися на своїх позиціях, якщо не хоче бути зовсім знищений (дивись схему ч. 5).

Наступні дні — це був особливо важкий час для Української Дивізії. По-перше, вона опинилася в головному ударі наступу; по-друге, совєтське командування знало про присутність Української Дивізії на фронті й за всяку ціну намагатиметься її розбити. Тому закриття фронтового прориву — це ще не кінець. Дивізія мусить втриматися на здобутих позиціях проти посилених атак переважних сил ворога. Додаткові укріплення лінії мінами і заставами можливе тільки вночі, бо

близькість ворожої лінії і дії ворожих літаків унеможливлюють будь-яку працю вдень.

Червона Армія негайно почала атаки переважними силами, які початкове вдається відбити. Поодинокі місцеві вломи очищується у протиударах чи протинаступах. Частини звикають до фронтових боїв. Постачання функціонує добре, не зважаючи на те, що багато вояків з цих частин забрано до алярмових бойових відділів або відставлено на охорону їхніх обозів і пристановищ. Під час перебування в оточенні тилова служба боєпостачання так само вела тяжкі бої, як фронтові курені. Наші великі втрати свідчили про жорстоку боротьбу і мужність вояків.

По початкових безуспішних атаках ворог підтягнув свої резерви і сильно збільшив активність артилерії, танків і літаків. Він швидко хотів звільнити свої зв'язані сили для інших завдань.

Впродовж десятьох днів шаліла битва в кітлі біля Бродів оточеного XIII-го армійського корпусу, який, залишений на власні сили, боровся до краю можливостей і наостанку одчайдушним проривом вивів свої рештки в напрямі Подільської височини.

По багатьох вломах на відтинку Дивізії, які все ще вдавалося відбити, ворог проривався на інших відтинках фронту. Майстерно вишукавши пункти стику дивізій, ворог вів по них безупинні удари. Головний удар він спрямував на точку стику між Українською Дивізією і її правим сусідом — 349-ою дивізією. Найбільшим недоліком під час боїв в оточенні був брак нормального зв'язку у напрямі правого сусіда. Та ворог не відкрив цього факту й не використав цієї сприятливої для нього обставини.

Розгортаються оборонні бої. Ворожі наступи чергуються з сильними розвідувальними і штурмовими діями. Важкі бої тривають за села Пеняки, Гуту Пеняцьку, Гуту Верхобузьку, Майдан Пеняцький і

Суходоли. Дивізія змушена щораз частіше відправляти деякі свої частини на очищення лісів від ворога, якому вдалося пробитися крізь лінії під час численних пробоїв. Тим часом ворожий тиск посилився із заходу, що утруднювало постачання.

Численні ворожі вломи на відтинку всього корпусу примушують його командування кількакратно скорочувати фронт, щоб таким способом створити резерви. Відтоді почалися безперервні нальоти ворожих літаків. У повітрі їх цілі хмари. Вони беруть під обстріл все, що появиться у місцевості, засипають великою кількістю розривних бомб малі ліси. Переміщення частин постачання, спричинені скороченням фронту, неможливі вдень. Зчасом все, що найменше потрібне для боїв чи постачання, треба знищити або покинути. [22]

Спеціяльна проблема створилася у службі зв'язку. За короткий час майже всі телефонні проводи порозривані до такої міри, що треба було користуватися радіоапаратами. Але й ці апарати, в наслідок перевантаження, незабаром у більшості не діяли, так що врешті вся передача наказів і звідомлень відбувалася за допомогою посланців.

Тим часом ситуація на відтинку Української Дивізії дійшла критичного становища. Численні вломи вдається ще сяк-так стримати, але тільки вже з допомогою недобитків інших частин. Наші втрати великі. Критичним пунктом відтинку всього фронту стала Українська Дивізія. Введення в дію великого числа большевицьких реактивних мінометів ("катюш") спричинює велике спустошення і впливає вирішальне на мораль вояків. Від командирів приходить щораз більше звідомлень, що їхні частини не можуть довше втриматися. Виявляється, що українські вояки психічно ще непідготовані до такого важкого бою. Але цього не треба було від них вимагати, бо також багато німецьких частин попало в паніку. Жорстокі бої розгортаються за село і замок Підгірці, положених на панівній висоті. Вони кількакратно переходять з рук до рук. У цих боях переважно стоять 29 і 30-ий полки. Важкі бої йдуть під Кадовбицями і Цішками. Ворожі танки досягають уже Олеська і з'єднуються з деякими своїми слабими відділами, які пробилися вже із

заходу — від Бузьку. Наші протитанкові команди часто нищать ворожі танки з близької віддалі. Добре б'ється курінь фюзилерів і курінь саперів, який перебуває у безперервних боях довший час. 31-ий полк, весь штаб якого загинув на північ від Сасова, починає виявляти ознаки розпаду. Часто доводиться перекидати поодинокі курені на прикриття слабих місць на сусідніх відтинках; наприклад, один курінь Дивізії був довший час відряджений на оборону села Опаки (дивись схему ч. 6).

В такій ситуації повинні були початися заходи відкриття кітла ззовні. До наступу з південного заходу пішли 8-ма танкова дивізія і 20-та дивізія панцерних ґренадирів. Оточений XIII-ий корпус повинен одночасно вдарити на південь у напрямі відтяжувальної атаки. Але до відкриття кітла ззовні не дійшло, бо обидві наступаючі дивізії мусіли відступити під сильним тиском переважних сил ворога з півдня, щоб самим не попасти в оточення. У той час совєтське командування перенесло вже головний удар наступу на південь від Львова.

XIII-ий корпус одержує наказ до прориву з оточення. Командир корпусу вибирає напрям на південь, на Подільську височину, — місце найслабшого ворожого тиску. Прориву у цьому місці ворог найменше сподіватиметься, бо атака на покриті густим лісом, стрімкі береги Подільської височини суперечила б усім правилам воєнної науки. Одна вермахтівська дивізія та Українська Дивізія, які найдалі висунені на північ, дістали наказ залишитися на своїх позиціях, боронити їх якнайдовше і тільки під найсильнішим тиском ворога повільно відступати на південь, щоб тим уможливити іншим частинам корпусу прорив з кітла. Після виконання цього завдання, обидві дивізії, якими командував генерал-майор Фріц Ліндеманн (Fritz Lindemann), приєднаються до решти корпусу.

Усі дивізії корпусу виставили спеціяльні команди з завданням збирати всі недобитки своїх і інших частин та вводити їх у бої. У такій ситуації мусять бути зроблені всі можливі заходи, щоб не допустити до нових ворожих вломів, які, саме в той критичний момент, знівечили б всі

пляни прориву і довели б до цілковитого знищення і так вже сильно послабленого корпусу.

У той час до Української Дивізії прибуває делеґація від Української Повстанської Армії. Вона виявила свою готовість допомогти Дивізії. Вояки УПА — це молоді хлопці, без військового вишколу, у цивільному одязі. Дивізія не має для них обмундирування і як в інтересі вояків Дивізії, так і бійців УПА, мусить відмовитися від пропонованої допомоги.

Та вже увечорі, коли мав початися відступ, в районі корпусу створилося кілька ворожих вломів, між ними найважливіший, що мав вирішальне значення, на відтинку Української Дивізії. Ситуація дуже грізна. Її вдалося опанувати щойно за допомогою інших частин. Саме тоді командуючий генерал просить генерала Фрайтаґа поінформувати його про бойову ситуацію на дивізійному відтинку фронту. Генерал Фрайтаґ повідомив, що він не в стані командувати далі Українською Дивізією, бо не має над нею жадного контролю. Начальник штабу Дивізії, який чув розмову, не вірить своїм вухам. Його вразила заява командира. Чому генерал Фрайтаґ ніколи навіть не натякав на таку можливість своєму найближчому тактичному співробітникові? Генерал Фрайтаґ прийняв своє рішення на власну руку, непродумане і в поспіху, під впливом грізних обставин у критичному положенні, і без надуми негайно зголосив це до свого начальства. Не диво, що таке вирішення командира Дивізії спричинило загальне вороже ставлення до нього. Можливо, що пізніше він сам шкодував про своє рішення. Можливо, що в загальному інтересі корпусу це вирішення було правильне. Щоправда, деякі підрозділи Дивізії не були під контролем командира, бо не існувало ніяких засобів зв'язку. При наступному ворожому наступові прийшло б до розгрому фронту на відтинку Дивізії, і тоді генерал Ліндеманн не міг би виконати свого завдання охороняти тили корпусу, що, в свою чергу, призвело б до повного знищення корпусу. Одначе командир Дивізії повинен був найперше запропонувати підпорядкування йому місцевих резерв інших частин, щоб ними підтримати свій фронт. Це йому так само вдалося б, як пізніше це вдалося генералові Ліндеманнові, бо місцеві резерви були ще в розпорядженні.

Командуючий генерал прийняв резиґнацію генерала Фрайтаґа і підпорядкував усі частини Дивізії Ліндеманнові, а Фрайтаґа взяв у розпорядження свого штабу. Попри це, генерал Фрайтаґ не повинен був прийняти цієї функції, а мусів би залишитися на фронті з останнім відділом своєї Дивізії. Генерал Ліндеманн стабілізував фронт за допомогою власних місцевих резерв.

У запеклих боях північний фронт корпусу поволі відступав на південь. Ситуацію врятовано. Жорстокі бої розвиваються за лісисту висоту і село Гаваречина. Дальші атаки ворога почалися із сходу — за переходи коло села Білого Каменя; їх вдалося стримати під Святою Горою.

В складі частин генерала Ліндеманна українські вояки билися хоробро. Не занотовано жодного випадку переходу українського вояка Української Дивізії на большевицький бік.

По Бродах

22 липня 1944 року корпус прорвав південну стіну кітла, недалеко на захід від Золочева, між селами Княжим і Ясенівцями. Чотири штурмові гармати 8-ої танкової дивізії пробилися аж до цього місця, але відкрити кітла ззовні не вдалося. З найбільшим геройством боронилися під найважчим тиском ворога всі частини генерала Ліндеманна, між ними численні українські вояки, — і все ж таки уможливили решткам корпусу вирватися з оточення. Зводячи запеклі бої, частини корпусу повільно відступали на південь. Почапи, Белзець, Скварява — це назви, які ніколи не забудуться у пам'яті вояків корпусу. Спочатку прорив мав тільки 150— 200 метрів; щойно згодом вдалося його більше поширити. Отвір кітла був під безнастанним найважчим обстрілом усіх родів зброї. Ворожі танки товклися ушир і вздовж прорваного коридору, обстрілюючи й валкуючи гусеницями всю місцевість. Спереду, ззаду, з боків — звідусіль сипався град ворожих куль. Командуючий генерал керував боєм у смузі на південний захід від Хильчич.

Безпосередньо перед місцем прориву, на південь від залізничої колії Бузьк — Золочів, підносяться стрімкі береги Подільської височини. Їх зайняв ворог, щоправда, не дуже численними, але зате добре замаскованими частинами, між якими було багато досвідчених снайперів. У штурмі на височину, від сильного вогню, головне 2-см протитанкової артилерії ззаду, та добре замаскованих снайперів спереду, впала не одна жертва. При подоланні стрімких берегів не можна було з собою нічого взяти крім найпотрібнішої ручної зброї. Ми зазнали дуже великих втрат (дивись схему ч. 7).

Під час штурму дії ворожих літаків припинилися, мабуть, тому, що в цій ситуації годі було розрізнити свого від ворога. Зате появилися два німецькі винищувачі, перші і останні німецькі літаки під час всіх боїв у брідському кітлі. Одначе вони не втручалися в бої.

Тим часом ворог не обмежив своїх дій тільки до оточення корпусу під Бродами; на південній частині фронту він пішов значно вперед на захід. Таким чином пролом з кітла ще не означав волі — треба було пробиватися далі. Перед нами ворог встиг спорудити численні опірні пункти. Деякі з них мали по два-три танки. У містечку Гологорах був один з таких пунктів, який наніс великих втрат нашим лавам. Там згинув також командуючий генерал.

Поза кітлом до начальника штабу Української Дивізії, якого попереднього дня генерал Ліндеманн послав до головнокомандувача по накази, приєднується багато українських вояків. Одночасно командир Дивізії виходить з кітла з другою більшою групою українських вояків. Обидві групи з'єднуються разом ще того самого дня під командою командира Дивізії. Вся група, разом з деякими вермахтівськими вояками, нараховує близько 800 чоловік.

І в наступні дні доводиться далі продовжувати бої з малими ворожими групами. Тепер частини XIII-го корпусу опинилися між своїм власним фронтом, що відходить на захід, і наступаючим ворогом. 8-ма танкова дивізія, хоч перебувала далі на захід, ніж решта корпусу,

зазнала також великих втрат, а до того їй ще бракувало пального. Рештки XIII-го корпусу, а з ним українці, відступали в загальному напрямі на південний захід. Чемеринці, Виписки, Тучне, Стріличі — це місцевості, в яких ще раз доводилося зустрічатися з ворогом.

У такій ситуації дивізійному командуванню треба було обов'язково дістатися на чоло колони, щоб зібрати всі врятовані частини Дивізії. Легко зробити, коли є моторизація. Всі дивізійні автомобілі залишилися в кітлі. Після багатьох клопотань, командирові дозволяють їздити транспортовими засобами 8-ої танкової дивізії. Трохи згодом йому доставила особовий автомобіль дивізійна технічна сотня, яка зголосилася до решти Дивізії.

За допомогою численних знаків нарешті вдається охопити під своє командування і вести далі українських і німецьких вояків Дивізії. Перед наступаючим ворогом колона мусить посуватися у форсованому марші. Дорога відступу під контролем ворожих літаків, які особливо обстрілюють переходи та мости. Ще не можна устійнити, скільки вояків лишилося в Дивізії. Наш шлях відступу веде через Стрий — Дрогобич — Самбір. В Дрогобичі генерал Фрайтаґ зустрічає полковника Бізанца та оповідає йому про бої Дивізії. Тим часом Дивізія дістає наказ зібратися, разом з іншими частинами XIII-го корпусу, в районі Ужгород — Мукачів на Закарпатті. На місце збору Дивізія має йти шляхом Самбір — Спас — Ужоцький перевал (дивись схему ч. 8). Полковник Бізанц обіцяє повідомити про все губернатора Вехтера, бо командир Дивізії і його начальник штабу мусять їхати до 1-ої танкової армії, щоб зголосити генералові танкових військ Ергардові Раусові свій відхід. Головнокомандувач армії вислухує звіт Фрайтаґа й складає йому подяку за те, що вийшов з кітла бодай з частиною своєї дивізії. На вечері, на яку були запрошені інші командири XIII-го корпусу, головнокомандувач висловлює всім частинам корпусу особливе визнання.

Тим часом ворожий тиск на фронтах посилюється. 1-ша танкова армія при напрузі всіх своїх сил чинить йому опір. Всі втрати корпусу і Української Дивізії ще важко встановити. Виглядає, що залишились малі

недобитки. У Дивізії зібралося близько 500 українців у селі Спасі над Дністром. Сюди приїхав губернатор Вехтер.

Командир Дивізії приймає його у пригнобленому настрої. Дивізія розбита і втрачена. Вехтер також приголомшений утратою майже всієї Галичини. Генерал Фрайтаґ нарікає в дуже їдких і неперебірливих виразах на, на його думку, погану і боязливу поведінку українців. Тепер він втратив усяку повагу в очах свого начальства, його кар'єра закінчена. А всьому винні… українці. Далі триває в роздратованому тоні довга розмова. Вехтер каже, що в Берліні і головній квартирі не так погано думають про Дивізію. Там уже відомі умови битви і у висновку стверджено, що українці зовсім не погано билися. Обличчя Фрайтаґа роз'яснюється. Побачивши, що він надто далеко зайшов у своєму безпідставному осуді супроти українців, злагіднивши тон говорить, що українці, правду кажучи, не так погано воювали.

Роздратований еґоїстичними поглядами Фрайтаґа, Вехтер негайно по розмові від'їхав. Мабуть, Вехтер вже тоді внутрішньо порвав з командиром, бо, коли Фрайтаґ був нагороджений лицарським хрестом за участь Дивізії в боях під Бродами, Вехтер не прислав йому привітання. Начальник штабу Дивізії не був свідком тієї розмови, бо він, почувши нарікання Фрайтаґа на українців, відразу вийшов. Коли він пізніше запитав про причину зміни у ставленні до Фрайтаґа, полковник Бізанц йому переповів всю розмову. На жаль, Фрайтаґ і далі поширював неділову опінію про Дивізію. Особливо прикра була його промова до українських підхорунжих Дивізії у серпні 1944 року в старшинській школі у Просечніцах (нім. Kienschlag) на Чехії. І там Фрайтаґ уважав за потрібне підкреслити перед українським старшинським доростом тільки неґативний бік поведінки українців під Бродами. Це призвело до того, що навіть німецький командир школи став на захист українців.

Переправившися через Карпати, рештки Дивізії збираються на Карпатській Україні, в районі Середнього, положеного між Мукачевом і Ужгородом. За деякий час тут зібралося близько 1500 вояків Дивізії, між ними у повному складі ветеринарна й технічна сотні та більша частина

запасного куреня. Ці частини не були в кітлі. Крім повного бойового озброєння згаданих частин і ручної зброї 1500 вояків, усе найкраще озброєння Дивізії залишилося в кітлі, так само як інших частин XIII-го корпусу. Німецькі дивізії не вивели з кітла відсотково більше людей, ніж Українська Дивізія, і були пізніше розформовані та приділені до інших дивізій.

У Середньому командир і начальник штабу склали докладні звіти про бої і накреслили схеми боїв, — усе з пам'яті, бо всі воєнні щоденники пропали під Бродами, — і розіслали їх до відповідних політичних і військових установ. Тепер уже можна було підвести перші сумні підсумки. Дивізія ввійшла у бої, маючи 11 000 вояків. У кітлі вона втратила близько 7 000 вояків. Більшість вояків згинули або поранені попали в руки большевикам. Можливо, що деякі з поранених перебували у військових шпиталях і по видужанні повернуться до Дивізії. Інші були приєднані до деяких німецьких військових одиниць, як виявили розшуки й запити в 18-ій СС-дивізії (18. SS-Freiwilligen-Panzergrenadier "Horst Wessel") в районі міста Ясла. Багато вояків, які пропали, опинилися ймовірно поза фронтовими лініями і там або змішалися з населенням, або приєдналися до УПА. Штаб Дивізії розраховував, що з часом до Дивізії повернеться ще багато вояків, так що всіх повернулих з-під Бродів буде близько 3 000. Проте, багато хоробрих стрільців, підстаршин і старшин ніколи не повернуться — вони згинули геройською смертю на полі бою. Особливо відчувається болюча втрата всіма шанованого й улюбленого сотника Палієва. З німецьких старшин — втрату командира 31-го полку і командира дивізіону зв'язку буде важко перенести.

У минулих важких боях Дивізія виконала те, чого можна було від неї очікувати. Не її вина в тому, що вона попала в оточення і мусіла боротися з переважними з кожного погляду силами ворога. Її не можна було порівнювати до подібних, у боях загартованих німецьких з'єднань. Тут і там не витримали нерви — це траплялося також іншим частинам у першому бою. Але ніяка частина не несла, навіть приблизно, такої великої відповідальности в найнесприятливіших обставинах, ніж

Українська Дивізія. Командування Дивізії правильно оцінювало боєздатність Дивізії. У звітах воно ясно представляло оцінку, але на неї ніхто не звертав уваги. Що більше — розпорядження вищих кіл завжди були протилежні до пропозиції та оцінки дивізійного командування. Отже, події пішли своєю трагічною чергою, на жаль, коштом українців. В ім'я правди, треба ще підкреслити, що першим бойовим враженням українців були відступаючі з бойової лінії німецькі частини. Від українців, що не були ще в боях, вимагалося, щоб вони трималися краще, ніж німці, і врятували ситуацію. Від них вимагалося надто багато; від них вимагалося того, до чого вони ще не дозріли, не маючи фронтового досвіду. Під час боїв у кітлі та при прориві чимало українців виявилися надзвичайно відважними. Наприклад, усюди, де появлялися ворожі танки, українці підповзали поборювати ці сталеві потвори з близької віддалі; відомий випадок, коли український підстаршина свідомо заплатив своїм життям, щоб знищити ворожий танк. Багато вояків Дивізії нагороджено залізними хрестами за геройські вчинки; багато підвищено в ступенях за відвагу.

Розглядаючи брідську битву, треба ствердити, що Дивізія не підвела, а навпаки, з найбільшою вірністю виконала свої обов'язки у боях з ворогом. Якщо доля не нагородила її великою перемогою, в цьому не вина Дивізії, а збігу дуже нещасливих обставин. Перш за все, головне командування зробило першу помилку своїм наказом про введення Дивізії в такі бої. Але Дивізія зробила початок для української військової традиції, яку треба формувати далі в нових боях.

В книжці "Совєтська країна", том четвертий, "Велика вітчизняна війна СССР", І. Й. Мінца, І. М. Разґона і А. Л. Сідорова, В-во СВА, (Das Sowjetland, Band 4, "Der grosse Vaterlдndische Krieg der Sowjetunion" vom I. J. Minz, I. M. Razgon und A. L. Sidorow, SWA Verlag), Берлін, 1947, про Броди пишеться так:

"Під час боїв оточено й знищено велике вороже бойове угрупування в районі Бродів. Совєтські війська взяли в полон 17 000 вояків, в тому

числі двох генералів. На полі бою лишилося понад 30 000 убитих німецьких офіцерів і бійців".

Ось вся коротка російська згадка про битву під Бродами. Однак, подані числа перебільшені. Згідно з відомостями автора, до XIII-го корпусу, крім Української Дивізії, належало ще чотири вермахтівські дивізії, стан яких був досить ослаблений — разом 32-35 000 війська, отже, разом з Українською Дивізією приблизно стільки, скільки большевики подали вбитими і полоненими.

По опрацюванні звітів Фрайтаґ і начальник штабу поїхали до головного командування в Берліні, а після командир Дивізії далі — до головної квартири. Впродовж того часу команду над рештками Дивізії перебрав командир гарматного полку полковник Баєрсдорф.

Звітами командира Дивізії зацікавився також Гіммлер. Він був радий, що з кітла вирвалися бодай рештки, які стануть основою при негайному новому формуванні Дивізії. Чималою турботою буде брак озброєння, втраченого під Бродами. Гіммлер одержав докладні інформації про перебіг битви під Бродами і вважав, що українці трималися добре. Він думав, що від них не можна було вимагати більше, ніж від німецьких частин, які також не зуміли стримати наступу ворога. Гіммлер виявив жваве зацікавлення українцями та доручив Фрайтаґові негайно почати нове формування Дивізії. На те Фрайтаґ просив, щоб на його місце призначити іншого командира, а йому дати якусь німецьку дивізію. Беручи до уваги дотеперішній досвід Фрайтаґа з українцями, його резиґнацію не прийнято. Фрайтаґ відраджував від нового формування Української Дивізії з тієї простої причини, що він хотів стати командиром німецької дивізії, а саме німецької поліційної дивізії. Одначе, Гіммлер провів у життя свій плян і домігся нового формування Української Дивізії.

Тут же на місці приступаємо до всіх потрібних заходів, пов'язаних з новим формуванням Дивізії. Для неї знову призначено військовий табір у Нойгаммері, де тоді перебував вишкільно-запасний полк Дивізії.

Командир і начальник штабу Дивізії поїхали з Берліну прямо до Нойгаммеру, де обговорили питання приміщення Дивізії з тамошнім комендантом табору. При цьому виникли деякі труднощі, бо весь табір зайнятий і тільки частина колишнього табору військовополонених — вільна. А проте, таки знаходиться досить місця, щоб перевести сюди рештки Дивізії з Карпатської України. По них поїхав начальник штабу літаком "Фізелер Шторх".

На Карпатській Україні рештки Дивізії, добре відпочилі, чекали на швидке переміщення, бо харчів залишилося обмаль, а угорської валюти на нове постачання не було. Треба було однак чекати на транспорти, бо всі залізничі засоби були зайняті іншими важливими транспортами. Після десятиденного чекання і щоденного наполягання, перші ешельони від'їхали до Нойгаммеру, а за ними відлетів начальник штабу.

Спогад пережитого бою

Кривавий день добігає до кінця. Великі жнива зібрала сьогодні смерть. Оточені частини рештками сил боронили своє життя; на всіх фронтах відбивали один по одному атаки ворога. Ворожих вломів не вдалося відбити, їх тільки більш-менш ізольовано. Багато добрих друзів не пережили цього дня. Не всі спочили у вояцькій могилі — не один лежить там, де його трапила куля чи розшарпала ґраната. Страшне спустошення спричинили ворожі літаки цього дня. Майже всі дороги завалені порозбиваними возами та постріляними кіньми. Гаряче повітря тхне гнилим смородом набряклого кінського стерва. Куди оком не кинеш — горять села, стодоли, — свідки жорстоких боїв. У тьмяному присмерку розгортається рідкісна своїм страхіттям, страшна панорама битви, оживлена іржанням покинутих коней.

На другий день приходить наказ про прорив з оточення. Українці, разом з розгромленими німецькими частинами, мають завдання утримати північний фронт кітла, тоді як інші частини будуть пробивати його південну стіну, щоб промостити собі дорогу до волі і до життя. На всіх фронтах миготять світла ракет. Жорстокі бої тривають. Ворог

наступає вночі під могутньою канонадою артилерії. У повітрі торохкотить "швейна машина" — повільний большевицький літак. В окопах рукопашні бої — на баґнети. Сильна детонація міни вказує, що десь там на неї напоролася ворожа патруля. Від численних вогнів видно, немов удень. Безперервно татакають кулемети і протитанкові гармати. Між ними дзвінко бухкають постріли совєтських танків. Усі дороги, стежки, мости, села — під сильним обстрілом ворожої артилерії. Колони — під градом бомб літаків. Смерте, який гострий твій спис, які багаті твої жнива! Не зажмуриться око, кожний нерв напружений до болю. Плач і лемент залишених жінок і дітей. Десь далеко чути — реве корова, виє собака.

Десь по півночі надходить вістка про прорив з кітла на півдні. Ворог вдирається на півночі. Світляні кулі, мов іскри, сипляться у темряві. Розпучливо обороняється північний фронт, стримує ворога, щоб не допустити до знищення корпусу. Але до межі можливого натягнувся фронт у відступі. Нема як забрати возів, коней, важкої зброї. Всі шляхи, дороги, проїзди захаращені. До того прорив провадить на лісисті стрімкі схили, по яких з трудом продирається до краю змучена людина, торуючи собі дорогу рушницею чи пістолетом. Остання моторизована колона посувається в нічній темряві. Останній міст завалюється під тягарем дванадцятитонного вантажного автомобіля. Колона пробує об'їхати і застрягає в мочарі. Здобич для ворога. Відділи з північного відтинку відступають. Нема вже ні куренів, ні сотень. Залишилася горстка хоробрих вояків. Тут падає один стрілець — там влучає шрапнель гармати у групу піхотинців. Стогін і крик поранених: "Візьміть нас з собою! Не залишайте нас!" Чи можемо їм допомогти? Ні! Ми навіть не можемо попрощатися з ними. Тільки матері, дружині, дівчині — напишемо, що він вже ніколи не повернеться…

О, війно, яка ти жорстока! Яка ненависна ти!

Яскраво починається новий день. У сріблистому блиску сходить сонце на сході. Чи знає воно, яка тут відбувається драма? Повні журби звертаються стомлені, виснажені вояцькі обличчя на схід. Коли

появляться смертоносні бойові літаки? Так, на обличчях багатьох видно страх — справжній страх за життя. Відтак очі, повні надії, повертаються на захід і на південь. Чи прилетять наші літаки? Надаремно вони їх очікують. Вони не прилетіли вчора. Не прилетять і сьогодні і завтра. Чи наша армія, наша група армій, поставила на нас хрест? Ні, вони хотіли б нам допомогти, але не мають чим. У них нічого не залишилося. Але на сході не з'являються смертоносні літаки. Тиск ворога з півночі слабне, а потім цілком припиняється. Чудо? Ми віддихаємо з полегшею. Але перед нами місце пролому. Ще 800 метрів. Там шаліє вогонь кулеметів, артилерії; сипляться постріли з танків; рисуються сліди куль легких протитанкових гармат, — пекло поза межами уяви! Сюди веде шлях до життя, до волі, — але після того, як смерть забере свою данину. А скільки ж не дійде до кінця цього шляху?

З кітла тільки на один кілометр прорив. З обох його флянґів б'ють всі роди ворожої зброї. У смузі пролому танки снуються сюди і туди, гатять з усіх цівок по густо збитій піхоті, розчавлюють усе, що попадає під їхні нещадні гусениці. Перед нами, по другому боці прориву, високий залізничий насип, а за ним, як мур, стрімкий схил, густо порослий чагарниками. Лише де-не-де світяться прогалини. На схилі бачимо поодиноких вояків, які дряпаготься вгору. По схилі стріляє ворог ззаду і з боків.

Тут же, перед місцем вилому, стоїть самітнє село. Ми мусимо пройти через нього, бо праворуч і ліворуч мочарі. Малий потік, розбите село. Вибухи набоїв збивають куряву. В хліві реве корова. В льоху повно жінок і дітей. Горять хати. Біля стодоли командуючий генерал корпусу з своїм начальником штабу заохочують вояків вперед, не зважаючи, як видно з їхніх запущених облич, на крайню втому. За кілька годин і цих старшин смерть візьме в свої обійми. По виході з села вояки знову розсипаються, щоб бодай дещо послабити наслідки пекельного вогню. Багато з них використовують болота праворуч, де думають знайти яке-будь прикриття. Даремно. Тут також смерть збирає свої рясні жнива. Через відкриту рівнину, без найменшого горбка чи долинки, просуваються відділи крізь пролом. Навколо ґранати збивають землю фонтанами,

дзижчать кулі. Спочатку від близьких вибухів ґранат вояки шукають прикриття, а згодом опановує їх якась байдужість й апатія. Занадто велика втома тіла і душі… чотирнадцять днів боїв у кітлі роблять своє… Щораз то бачимо, як один по одному падають старі, добрі друзі. Деяких зустрічаємо повалених в траві. Безупинні благання — одних окликами, інших тільки поглядами — крають до болю душу. "Візьміть нас з собою… Не залишайте нас…". А ми не можемо нічого зробити. Знову підсуваються два ворожі танки, стріляючи куди попало. Один з них нищить сміливий український стрілець з Золочева.

Врешті ми добилися до залізничого насипу. Скрившися за ним, трохи відпочиваємо. Язик липне до піднебіння. З рук до рук іде польова пляшка. Несамовиту спрагу терплять поранені, які йдуть з нами. Але й тут небезпечно. По залізничому насипу під'їжджає танк. "Крийся!" У нас немає ніякої протитанкової зброї. Дехто намагається проскочити насип, але вогонь ворожого кулемета примушує знову ховатися. Танк їде назад. Він нас не побачив. Використовуємо водогони в насипу, щоб подолати перешкоду.

При переході рівнини поміж залізничою колією і лісистим схилом падають нові жертви. Густий загороджувальний вогонь бере свою данину. За нами один польовий автомобіль береться за божевільне діло: хоче переїхати залізницю. Підстрілений лишається на рейках.

Тепер дряпаємося вгору серед густих кущів. Це дуже важко, треба напружувати останні сили. До того мучить спрага від спеки цього липневого дня. Виткі ожини та інші кущі ледве дозволяють нам просуватися вперед. А ззаду б'є по наших лавах артилерія і зенітки. Тут паде один вояк у високу папороть. Там зойк — і другий валиться в гущавину з розірваною ногою. Там буде його гріб. Ці жорстокі картини навіки залишаться в пам'яті. А тут спрага, спрага, — а пляшки порожні. Багато з нас вибивається з сил; схил таки занадто стрімкий. Один одного підпихає, тягне. Усі допомагають один одному. Справжнє братерство. Старшина допомагає стрільцеві, стрілець старшині. Передо мною стрілець на засапаному з перевтоми коні. Це єдиний кінь, що так

далеко зайшов. У ту мить голосний тріск — постріл з пістолета. Легкий рух в кущах зраджує замаскованого червоноармійця. З віддалі двох кроків він стріляв у коня — у руках ще димить пістолет. Наші вояки беруть його в полон. Ніхто не думає вживати зброї. Увага! Нова небезпека! Схил зайнятий майстерно замаскованим ворогом. Ми серед ворога, ззаду не вгаває вогонь, і палить спрага, спрага.

Досягаємо хребта височини. Мабуть, ми врятувалися. Сідаємо перепочити і оглядаємося назад. Бачимо велетенське, жахливе, у своїй повній жорстокости красі, зрошене кров'ю, поле бою, що простягається на кілометри. Серед ясного дня видно всі деталі наче на долоні. Там село, де відпочивав командуючий генерал. Там мочарі, місце прориву, залізничий насип. Там два ворожі танки. Далі — ворожа батерія артилерії, а збоку зенітки стріляють по наших лавах. Від вибухів земля прискає, як фонтани води. На наших очах смерть жне свої жнива. Горять хати, — і куди не глянеш, — наші вози й автомобілі. Залишені, погорілі або догоряють. Поміж ними бігають або спокійно пасуться, ніби й нічого не сталося, наші вірні друзі — коні. Деякі в упряжці, інші ще запряжені до возів. Над ними доля також не милосердиться. Багато з них важко поранені, то дриґають ногами, то знову підносять голови. Праворуч у Золочеві у сонячному сяйві купається церква. Бракує тільки гомону дзвонів — співу смерти…

Потік нашого вояцтва пливе далі на захід. Вояки сподіваються зустріти свої лінії. Ще одне розчарування, їх нема. Весь фронт у відступі. Щоб його наздогнати, треба маршувати, маршувати і ще раз маршувати. Нестерпна спека, ятраться рани, опухають ноги. Зацілілі села здаються нам оазами на цій спустошеній пустині. Треба поспішати. Нас зустрічають перелякані селяни. Зупиняємося коло повної холодної води криниці. Який це цілющий бальзам!

Розтягаємося у довгу шеренгу, маршуючи крізь тихі ліси. Спереду рушничні постріли. Ворог постійно заступає нам шлях або наскакує з боків. Один відділ, який маршує окремо, попадає під Гологорами у ворожу засідку. Вся група гине, а між ними командир корпусу. На якійсь

галявині зустрічаємо наших вояків із розбитими черепами. Всюди небезпека. Всюди смерть. Короткий відпочинок. Я засипаю. Один з друзів будить мене. Мені не хочеться вставати. Якийсь доброволець приносить мені наказ негайно з'явитися до командира корпусу. Встаю, шукаю, не знаходжу. Він уже давно не живе. Вірний стрілець. Тільки підступом він міг спонукати мене до маршу. Хто лишається, той гине. Перед нами високий горб. На голому вершку видніє тригонометричний пункт. Видно далеко навкруги. На тлі чудового краєвиду видно всюди відступаючі рештки. Короткий відпочинок в ярку. Уже минуло кілька годин, як ми вирвалися з кітла. Раптово — приголомшливий гук! Кілька залитих кров'ю вояків. Недалеко, майстерно замаскований танк, стріляє прямою наводкою. Розскакуємося. Криємось. Звідусюди стріляє ворожа артилерія. Обходимо пробоїни від вибухів. Несподівано перед нами з'являються наші бронетранспортери. В наступному селі наша моторизована піхота. Це — задні частини фронту у відступі. Ми вже не самі, з нами добре озброєні друзі. Але надто рано ця втіха. У них дуже мало амуніції і пального. Вони у відступі. Нам залишається тільки маршувати, маршувати, маршувати. Хто лишиться, потрапить у ворожі руки. Ми ще не врятували свого життя. Не скоро встановиться фронт. Не швидко опинимося за ним. Без перепочинку, без затримки маршуємо цілими днями і ночами без теплої страви. Літунські нальоти тривають вдень і вночі. Ми на краю своїх сил. Тіло відмовляє послуху розумові. Безнадійність, непевність. Минаємо старі знайомі міста гарного Передкарпаття — Стрий, Дрогобич, Самбір. Ми нарешті добилися до своєї мети. Перший збірний пункт в карпатській долині біля лісничівки в селі Спас. Перед нами ще одно, останнє зусилля — перехід через Карпати.

Повертаємося до життя. Відчуваємо радість пробудження серед природи Карпатської України. Серед живих лишилася тільки горстка, невелика жменька вояків — усі інші впали вбиті, поранені, залишені на присуд долі. Вірні вояки, ми вас не забудемо!

Для нас доля була ласкава. За це ми їй вдячні. Перед не одним з нас постає питання: Чи там, у кітлі, смерть для багатьох наших друзів не

була ласкавіша, аніж життя? Хто знає? Здаймося на ласку Провидіння. Як тоді, так і тепер воно керуватиме нами у важкий час!

Нове формування Дивізії

На початку вересня рештки Дивізії переїхали до Нойгаммеру. Вже 15 вересня почалося плянове нове формування Дивізії. Згідно з пляном, реченець нової боєздатности Дивізії призначено на кінець 1944 року. Але при найбільшій волі й найкращих зусиллях цього реченця неможливо було дотриматися, бо тут не йшло про звичайне поповнення, а про зовсім нове формування. Крім короткого часу, для проведення нового формування бракувало ще озброєння та інших засобів, яких через великі втрати на фронтах просто не було.

Вже по приїзді до Нойгаммеру треба було вирішити питання приміщення. Крім головного табору, до Нойгаммеру належав близько за 5 кілометрів на схід віддалений, побічний табір Штранс (Strans), новий і модерно устаткований. При головному таборі був ще великий порожній табір для військовополонених. Він був відгороджений високим колючим дротом і складався з примітивних дерев'яних бараків. Тому що всі приміщення були зайняті, для Дивізії призначено покищо колишній табір військовополонених. Таким вирішенням питання приміщення дивізійний штаб не був задоволений і тому домагався бодай частини кращих квартир. Комендант табору намагався піти назустріч домаганням Дивізії, але він мусів виконувати розпорядження командувача VIII-ою воєнною округою. Щойно після постійних домагань в команді воєнної округи й підтримки головної команди вдалося задовільно розв'язати це питання. За короткий час вояки Дивізії перенеслися до мурованих казарм і тільки запасний курінь ще залишився в колишньому таборі військовополонених. Відповідно до своїх ранґ, старшини жили окремо або по кілька в кімнатах привітних старшинських бараків. Коні приміщено у мурованих стайнях, а автомашини — в шопах і ґаражах.

Друге формування Дивізії порівняно з першим проходило значно зручніше. По-перше, Дивізія розпоряджала українським і німецьким

особовим складом; по-друге, частини приміщувалися вкупі, що облегшувало утримання дисципліни й ведення навчання. Озброєння і устаткування прибували, якщо навіть не в такій великій кількості як раніше, але пляново, так що не виникали перебої в навчанні.

Для нового формування Дивізія диспонувала таким числом вояцтва:

Поворотці з-під Бродів… близько 3 000

Вишкільно-запасний полк… близько 8 000

Разом… 11 000

Щодо чисельности Дивізія не матиме жадних труднощів, бо поповнення постійно напливають. До того, до неї прибуде близько 1000 німецьких старшин і підстаршин, які творитимуть так званий "рамовий особовий склад". Лише при такій умові Фрайтаґ погодився залишитися на посту командира Дивізії. Склалося ще так щасливо, що саме в цей час закінчився останній вишкільний курс для старшин, на який Дивізія післала 200 кандидатів, і вони тепер були до її диспозиції. Це тим більш сприятливе, бо в боях під Бродами Дивізія понесла найдошкульніші втрати в старшинських і підстаршинських кадрах.

Дуже важко було підшукати людину на важливий пост сотника Дмитра Палієва, що пропав під Бродами без вісти. Фактично вибір звузився до двох українців — д-ра Любомира Макарушки і інж. Юрія Крохмалюка. На цей пост Макарушку рекомендували українські установи, зокрема Військова Управа, а Крохмалюка — головне німецький начальник пункту поповнення у Львові. Остаточний вибір впав на Макарушку. Макарушка, колишній старшина австрійської армії та Української Галицької Армії, випускник австрійської Терезіянської Військової Академії, посол до польського сойму між двома світовими війнами, взявся за працю з великою пильністю і найкращою волею. Але йому не легко було добитися успіхів з Фрайтаґом. Проте, Макарушка

виявився метким, відстоював інтереси українців енергійно і здобув довір'я у Фрайтаґа. У дечому він був більш цілеспрямований, ніж його попередник, настирливіший і не легко його можна було задовольнити. До того часу він працював у Військовій Управі.

Українського вояцтва не бракувало. Поповнення пляново приходило. Але була помітна різниця порівняно з попередніми часами. При першому формуванні Дивізії українці голосилися добровільно прямо з цивільного життя; тепер вони приходили головне з лав втікачів перед большевиками. Формально вони також зголошувалися добровільно, але фактично під примусом обставин. До військової служби нікого силою не примушувано. Але хто раз до Дивізії зголосився, мусів підпорядкуватися військовим законам і безкарно не міг змінити свого рішення. Щодо якости, людський матеріял не був такий добрий, як у першому складі Дивізії. Усіх добровольців негайно спрямовувалося до вишкільно-запасного полку на бойове навчання.

До Дивізії також приділено два батальйони єґерів, але ці німецькі батальйони не виправдали покладених на них сподівань. По-перше, велика частина кращого підстаршинського і старшинського складу була затримана вищою командою і до Дивізії не попала, незважаючи на домагання штабу Дивізії; а по-друге, ці батальйони складалися головним чином з "фольксдойчів", переважно з Семигороду (Румунія), які своїм вишколом підходили хіба на конюхів. Значно кращими були старшини й підстаршини-фольксдойчі із Словаччини. Вони мали за собою службу у словацькій армії і швидко заприятелювали з українцями. На жаль, Фрайтаґ їм не дав можливостей для розвитку їхніх здібностей, відкладав їх підвищення і взагалі відштовхував їх від себе. Ці старшини й підстаршини прийшли до Дивізії з позитивним наставленням і охоче виконували свої завдання. Тим більш незрозумілим було ставлення до них Фрайтаґа.

Не зважаючи на велике число німецького особового складу, в Дивізії далі дошкульно відчувався брак добрих старшин і підстаршин-інструкторів. Проте, теперішній стан був значно кращий від стану при

першому формуванні Дивізії. Тепер вже міг вишкільно-запасний полк допомагати своїми інструкторами. Правда, рекрути в цьому полку не одержували достатнього бойового навчання і з ними треба було проводити в Дивізії коротке повторення усіх військових основних понять. Командир Дивізії постійно робив заходи у вищих кіл про збільшення німецького персоналу. На цей раз вони принесли успіхи, хоч більш у кількісному, ніж якісному відношенні. Інспекція піхоти далі виявляла найменше зрозуміння у цій справі.

Тим часом до Дивізії прибуло стільки німців, що на переломі 1944-45 років вже можна було ними замістити всі командні пости куренів, дивізіонів і важких сотень. Крім цього, до їх диспозиції були ще по 1-2 німецьких підстаршин. Адміністраційні пости також тепер були усі заміщені німцями, бо виявилося, що українці на ці пости мають мало фахових людей з досвідом, а в школах вермахту і зброї СС нема для українців багато вільних місць. А до того дивізійний інтендант не брав до праці нечисленних існуючих вишколених українських старшин, хоч постійно запевняв Макарушку це зробити; він їх щонайбільше іноді призначав рахунковими до сотень. Критикувати українців за брак здібностей не було підстав, бо вони не мали жадної можливости виявити на практиці свого вміння. Майже всі технічні пости, які вимагали довгого навчання, як римарів чи інших технічних майстрів, були заміщені німцями, а українці були їм за помічників. Українці добре справлялися з своїми обов'язками у технічній сотні, якою навіть впродовж довгого часу зразково керував сотник Леонід Мартинюк.

Бажання Фрайтаґа щодо німецького особового складу Дивізії здійснилися. Але він на цьому не зупинився; він хотів створити ще резерву німецьких старшин і підстаршин. Його дальші наміри викликали невдоволення серед українських старшин, які тепер мусіли свої пости віддавати зовсім недосвідченим німцям, а самі відходити до запасного полку або в розпорядження Військової Управи. Макарушка намагався якось рятувати ситуацію, але ні йому, ні кому іншому в Дивізії не вдалося в основному змінити політики Фрайтаґа щодо особового складу. Попри це, ще залишилися деякі українські старшини в штабі Дивізії, на

начальних постах в куренях, на деяких постах командирів сотень і батерій; також майже всі пости чотових були заміщені українцями. Багато з них набули бойового досвіду й відзначилися у боях під Бродами. Усі вони пройшли добре інтенсивне навчання і виконували свої обов'язки дуже вміло. Авторові відомий лише один випадок, що треба було притягнути українського старшину до відповідальности за занедбання свого обов'язку. Щоправда, деяких українських старшин на самому початку треба було звільнити з Дивізії з причини непридатности, але це саме траплялося і з німецькими старшинами. За боягузтво перед ворогом нікого з німецьких ні українських старшин не покарано, що в не малій мірі було наслідком надзвичайно гострих дисциплінарних заходів Фрайтаґа.

Корисною для Дивізії була наявність бодай деяких інструкторів з бойовим досвідом. Для поповнення підстаршинського складу, в усіх підрозділах Дивізії, у польово-запасному курені, у вишкільно-запасному полку організувалися підстаршинські курси. Добрі результати виявив польово-запасний курінь, який диспонував досить численними й добрими інструкторами.

У цьому курені відбувалися також безперервні перевірні курси для колишніх українських старшин. Попередньо надавання ступенів [23] для колишніх українських старшин здійснювалося на пропозицію Дивізії вищими військовими інстанціями. Тепер змінено процедуру і надано Дивізії право надавати ступені, про що згодом лише повідомлювано вище командування. Після перевірки фізичних і духових якостей старшин та оцінки можливостей їхнього застосування, їм знову надавалося ступені, звичайно такі, які вони колись мали. Але колишні ступені не завжди можна було надати, особливо старшинам старшого віку і вищих ранґ. Їм треба було надати нижчі ранґи і взяти на службу в будь-якому відділі адміністрації або відставити з служби. Перевірку проводив командир польово-запасного куреня, Кляйнов, який справу вирішував з легкої руки, що призводило до голосних скарг з боку українців. Сотник Макарушка не один раз представляв цю справу генералові Фрайтаґові і мав можливість довести Фрайтаґові ці

неполадки. Командир польово-запасного куреня майже не брав активної участи в перевірці, а свої оцінки видавав виключно на основі звітів підлеглих. Фрайтаґ особисто переконався, що Кляйнов навіть не знав, яких старшин призначено на перевірні курси, яких ні. Тому траплялося, що старших ранґом старшин відділювано і підготовлювано як рекрутів, а їхні скарги не доходили до командира. Одначе, Фрайтаґ залишив цю справу без змін, а тільки принагідно дав Кляйнові догану.

Бойове навчання старшин продовжувалося інтенсивно. Кандидатів на старшин висилано знову на курси поза Дивізію. Усі підрозділи Дивізії продовжували зайняття з своїми старшинами теоретично коло топографічних скриньок і практично — в терені. Нарешті тепер можна робити всі заходи для плянового і наполегливого навчання старшин і його удосконалення, до чого бракувало всіх передумов при першому формуванні Дивізії. Як спершу старші віком українські старшини (за малими винятками) відставали із своїми знаннями через довгу перерву у військовій службі в період між двома світовими війнами, так тепер німецькі старшини й підстаршини відставали через швидке підвищення, молодий вік і брак практичного досвіду.

У той час Українська Дивізія стала широко відома серед української громадськости в Німеччині. Усе більше і більше надходило зголошень з робітничих і військовополонених таборів у Німеччині. Але таких добровольців майже неможливо було звільнити з цих таборів, головне тих, які працювали у німецькій промисловості чи адміністрації.

Найкращих українських стрільців і підстаршин відкомандировувалося до таборів української молоді, так званих юнаків, які прийшли переважно з лав українських втікачів перед большевиками. Ця українська молодь, приміщена в військових таборах, проходила допризовне військове навчання, щоб після перейти до Дивізії як кандидати на підстаршин, але майже всю її забрали у своє розпорядження німецькі військово-повітряні сили і використовували її для допоміжної обслуги зенітної артилерії. [24]

Врешті сталася запропонована Дивізією зміна командира вишкільно-запасного полку. З приходом нового командира, полковника Маркса (Marx), співпраця між ним і Дивізією добре наладналася. Полк взявся до інтенсивної праці й незабаром виявив вже добрі успіхи. Вишкільно-запасний полк у чужонаціональній дивізії виконував дуже важливі завдання. Тут молоді українці, прийшовши з зовсім іншого світу, потрапили вперше у тверді рамки військової служби. Від першого прийому й від метод праці з ними залежатиме, чи вони вироблять у собі позитивний погляд на військовий фах і позитивне ставлення до своєї Української Дивізії. Тому Військова Управа та Український Центральний Комітет особливо цікавилися відносинами в цьому полку. Представники цих установ часто відвідували вишкільно-запасний полк, подавали штабові Дивізії скарги про неполадки та робили чимало пропозицій щодо проведення змін.

Впродовж останніх кількох місяців українські медсестри закінчили навчання у німецьких і українських закладах та перейшли в розпорядження Дивізії. Їх призначено до дивізійного польового шпиталю, у якому пізніше близько 40 українських і кілька німецьких медсестер відмінно виконуватимуть свої обов'язки під керівництвом німецької старшої медсестри. Згідно з воєнним уставом, польові шпиталі не належали до дивізій, але з уваги на чужинецький характер Українська Дивізія внесла прохання про власний шпиталь і одержала на нього згоду вищого командування. Цей шпиталь мав основне завдання затримувати в Дивізії поранених і хворих українських вояків після їхнього видужання. В нормальних випадках, після видужання, німецького вояка посилалося з армійського шпиталю до запасного полку його частини в тилу. Згідно з цією процедурою, багато вояків Дивізії посилано до недивізійних запасних полків, а звідти до інших частин. Таким чином багато вояків пропадало назавжди для Дивізії. Тепер усі поранені й хворі вояки ішли до свого дивізійного шпиталю, який завжди приміщувався недалеко фронту, поза бойовою смугою Дивізії. Після видужання, вояків відкомандировувалося прямо до запасного полку Дивізії. Опіка над пораненими вояками у шпиталі була завжди дуже добра, а сам шпиталь був під особливим доглядом командира Дивізії.

Для Дивізії було теж приділено дім для відпочинку у відомому курорті Закопаному, на північних узбіччях Високих Татр, куди на відпочинок виїжджали видужуючі й заслужені українські й німецькі вояки Дивізії на 3-4-тижневу відпустку. Цей дім утримувано з фондів Генеральної Губернії та українських установ. Чимало українців і німців провели тут приємно час на відпочинку.

Технічне спорядження Дивізії не могло бути таким добрим, як у першому формуванні, коли вона одержала багато зброї понад приписані норми. Але невтомні начальники відділів I(b), IV(a) і IV(c) з питомою їм послідовністю і впертістю роздобували для Дивізії все, що було можливо дістати.

Дивізію знову формувалося згідно з уставом як піхотну дивізію SS, з тією різницею, що замість змішаного дивізіону зенітної артилерії вона одержала одну 3.7-см батерію зеніток. [25] Пізніше, уже після закінчення формування, прийшов наказ, щоб Дивізію перетворити на піхотну дивізію SS. Такі новоутворювані дивізії, формовані на основі досвіду на Східньому фронті, а ще більше через брак особового складу й технічного устаткування, мали значно менше вояцтва, зброї та частин бойового постачання. На прохання Дивізії, її не перетворено на піхотну дивізію SS тому, що Дивізія мала досить добровольців і в ній не було можливо зменшити відділів бойового постачання, бо їй підлягав запасний полк, силою у 6 000 чоловік.

Стан коней в Дивізії був тепер значно гірший, ніж під час першого формування. Вона одержувала коней, часто хворих на інфекційні хвороби або в дуже нужденному стані, так що багато з них треба було усунути із служби. Як при першому формуванні, так і тепер доводилося висилати до Генеральної Губернії команди по реквізиції коней. Як тоді, так і тепер чимало українців не поверталося з рідних сторін. Деякі з них дезертирували, деякі переходили до лав УПА, деякі згинули у боротьбі з партизанами, а деякі попадали в руки наступаючого ворога. Значно важче було тепер придбати коней, але завдяки старанній праці начальника відділу IV(c), усі частини Дивізії дістали потрібне число

коней. Важливе теж і те, що українські конюхи добре доглядали і напували коней.

Чоту польової жандармерії, до якої було відряджено німецьких і українських вояків з інших підрозділів Дивізії, перетворено на сотню силою понад 100 польових жандармів. Ця сотня дуже добре справлялася з своїми завданнями утримування дисципліни й порядку в Дивізії. Українські жандарми також не вагалися поборювати проступки проти дисципліни з належною суворістю. Очевидно, що в службі вони були зверхниками всіх українців і німців.

Інтенсивне навчання продовжувалося у всіх підрозділах з наміром зробити Дивізію боєздатною до кінця року. Воно було тепер настільки легше, що Дивізія мала вже основний особовий склад, головне командирів, які вже самі організовували і проводили бойове навчання у своїх підрозділах. Тепер вже не потрібно було, як на початку 1944 року, організовувати окремі курси для інструкторів. Допомагав також запасний полк, у якому рекрути проходили індивідуальну муштру, тісно пов'язану з бойовим навчанням. У всіх стадіях, навчання проводилося в терені, де особливу увагу приділялося активній обороні. Фронтові бої під Бродами виявили, що українці маловідпорні на ворожий обстріл в оборонних позиціях; зате краще себе виявляють у протинаступах і штурмах. Багато часу присвячувалося на рукопашні бої, нічні вправи і, очевидно, стріляння. Кожна частина відбувала принаймні один раз на тиждень нічні вправи, пов'язані з довгими маршами, поступово зростаючими у форсуванні. Як таке тренування у маршах придасться Дивізії, виявиться щойно пізніше. Також відділи постачання, крім фахового навчання, раз на тиждень займалися бойовими вправами. На вправи з зброєю призначувалося принаймні дві години денно для всіх частин, включно з відділами постачання. В усіх галузях навчання використовувався набутий бойовий досвід з-під Бродів.

Плянове навчання Дивізії почалося 15 вересня, а вже на початку жовтня проводилося бойове стріляння у змішаних з'єднаннях усіх родів зброї. Успішно проходили вправи штурмових груп у бойовому стрілянні.

Дуже багато допомагав Дивізії вермахт, який вишколив для неї чимало фахівців. Також у запасних частинах вермахту на навчанні перебувало близько 1 000 вояків, відкомандированих туди з запасного полку Дивізії. Таку практику заведено ще при першому формуванні, коли вермахт також допоміг вишколити близько 1 000 вояків. У дивізійних відділах постачання на спільних навчальних курсах перебували різні майбутні фахівці, як: кухарі, кравці, шевці й ін.

Згідно з воєнним уставом, до Дивізії приділено близько 50 собак, витренованих для охорони й гонки. Для їхньої обслуги відкомандировано вояків Дивізії на так звану "Дослідню станцію для поштових голубів і собак". У пізніших діях, особливо у важкопрохідних і малопроглядних місцевостях, ці собаки ставали часто у великій потребі.

Кіно, виступи артистів і співаків Львівської опери, концерти дивізійної оркестри й хору приносили потрібну розвагу в життя вояків.

На жаль, справа забезпечення родин вояків ще далі не була поставлена як слід. Тепер вона важча тому, що багато родин подалося на захід, не знаючи свого кінцевого призначення. Відшуканням родин вояків займалася спеціяльна комісія, що тісно співпрацювала з Військовою Управою, Українським Центральним Комітетом і поодинокими призовними пунктами. Комісія тепер дбала не так про грошову допомогу, як про влаштування віднайдених родин на нових місцях поселення, придбання для них найконечніших речей щоденного вжитку та, якщо можливо, підшукання відповідної праці.

Тепер не тільки українці, але й багато німців втратили свої рідні домівки. Тому Фрайтаґ дозволив дружинам німецьких і українських вояків відвідувати своїх чоловіків у військовому таборі в Нойгаммері. Їм давалися окремі приміщення, і за відповідну плату вони мали харчування з військової кухні. Щоб якнайбільше жінок могло користатися з нечисленних приміщень, час відвідин обмежувався до 14 днів. Багато вояків користалося з цього дозволу, який спричинював піднесення їхнього настрою.

Вояцтво радо вітало кожні відвідини полковника Бізанца та інших членів Військової Управи і Українського Центрального Комітету, не згадуючи вже всіма улюбленого професора о. Василя Лабу.

Про поступ укомплектування і навчання реґулярно надсилалися звіти до вищих військових інстанцій. У кожному звіті пригадувалося, що, через брак устаткування і озброєння, Дивізію не вдасться зробити боєздатною одиницею до кінця року. Вимагалося приділення до Дивізії доброго особового складу і, врешті, ще раз робилося попередження проти передчасного введення непідготованої Дивізії у важкі бої. Не забувалося також про політичну ролю і значення Дивізії. Факт, що в ній тоді опинилося багато молодої української галицької інтеліґенції повинен також бути взятий до уваги при введенні Дивізії у бойові дії, які тепер мусіли б увінчатися з політичного погляду повним успіхом.

Від самого початку утворення, керівництво Дивізії домагалося від німецьких політичних кіл надання їй українського національного характеру, але, на жаль, без успіху. Щойно при новому формуванні Дивізії нові заходи принесли кращі результати. Незабаром майже всі бажання українців були здійснені. Дивізія одержала дозвіл називати себе офіційно "українською". По довгих чеканнях, українці мали нарешті право називати свою дивізію "українською", а не "галицькою". Назва "галицька", по-перше, не подобалася українцям, а по-друге, ширила невірне поняття про Дивізію серед німців. Дивізія одержала дозвіл на вивішування українського національного, синьо-жовтого прапора поряд німецького прапора. Затверджено нову присягу, яка вже не була дослівним перекладом німецького тексту, а дозволяла українцям складати приречення на боротьбу за Україну і український народ. Дозволялося також грати український національний гімн поряд обох німецьких гімнів. [26] Тільки державний герб України тризуб ще був офіційно заборонений, хоч цієї заборони ніхто на практиці не притримувався. Майже всі клумби й кам'яні мозаїки перед українськими квартирами були у формі тризуба. Чому щойно тепер дозволено всі ці національні форми, коли вони вже майже не мали практичного значення? Чому це не сталося раніше? Німецький націонал-

соціялістичний уряд зробив основну помилку тим, що переоцінив німецькі сили і бажав мати вільну руку в усіх своїх діях. Скільки разів українці ставили питання, чому німці їм не дають жадної політичної програми? Українці були готові до співпраці з німцями, хотіли брати участь у боротьбі проти московського комунізму по німецькому боці, але вимагали для себе програми, яка ґарантувала б визволення українського народу. Хто може очікувати якогось піднесення без ніякої програми? Без невідомого майбутнього? Врешті у Дивізії дозволено носити тризуб. Хоч усі ці поступки прийшли пізно, вони все таки принесли новий поштовх і чимало піднесли настрій вояцтва.

Одночасно з цими поступками значно кращали відносини між Українською Повстанською Армією і Українською Дивізією. Ще під Бродами відділи УПА підтримували зв'язок з Дивізією і пропонували їй свою допомогу. До практичної співпраці тоді не дійшло, бо, по-перше, обставини під Бродами не давали великої користи з такої співпраці, а по-друге, командування Дивізії не хотіло використовувати для своїх цілей цивільних людей, щоб не дати большевикам виправдань до масакри вояків Дивізії, які попали б у їхній полон. У той час УПА не мала ще ні військового вишколу, ні зброї та устаткування. З втратою великої частини Галичини, впливи УПА на Дивізію зменшувалися, а де ще зв'язок існував, підтримувалися добрі відносини. УПА тепер зосередила свою увагу на грізнішого ворога — большевиків. Дії УПА в тилу ворожого фронту завдавали йому чималих втрат. Червона Армія була змушена відрядити великі сили для охорони своїх ліній і пунктів постачання. Для своєї користи німці тримали з УПА зв'язок.

Несподівано для всіх Фрайтаґа нагороджено лицарським залізним хрестом за бойову готовість і заслуги українців і німців Дивізії. По перших враженнях Дивізію охопила загальна радість, бо така нагорода була великим визнанням для всієї Дивізії. Серед численних поздоровлень бракувало привітання від Української Військової Управи, Українського Центрального Комітету і Вехтера, що вимовно свідчило про їхнє ставлення до Фрайтаґа. Вехтер висловив свої поздоровлення щойно

через чотири місяці, під час свого принагідного перебування у Дивізії. [27]

Згадуючи ставлення до українців Фрайтаґа та багатьох інших німців, варто згадати при цій нагоді про так званий принцип німецького війська "послух до загину" (Kadaver-Gehorsam). Німецька армія, а особливо стара прусська армія, була часто критикована за цей принцип "послуху до загину", який знижував підданого вояка до рівня бездушного автомата і бездумного створіння. Таке трактування підлеглих могло ще бути якось виправдане у професійному війську, але ніколи в національній армії, створеній до боротьби за свою батьківщину. Призваний до військової служби науковець, лікар, купець чи робітник, хоч одягнений в уніформу звичайного вояка, далі має повне право, щоб до нього відповідно ставилися. Усі ці люди йдуть до війська з найкращими намірами й настановою. Вони не гірші від старшин чи підстаршин, від яких вони одержують накази. У службі вони можуть бути підлеглими вояками, але ніколи в ніякому випадку нижчими людьми, то значить гіршими й меншевартісними від зверхників. У керуванні ними треба зрозуміння, людяної поведінки і тонкого відчуття, а не "казарменого тону". Тільки при такому способі керування ці люди докладуть всіх зусиль.

Ось якими принципами треба було керуватися при військовому навчанні українців. У підході до них треба було керуватися розсудком, щирою душею і одвертим серцем. До українців треба ставитися як до людей, а не як підлеглих. Зверхник не смів перетворитися на вправного командира-машину. Тому до Дивізії потрібно було спеціяльно підібраного німецького особового складу, який, крім вищеподаних прикмет, мусів би ще бути настільки психологічно підготований, щоб міг зрозуміти українську душу. Застосування принципу "послуху до загину" у вихованні українського вояка було рівнозначним з витворюванням у ньому глибокого почуття меншевартости, яке ставало великою перешкодою при виконуванні покладеного на нього бойового завдання. Тому "казармений тон" повинен був з Дивізії зникнути, а його місце повинно було зайняти людяне зрозуміння — зв'язок серця з серцем.

Це однак не мало означати, що в Дивізії треба було заборонити кожне гостре слово чи догану. Ні, але їх треба було застосовувати з розсудком і зрозумінням. Похвала і догана, вміло застосовані у відповідний час, принесли б якнайкращі успіхи. Та треба ще не забувати, що українці дуже чутливі на похвали, а на гостре слово, сказане в невідповідний момент і за невідповідну справу, — вони вразливі. Самозрозуміло, що й у Дивізії, як у кожному доброму війську на світі, розуміння наказу і послуху мусіло стати основою дисципліни і порядку.

На Словаччині

На початку жовтня 1944 року Дивізія одержала наказ негайно переміститися на Словаччину, де саме вибухло повстання проти німецької адміністрації. Розташований на Словаччині вермахт притягнено до поборювання цього повстання і тому Українській Дивізії наказано переміститися на Словаччину, щоб не оголювати великі частини території від німецьких військових частин. Під час свого перебування на Словаччині Дивізія мала далі продовжувати бойове навчання. Вона підпорядковуватиметься командувачеві німецьких збройних сил на Словаччині генерал-хорунжому Г. Гефле (Hermann Hqfle) в Братіславі (Bratislava, нім. Pressburg). Командир і начальник штабу Дивізії мали негайно зв'язатися з генералом Гефле, від якого одержать усі потрібні інформації. Вишкільно-запасний полк має бути підпорядкований Дивізії та разом з нею буде переміщений на Словаччину. Крім того, Дивізія має утворити одну бойову групу, силою одного піхотного куреня, підсиленого відділами артилерії, протитанкової оборони та саперів. Ця бойова група буде покищо виділена з Дивізії і післана на поборювання повстання. Вона також підпорядковуватиметься командувачеві на Словаччині.

Штаб Дивізії негайно видав потрібні накази й розпорядження. У бойову групу входить один піхотний курінь 29-го полку, підсилений однією батерією легкої артилерії, двома винищувально-протитанковими чотами, двома чотами саперів, відділами зв'язку і бойового постачання.

На командира бойової групи призначено підполковника Вільднера (Wildner), фольксдойчера з Словаччини, колишнього офіцера словацької армії. Бойова група впродовж 24 годин їде трьома ешельонами на Словаччину, а для решти Дивізії було замовлено транспорти у Братіславі. Тим часом уся Дивізія приготовляється до переміщення.

Наступного дня командир з своїм начальником штабу поїхав потягом через Відень до Братіслави, щоб обговорити з штабом німецького командування на Словаччині усі подробиці, зв'язані з переміщенням і завданнями Дивізії на Словаччині. [28] Командувач був задоволений з підкріплення своїх сил Дивізією. Фрайтаґ відразу підкреслив, що Дивізія перебуває в стадії формування, яке ще далеко не закінчено, і мусить продовжувати бойове навчання. Далі він вияснив, що Дивізії бракує зброї і бойового спорядження, що майже всю зброю віддано бойовій групі, що вона через брак засобів транспорту неоперативна, а через брак зброї небоєздатна. Генерал Гефле прийняв завваги Фрайтаґа до відома. Він уважав, що присутність великої військової одиниці, навіть у стані неповної боєздатности, спричиниться до заспокоєння терену. Він обіцяв докласти всіх зусиль, щоб озброїти і якнайшвидше довершити формування Дивізії. Нічого дивного — його власний інтерес вимагав утворення боєздатної дивізії якнайскоріше.

Далі генерал Гефле інформував нас про становище на Словаччині. На Словаччині вибухло повстання, правдоподібно інспіроване большевиками, до якого приєдналася майже вся словацька армія разом з міністром оборони генерал-полковником Ф. Чатлошом (Ferdinand atlo). Це повстання підтримали також національно свідомі словацькі кола, як вияв опору на німецьку окупаційну політику їх батьківщини. Повстання вибухло в танковому ґарнізоні у Св. Мартіні. Там в районі Ружомберка (Ruomberok) багато німців уже впали жертвами повстання. За останній час помічено явища, що вказували на можливість повстання, але вищі власті не звертали уваги на пересторога генерала Гефле. У цьому найбільше завинив німецький посол у Братіславі Г. Людін (Hans Elard Ludin). Тепер центр повстання скупчений у районі міст Банська Бистриця (Banska Bystrica; нім. Neusohl) — Зволень (Zvolen; нім. Altsohl). Армія

словацьких повстанців не виявляє багато охоти до серйозної боротьби, одначе вона забрала з собою добре озброєння та устаткування. По всій імовірності, хребет повстанських військ творять совєтські старшини й комісари. У зв'язку з вибухом повстання, на території майже всієї Словаччини сильно поширилися партизанські дії. У такій ситуації важко утримувати головні шляхи відкритими для комунікації. Генерал плянує повести наступ на центр повстання, як тільки отримає потрібні сили. У поборюванні повстання візьме участь також бойова група Дивізії. У його дальших плянах — ліквідація партизанських дій, якими керують комуністичні елементи з-посеред словаків, а в деяких випадках також поодинокі бійці Червоної Армії. Тому, що гориста місцевість сприяє партизанським діям, генералові Гефле невідкладно потрібні сили для боротьби з партизанами й для охорони важливих комунікаційних ліній та центрів воєнної промисловости.

Завданням Дивізії буде охорона району навколо міста Жіліни, включно з самим містом. Дивізія мусить негайно приступити до активного поборювання партизанів, їхня бойова вартість не надто велика і тому Дивізія може приступити до виконання свого завдання навіть у теперішній стадії свого переформування й навчання. Тепер у районі Жіліни перебуває танкова дивізія "Татра" (запасна танкова дивізія з Ліґніц), яка прочистила вже цей район. Одначе вона потрібна до наступу на центр повстанців і тому Українська Дивізія мусить її негайно заступити. Генерал Гефле просить Фрайтаґа відразу поїхати до Жіліни і там обговорити з командиром Дивізії "Татра" усі справи, пов'язані із зміною. Для забезпечення Дивізії зброєю, а головне тягловою силою, начальник відділу I(b) Дивізії має негайно порозумітися з квартирмайстром штабу генерала Гефле, від якого одержить потрібну допомогу. Цікаво при цьому відзначити, що на домагання для Дивізії зброї у зв'язку з її переміщенням на Словаччину, вищі німецькі управління лаконічно заявляли: "Ми зброї не маємо. Здобудьте її у партизанів".

Наступного дня командир і начальник штабу поїхали автомобілем до Жіліни, де обговорили з командиром Дивізії "Татра", генералом

Фрідріхом-Вільгельмом фон Лоепером (Friedrich-Wilhelm von Loeper), технічні подробиці зміни. Устійнено, що Українська Дивізія перебере забезпечення таких районів: Чадця, Ружомберок, Св. Мартін, Поважська Бистриця, Жіліна, Турзовка. Через цей район проходять найважливіші залізничі шляхи з Горішньої Сілезії до Братіслави та з Жіліни до Ружомберка. Для охорони численних технічних споруд перед партизанами, діючими в непроглядних і важкодоступних місцевостях, потрібно досить великої сили війська. Після обговорення усіх подробиць, командир і начальник штабу Дивізії повернулися до Нойгаммеру.

15 жовтня 1944 року від'їхали перші ешельони на Словаччину. За кілька днів перед тим відкомандировано залізницею на Словаччину команду квартир'єрів з завданням ужити потрібних заходів для приміщення Дивізії, а саме: приділити квартири, приготовити охорону, наладнати постачання тощо.

Українська Дивізія замінила Дивізію "Татра" і розташувалася у таких районах:

Штаб Дивізії в Жіліні (ilina, нім. Sillein), 29-ий полк у районі на північ від Жіліни, командний пункт у Кисуцькому Новому Місті (Kysucke Nove Mesto).

30-ий полк у районі на захід від Жіліни, комадний пункт у Великій Битчі (Velka Byta).

31-ий полк у районі на схід від Жіліни, командний пункт у Св. Мартіні (Turansky Martin).

Фюзилерський курінь у районі на південний захід від Жіліни, командний пункт у Райцу (Rajec).

Гарматний полк у районі навколо Жіліни, командний пункт у Битчіці (Bytica),

Винищувально-протитанковий дивізіон у Св. Мартіні.

Саперний курінь у Врутках (Vrutky).

Дивізіон зв'язку в Жіліні.

Відділи постачання у районі на півдні, що тісно примикав до Жіліни.

Відділи адміністрації в Жіліні.

Польово-запасний курінь у районі на схід від Жіліни, командний пункт у Белій (Bela),

Вишкільно-запасний полк у районі Чадці (adca), кокомандний пункт у Чадці; командні пункти куренів: I-го у Чієрній (ierna), II-го у Турзовці (Turzovka), III-го в Ощадніці (Oadnica), запасного у Чадці.

Це розташування, яке треба вважати за основне, устійнено після багатократних змін, але й далі воно не було завжди постійним (дивись схему ч. 9).

Розташовані в районі Дивізії інші частини, які брали участь у поборюванні партизанів і забезпеченні місцевости, також були підпорядковані Дивізії. Часом Дивізія мала в своєму розпорядженні аж 11 додаткових чужих куренів, якими вона мусіла не тільки керувати, але також їх постачати. Коли взяти до уваги, що Дивізія разом з запасним полком налічувала близько 22 000, то, очевидно, постачання додаткових чужих частин було для неї великим тягарем. Дуже добре виконували своє завдання пекарська і різницька сотні, які часом мусіли постачати хліб і м'ясо на 45 000 війська. А коли взяти до уваги, що ці сотні перебували в стадії навчання і не мали всього потрібного устаткування, тоді ще яскравіше виявляться їхні труднощі. Проте, з визнанням треба ствердити, що постачання Дивізії завжди добре справлялося з своїми завданнями.

Район охорони Дивізії поділено на зони забезпечення. Підрозділи розташовані в цих зонах відповідали за охорону, утримання порядку і спокою та поборювання партизанів. Найстаршому командирові були підпорядковані всі чужі відділи, що стояли в його зоні і мали подібні до Дивізії завданьння. Уже від першого дня прибуття підрозділи Дивізії перебрали охорону своїх зон і вели розвідувально-штурмові дії проти партизанів. Основним завданням Дивізії було забезпечення вільної комунікації на залізничій колії Ружомберок — Жіліна, яка проходила через непроглядний терен і низку гірських річок та тунелів. Вона мала не тільки велике стратегічне значення, але нею перевозився цінний воєнний матеріял з гарматних заводів у Ружомберку. Охорона цієї залізниці була доручена Дивізії так званим "наказом фюрера" — наказом великої важливости. Охорона населення, що працювало на заводах зброї, було другим завданням. Дивізії. Партизани часто, затримували робітників по дорозі на роботу, забирали декого з собою, щоб саботувати продукцію воєнної промисловости. Зокрема важливою була охорона робітників заводів зброї у Поважській Бистриці.

Не зважаючи на сильну постійну охоронну службу, спочатку тут і там траплялося висадження рейок у повітря. Та це не завдавало великої шкоди, бо їх можна було швидко направити. Важливішим було те, що в районі Дивізії не допущено до висадження ані однієї технічної споруди, як мосту чи тунелю, що могло було б на довший час зупинити транспорти. Також і транспортування зброї з Ружомберку проходило без перебоїв. Очевидно, деяким актам саботажу, що їх робили головно словацькі залізничники, годі було перешкодити. Безперервні активні дії всіх частин Дивізії при очищуванні терену дали незабаром добрі наслідки. Не минуло й десятьох днів від перебрання охорони району, як Дивізії вдалося витиснути партизанів у глибину гір, далеко від головних шляхів. Коли ще недавно було небезпечно їхати автомобілем одинцем удень, то тепер такий переїзд був зовсім безпечний навіть уночі.

Начальники окремих відділів дивізійного штабу часто перебували на обговоренні в штабі командувача в Братіславі. Він і його начальник штабу, офіцер вермахту, прихильно ставилися до потреб Дивізії. Дивізія

одержала озброєння та устаткування різного роду, а головне вози, переважно чеського виробу. Чималу частину устаткування і озброєння приділено Дивізії з великої здобичі, захопленої у боях з повстанцями. Також бойові групи Дивізії здобули багато зброї, коней, амуніції і приладдя. Наприклад, 90% німецьких польових гавбиць для гарматного полку здобула Дивізія сама. Також начальник штабу Дивізії часто бував на тактичних обговореннях у командувача в Братіславі. Він теж завжди знаходив підтримку, зокрема багато зрозуміння щодо потреб українців. Але, мабуть, найчастішим гостем у Братіславі був начальник відділу I(b). Йому треба завдячувати, що Дивізія так швидко одержала добру зброю і спорядження.

З переміщенням на Словаччину бойове навчання продовжувалося у всіх частинах, зокрема багато уваги приділялося бойовим вправам з гострим стрілянням, тісно пов'язаним з поборюванням партизанів. На розвідках, нічних чи штурмових вправах завжди вибиралося за ціль таку місцевість, в якій або перебували або могли перебувати ворожі загони партизанів. Такі вправи приносили подвійну користь — по-перше, ворог постійно був переслідуваний, і по-друге, вправи створювали дійсні бойові умови, бо завжди існувала можливість сутички з ворогом. У таких умовах бойове навчання дуже зближене до фронтових боїв. Дивізія не несла майже ніяких втрат, зате постійні пересування і зміни позицій приносили певний успіх. Натомість район розташування Дивізії не був придатний на вправи в силі куреня чи полку, бо глибоко врізані, вузькі долини не дозволяли на розгортання таких частин у бойовий порядок в ширину. Разом з бойовим навчанням проводилася ціла низка різних спеціяльних курсів. Муштрою займалися лише настільки, наскільки це було потрібне для утримання дисципліни серед вояцтва.

Гориста місцевість давала добру нагоду для фізичної підготови. Практично застосовувалася вартова й охоронна служба, бо поодиноко розташовані сотні, а навіть чоти, мусіли забезпечуватися перед несподіваними наскоками партизанів. Щоб приспішити бойове навчання, Дивізія намагалася оминати охоронну службу важливих об'єктів. Де тільки можливо, таку службу передавано німецьким частинам, що

складалися переважно з вояків старшого віку та воєнних інвалідів. Вони воліли йти на сторожу, ніж брати активну участь у поборюванні партизанів. Зате Дивізія перебирала на себе завдання поборювання партизанів, а українське вояцтво, змалку зжите з природою, дуже швидко звикло до служби в полі й у частих діях набувало бойового досвіду.

В кінці жовтня 1944 року німецькі сили повели наступ на центр повстання у Банській Бистриці. Повстанці в силі 60-80 000 чоловік чекали наступу в сильно укріплених позиціях. Вони були добре озброєні. У своєму розпорядженні вони мали важку зброю, включно з артилерією, танками і навіть літаками. За браком матеріялів годі тут подати докладний перебіг операції, якою керував німецький командувач Словаччини. Він мав невеликі сили, приблизно три дивізії, проте йому вдалося розгромити повстанців з дуже малими власними втратами. [29] З Дивізії участь у цьому наступі брала лише одна бойова група Вільднера, яка наступала на повстанський центр з південного заходу (дивись схему ч. 10). Вона відзначилася як у наступальних, так і оборонних боях і за це численні вояки цієї групи були нагороджені орденами. (Вояків Дивізії нагороджувано звичайними німецькими медалями, а не спеціяльно виданими медалями для народів Сходу Европи, як це практикувалося у східньо-европейських військових частинах, підпорядкованих вермахтові).

У той самий час друга бойова група Дивізії — III-ій курінь 30-го полку, командир — сотник Віттенмаєр (Wittenmeyer) — відкрила залізничий шлях і шосе з Ружомберку на схід. Ця друга група в силі одного піхотного куреня, підсиленого відділами артилерії, саперів, протитанкової оборони, зв'язку і постачання, вступила у 4-тижневі бої з партизанами, відкрила для комунікації обидва шляхи, відтиснула партизанські загони у неприступні гори (Високі й Низькі Татри) і продовжувала їх переслідування. У глибоких снігах і важкопрохідних горах ця група виявила високу боєздатність. Вона також знайшла великі криївки партизанської зброї, з яких походили майже всі польові гавбиці гарматного полку. На цьому місці треба відзначити, що командирами

обох бойових груп були здібні і відповідальні старшини, які знали українців і вміли знайти "ключ" до їхньої душі. Обидва вони користалися пошаною і довір'ям серед українців і з ними домоглися добрих успіхів.

У Дивізії була зформована ще третя бойова група, яка повела акцію на південь від Ружомберку, але вона не зустріла жадного опору, бо повстанські загони почали розбігатися.

Словацьке повстання, правдоподібно інспіроване комуністичними елементами і підтримане лише нечисленними словацькими націоналістами, було з самого початку приречене на невдачу. Його придушено впродовж короткого часу при дуже малих власних втратах. Повстанці здавалися в полон цілими формаціями. Тільки деякі малі групи пробилися крізь німецьке кільце оточення і продовжували боротьбу на власну руку. Але й ці групи за короткий час вдалося розбити, розпорошити або взяти в полон.

Під час тих боїв у районі міст Зволеня і Банської Бистриці частини Дивізії перебували у постійній акції проти тих партизанських загонів, які вирвалися з оточення, з завданням вступати з ними в бої і не дати їм можливости для передишки. Переслідування тих загонів вело аж в райони гір Низьких Татр і Фатра, де багато партизанських загонів, опинившися без жадних засобів прожитку, здавалися добровільно в полон.

Розуміючи, що в боротьбі з партизанами може легко дійти до зайвих жорстокостей чи надуживання щодо цивільного населення, командування Дивізії ввесь час звертало увагу на коректне ведення боїв. Суворо заборонялися розстріли закладників чи полонених. Заборонено було нищити будинки, хоч часто партизанські позиції змушували до таких заходів. Очевидно, що в діях, коли цивільне населення сприяло партизанам, часом було дуже важко уникнути прикрих інцидентів. За всі проступки завжди суворо каралося. Але і тут українцям також почали приписувати вчинки, яких Дивізія ніколи не

робила. Командування Дивізії дуже рішуче виступало проти таких неправдивих обвинувачень.

Після придушення повстання Дивізія або сама здобула або одержала від німецького командувача стільки зброї, коней, возів, автомашин та іншого устаткування, що вона стала повністю озброєною і боєздатною. Її устаткування було майже на 100 відсотків чеське, а добрі чеські легкі автомобілі виявилися дуже практичними.

При придушуванні повстання брала участь також так звана "Бриґада Дірлеванґер" (SS-Dirlewanger Brigade), спеціяльна карна формація зброї СС, де вояки, покарані за проступки проти військових законів, мали себе виправдати. У цій бриґаді перебувало багато старшин і вояків з різних частин вермахту. Усі старшини, підстаршини і стрільці були здеґрадовані до найнижчого ранґу ґренадира. На жаль, так як у німецьких концентраційних таборах, а спочатку і в таборах інтернованих альянтів у Німеччині, у бриґаді не відокремлювано звичайного кримінального елементу від людей, які з моральними злочинами не мали нічого спільного. Наприклад, у бриґаді було багато старшин, яких здеґрадовано і покарано за "невиконання наказу", якого в певних обставинах постійного змінного становища на фронтах не можливо було виконати. Командиром цієї бриґади був бриґаденфюрер зброї СС О. Дірлеванґер (Dr. Otto Dirlewanger), протеже начальника головного управління СС оберґруппенфюрера Ґ. Берґера (Gottlob Berger). [30] Дірлеванґер не був жадний бойовий старшина. Він відзначався брутальністю і безглуздим керуванням бриґади. Під час бойових дій він часто пиячив ночами, а спав удень. В наслідок його безглуздих тактичних помилок, бриґада мала великі втрати. У цій бриґаді ледве чи існувала можливість реабілітації її вояків, наприклад, двох здеґрадованих старшин вермахту, які виявили велику хоробрість у боях з ворогом, німецький командувач Словаччини порекомендував до підвищення, але у відповідь на це з головного управління СС чи також головної канцелярії Гіммлера дістав відмову з доганою за те, що ніби він протеґує членів вермахту. Обидва ті старшини не одержали ніякого визнання за свої заслуги.

Дуже недовго під час однієї бойової дії Дірлеванґер був підпорядкований Дивізії. Він тільки тим відзначився, що не виконував жадних наказів Дивізії, а у вирішальний момент бою лежав в ліжку, зовсім не цікавлячися долею своєї частини. Дірлеванґер не мав ніякого контролю над тим, що робилося в його бриґаді, яка була опанована кримінальним елементом. Вони допускалися різних зловживань супроти цивільного населення і всюди по собі лишали неславу. Такі проступки та бриґада пізніше намагалася видати за проступки Дивізії, мовляв, чужинцям можна все приписувати. На жаль, на наказ Гіммлера і головного управління СС, бриґаду постійно переміщувано так, що вона залишила по собі цілі сплюндровані околиці. Дірлеванґер також не дотримувався ніяких приписів щодо зберігання військових таємниць. Наприклад, він видрукував у цивільній словацькій друкарні ввесь склад, силу та озброєння своєї частини. Цей важкий промах командування Дивізії негайно зголосило до вищого командування, уважаючи, що таке порушення приписів врешті приведе до усунення Дірлеванґера з його становища. Але сподівання були надаремні — Дірлеванґера ніхто не притягнув до відповідальности і він залишився на своєму посту.

У той самий час на західній Словаччині в так званій "охоронній області" перебувала теж так звана "східньо-турецька" військова частина (Osttьrkischer Waffenverband), яка воювала по німецькому боці. Своєрідною персоною цієї частини був її командир, який з гордістю називав себе принцом Гарум аль Рашід чи щось подібне. Насправді це був, мабуть, німець, що добре говорив по-німецькому і раніше носив звичайне німецьке прізвище. Він мав прийняти іслям і за великі пожертви для своєї нової віри був нагороджений титулом "принца" і численними медалями, які завжди прикрашали його елеґантно зшиту уніформу. Його поява завжди справляла дивовижне враження. Та чим би він не був, проте, на командира бойової частини він зовсім не підходив.

Відділ цього "принца" також допустився багатьох проступків супроти цивільного населення (хоч не в такій великій мірі, як бриґада Дірлеванґера) і також намагався складати вину за це на Дивізію. Треба

відзначити, що німецький командувач на Словаччині добре знав, що командування Української Дивізії робило все можливе для чесного ведення боротьби, і саме тому треба особливо підкреслити поведінку вищезгаданих частин, особливо бриґади Дірлеванґера, бо вони завжди приписували власні проступки українцям.

Усі підрозділи Дивізії часто брали участь у діях проти партизанів та у їх переслідуванні. Частково в цьому брали участь більші суцільні з'єднання, частково малі ударні групи. Несподівані наскоки на партизанські загони у перемарші давали добрі успіхи. За недовгий час Дивізія осягнула намічену мету — очищення і забезпечення від партизанів визначеного району. Партизани або залишили район Дивізії або відступили у важкопрохідні терени, віддалені від шляхів комунікації.

Для успішного забезпечення свого району Дивізія розташувалася по окремих, навіть найдалі положених, місцевостях поодинокими сотнями, а нерідко чотами, які деколи одні від одних були досить далеко віддалені. Таке розташування покрило район Дивізії густою мережею пунктів постою, що в свою чергу сприяло охороні працюючого по фабриках населення, улегшувало поборювання партизанів та дозволяло постійно прочищувати терен. Розвідка, викривання, зайняття партизанських маршрутів та переслідування партизанських загонів були прийнятою тактикою боротьби.

У таких діях українські вояки виявляли витривалість, вміння використовувати терен і спритність при маскуванні. Але здані самі на себе в непроглядній місцевості, вони часом не виконували своїх завдань, занедбуючи звичайні військові обов'язки і недопильновуючи дрібні деталі. При обшуках терену їм бракувало доброго зв'язку між собою. Тому деякі дії не можна було успішно закінчити.

Наприклад, в акції на північний схід від Жіліни було оточено близько 200 партизанів, які намагалися пробитися з кільця ворожих військ у східньому напрямі. Але кільце було досить міцно заміщене так, що всі їхні спроби прориву відбито. Крім цього, на випадок потреби, на

поготівлі стояла резерва. Партизани були в русі з півдня на північ і шукали за наймеш відпорним місцем в позиціях Дивізії. Наступного ранку частини вирушили на плянове прочищення місцевости, але, на диво, партизани зникли. Що скоїлося? Адже ж вся акція проходила згідно з пляном. Ще того самого передполудня загадку розв'язано. Не зважаючи на рішучий наказ, щоб усі старшини постійно контролювали свої відтинки застави й були в полі, один сотенний-українець, який був високо оцінюваний, примістився на ніч на квартирі в домі одного господарства. Услід за ним, його підстаршини також зійшли з позицій і влаштувалися на сусідньому господарстві. Партизани, завдяки добрій розвідці, негайно відкрили цю прогалину і форсованим маршем висмикнулися з оточення. Командир Дивізії відразу усунув сотенного з його посту і зажадав, щоб його поставили під суд.

Командування Дивізії завжди брало до уваги ці слабкості українців і при всіх діях уживало більшої кількости війська, ніж на це було потрібно. З тієї причини втрачався важливий момент у поборюванні партизанів — несподіваність дії. Щоб цього уникнути, треба було в даний центр дії якнайшвидше перекидати частини. Із тією метою в Дивізії стояла на поготівлі одна автоколона, за допомогою якої дуже швидко перекидалося потрібні сили в район дії. У крайніх випадках, з конечности, Дивізія брала для своїх потреб цивільні автомобілі.

Дивізія встановила також співпрацю з організованими з німецького боку протипартизанськими загонами. Ці своєрідні партизанські загони часто натрапляли на слід переслідуваних партизанів. Вони мали за завдання не так втручатися в сутички з ворожими партизанами, як збирати про них інформації. Ці партизани мали наказ за всяку ціну уникати збройних сутичок і входили в бої з ворожими загонами тільки у крайніх випадках для своєї оборони. Їхні розвідувальні дії завжди були успішні, а співпраця з Дивізією добра. Щоб мати повну картину партизанського руху, Дивізія підтримувала зв'язок з допомогою сильних розвідувальних патрулів з сусідніми німецькими пунктами постою за кордонами Словаччини. Та через важкопрохідні околиці, особливо на словацько-чеському кордоні, такі зв'язки були радше спорадичним

явищем і довели до спільних протипартизанських дій лише в кількох випадках.

У поборюванні партизанів участь брали не тільки бойові частини Дивізії, але також її відділи постачання. Вигідним виявився також літак "Фізелер-Шторх". Його використовувано на розвідувальні польоти. Крім цього, він був не раз найкращим засобом передавання наказів, бо під час дій в горах часто звичайний зв'язок був неможливий, а радіоапаратів або не можна було з собою взяти, або через велику різницю висот в районі дії не можна було між ними встановити контакту.

Ставлення вояків до цивільного населення було добре. У цьому майже не було труднощів. Як пізніше в Юґославії, так на Словаччині українці швидко встановили добрі відносини з населенням, мабуть, завдяки спільному слов'янському походженню та зближенню мов. Та це легке порозуміння мало свої небажані наслідки, бо незабаром між вояками Дивізії і цивільним населенням розвинулася жвава торгівля. Ця прикмета, мабуть, притаманна всім слов'янським народам. Цей факт може служити ще одним доказом, що українці не робили кривди супроти словацького населення.

Вміла пропаґанда спритних большевицьких пропаґандистів з партизанських загонів мала деякі наслідки серед вояків Дивізії. Зокрема під її вплив попадали малі, далеко від центрів розташовані, відділи. Як не диво, але ворожа пропаґанда мала перші успіхи в санітарній сотні, розташованій в районі Раєцьких Тепліц. Дивно тому, що командиром цієї сотні був німець, який ставився з великим довір'ям до українців і всіляко ішов їм назустріч. Одного ранку близько 20 чоловік з його сотні зникли і, як вказували сліди на снігу, перейшли до партизанів. На ворожий бік переходили вояки Дивізії також в інших частинах. Зокрема успішним виявився один партизанський загін під командою совєтського старшини, який діяв у районі на схід від Жіліни.

Щоб не допустити до тісніших зв'язків поміж вояками Дивізії та цивільним населенням і щоб не давати їм можливостей докладно

ознайомитися з тереном, підрозділи Дивізії були часто перекидувані з однієї місцевости до іншої. Такі переміщення були пов'язані з великим фізичним напруженням, що в свою чергу зменшувало можливий вплив ворожої пропаґанди. Бували випадки, що під час бойових дій пропадали поодинокі вояки. У таких обставинах важко було встановити, чи вони переходили до партизанів з власної волі, чи їх партизани захоплювали й забирали з собою силою. На останнє припущення вказував ще й той факт, що через певний час деякі зниклі вояки знову появлялися в Дивізії. Проте остаточна мета майже всіх перебіжчиків була УПА в Галичині. За ввесь час перебування Дивізії на Словаччині з неї дезертирувало близько 200 вояків — дуже незначне число у відношенні до великої кількости вояків у Дивізії (разом з запасним полком).

Під час перебування Дивізії на Словаччині надійшли Різдвяні Свята 1945 року. Його відсвяткували всі частини Дивізії за традиційним українським звичаєм. Професор о. Лаба поділився проскурою з українським вояцтвом і командиром Дивізії. Усі частини Дивізії дістали також кутю і рибу. У всіх підрозділах святковано Різдво спільно і врочисто. На Різдво до Дивізії прибули делеґації Українського Центрального Комітету з професором В. Кубійовичем і Військової Управи з полковником Бізанцем. Гості малими групами відвідали окремі частини Дивізії і передавали в своїх промовах привіти з Батьківщини. Полковник Бізанц, користаючи з нагоди перебування в Дивізії, разом з комендантом призовного пункту у Львові, сотником Шульцем, відбув довшу розмову з начальником штабу Дивізії в Раєцьких Тепліцах. Крім звичайних організаційних справ, питання дальшої долі Дивізії і трактування українців, обговорено ще політику Фрайтаґа щодо особового складу Дивізії. При цьому він повідомив, що губернатор Вехтер і він роблять усі можливі заходи, щоб усунути Фрайтаґа з командного посту і замінити його більш відповідною людиною. Бізанц радився з начальником штабу, кого він рекомендував би на пост командира, або чи він сам не погодився б зайняти цей пост. Очевидно, що на ці обидва запитання начальник штабу мусів дати неґативну відповідь.

Під час пізнішої розмови з Фрайтаґом Бізанц нічого не домігся. Фрайтаґ зміняв тему розмови, коли Бізанц починав говорити про те, що йому лежало на серці. Ця зустріч закінчилася явним розходженням між Фрайтаґом і Бізанцем. Начальник штабу Дивізії був докладно ознайомлений з плянами й побажаннями Бізанца та з свого боку міг йому багато допомогти. Бізанц спонукував начальника штабу встановити якнайтісніші зв'язки з українцями і в штабі Дивізії рекомендував сотника Макарушку як довірену особу. Макарушка часто користувався цим довір'ям, але він міг ще більше робити з нього вжиток. При поміченні розбіжностей начальник штабу часто просив його про інформації та не раз міг би прийти з допомогою. Щоправда, Макарушка спочатку відстоював погляд, що начальника штабу, надмірно зайнятого організаційною і тактичною роботою, не треба непокоїти маловажливими, дрібними справами. Це — зрозуміло, але воно не стосувалося до інтересу загальної справи. До того, на самому початку Фрайтаґ дав Макарушці ясні інструкції, щоб начальника штабу, як його тактичного співробітика, не обтяжувати іншими справами. Справи, які належали до компетенцій Макарушки, мали бути обговорювані тільки з командиром Дивізії. Подібне розпорядження дав Макарушці також начальник відділу VI, Цоґляуер. У тій ситуації, при надто великому зайнятті у своїй праці, начальник штабу міг розуміти такі розпорядження як намагання полегшити йому роботу. Але при докладнішому розгляді справи можна було запримітити, що тут радше йшлося про добре обдумані наміри обмежити вже не так маловпливового генерального штабу 1-го старшину, який до того був старшиною вермахту, до чисто тактичних справ, і не допустити його до жадних питань в справах української політики. Тому не диво, що Фрайтаґ найменше говорив начальникові штабу про справи, про які звітував Макарушка.

Полковник Бізанц передусім просив, щоб більш українців взяти на відповідальніші пости в Дивізії на навчання. Його підтримували начальник штабу, Макарушка та адьютант Дивізії. При цьому вони вважали, що такі заходи необхідні, коли брати до уваги дальшу майбутність українців. Було навіть помітне деяке поліпшення в

заміщенні становищ в користь українців. Але в основному, при тупоумстві командира Дивізії, нічого не змінилося. В першу чергу він відмовився брати українців на більш впливові пости в штабі Дивізії. При цьому він посилався на колишнє розпорядження, що штаб Дивізії має бути заміщений тільки німцями. До штабу не прийнято навіть майора Побігущого.

Тим часом полковник Бізанц приніс вістку, що незабаром буде проголошений, визнаний німецьким урядом, Український Національний Комітет — українська установа, подібна до "Власовського руху". Його має очолити український генерал Павло Шандрук, який рівночасно стане командувачем усіх українських військових частин. Полковник Бізанц далі заявив, що українські політичні кола ніколи не погодяться на те, щоб Фрайтаґ став на чолі української армії.

В районі Української Дивізії всі частини Дивізії коректно ставилися до словацької Глінківської партії та Глінківської ґвардії. В Жіліні командир Дивізії ставився до цих організацій з застереженням. Він обмежувався тільки до ділових справ, які стосувалися до чисто адміністративного порядку. Глінківська партія сама простягала руку до приязні, яку однак Фрайтаґ у цій формі не прийняв. В глінківських організаціях, крім ідеалістичного членства і чесних провідників, були також різні поплентачі, які походили з поганого елементу. Своєю поведінкою вони завдавали багато шкоди цим організаціям, подібно як це було в Націонал-соціялістичній німецькій партії (Nationalsocialistische Deutsche Arbeiter Partei). Такий різношерстий склад проводу глінківських організацій був причиною холодного ставлення до них Фрайтаґа. Не відбувалися спільні імпрези, ані взаємні візити. Такі відносини існували тільки в Жіліні, бо командири по інших місцевостях утримували добрі стосунки з Глінківською партією і її клітинами.

У зв'язку з повстанням, до якого приєдналася майже вся словацька армія, і для заохоти пожвавлення загального життя в тилах, головне по містах, та врешті на основі численних наказів райхсфюрера СС, введено суворе відмежування стосунків війська з цивільним населенням поза

службовими справами. Тому також німецький командувач у Братіславі видав низку різких наказів. Накази подекуди надто суворі, правдоподібно з доручення Гіммлера, який прибув на неочікувану інспекцію до Братіслави. Фрайтаґ видав низку наказів і розпоряджень у такому самому різкому тоні, з яких більшість треба було впродовж 24 годин скасувати прямо тому, що їх було неможливо виконати. Начальник штабу мав застереження майже до кожного Фрайтаґового наказу, що нерідко призводило до бурхливих сцен. Але Фрайтаґ настоював на своєму і пробував розбивати мур своєю головою. Для прикладу можна взяти один з його наказів, який дуже скоро довів би усі готелі й ресторани в районі Дивізії до банкрутства, якщо його вчасно було б не скасовано. Його методи пахли поліційним духом, не мали практичного застосування і не виявляли ніякої елястичности, ні зрозуміння, ні великодушности.

Велике незадоволення серед вояцтва Дивізії викликав наказ, згідно з яким військова платня була виплачувана на половину у словацьких коронах і німецьких марках. За корони можна було без карток купити багато товарів, наприклад, шкіряних, туалетних, люксусових речей і багато дечого іншого. Саме тепер українці, які втратили батьківщину, і німці, батьківщина яких перебувала під важким бомбардуванням, мали добру нагоду зробити потрібні закупи. Та на це було надто мало корон. Прохання на продовження виплати тільки в коронах було відкинено, як треба було сподіватися, бо йшлося при тому про загальні заходи, спричинені тогочасною господарською політикою щодо девіз, і нікому не робилося винятків. Українці зате радили собі інакше: вони продавали цивільному населенню за корони неймовірну кількість військових уніформ та устаткування.

Бойове навчання і нове формування Дивізії добігало до кінця. Командування знову виготовило докладний меморандум, у якому обговорювало можливості введення Дивізії в бої. Його відписи Дивізія вислала до різних німецьких політичних і військових установ та до відповідної групи армій. Після розгляду можливостей, Дивізію пропонувалося післати в західні частини Галичини, ще не зайняті

большевиками, де вона могла б бути використана для поборювання партизанів в тилах німецького фронту. Зверталося особливу увагу на політичне значення Дивізії і ще раз підкреслювалося, що після стількох промахів у загальній німецькій політиці на Україні, використання Дивізії мусить бути докладно обмірковане, щоб принести якнайбільше користи.

Група армій у Кракові виявила зацікавлення Дивізією і туди поїхав Фрайтаґ для ділового обговорення справ. При цій нагоді він старався покращити службу опіки над родинами членів Дивізії, яка ще до того часу не працювала задовільно. З Кракова Фрайтаґ поїхав до будинку відпочинку в Закопаному. Про погане у ньому ставлення до українців було багато скарг, і Фрайтаґ на місці перевірив їхню правдивість. Він виявив великі надуживання в адмініструванні будинком і домігся негайного усунення його німецького завідувача.

В Дивізії Фрайтаґ намагався різними методами підтримувати дисципліну і порядок. Він суворо карав за найменший проступок проти населення, а винних ставив під польовий суд. Така доля зустріла також молодого, ледве 20-річного українського хорунжого, який служив у Фрайтаґовому почті. Фрайтаґ хотів його покарати найвищою карою і тільки під тиском усіх найближчих співробітників він поступився. Через відділ VI Фрайтаґ часто звертався до українців, не забуваючи пригадати їм їхні провини і подати для прикладу найгірші випадки, щоправда, він також згадував і їхні заслуги.

Попри все, життя на Словаччині мало свої милі та приємні переживання. Природа обдарувала Словаччину чудовою красою. Район розташування Дивізії охоплював долину річок Вагу, Кісуци, Турчі, з чепурними селами, гарними містами, курортами, руїнами старовинних замків; поміж долинами простягаються високі й мальовничі масиви гір Татра, Фатра та інші. Тут природа однаково чарівна в кожній порі року. До того приязне і завжди готове допомогти словацьке населення прихильно ставилося до вояків Дивізії. У поодиноких господарствах вояки Дивізії провели не одну приємну хвилину за келихом доброго угорського чи словацького вина й при звуках жвавої музики.

До кінця 1944 року майже не було видно слідів війни. В крамницях можна було все купити; в готелях і ресторанах — дістати все з'їсти і випити. Звичайно, нічне затемнення, часті протиповітряні тривоги і гук ворожих бомбовозів, що летіли бомбардувати важку промисловість на Сілезії, нагадували про воєнні часи. Тут і там падала бомба, не спричиняючи великої шкоди.

В наслідок зимового наступу 1944-45 років Червона Армія підсунулася під словацькі кордони як із сходу, так і з півдня — з Угорщини. На сході її стримувала німецька 1-ша танкова армія, а на півдні 6-та армія. З 1-ою танковою армією Дивізія підтримувала безпосередній зв'язок через зв'язкового старшину. Звідти командування Дивізії одержувало інформації про фронтове положення, яке передавало далі до німецького командувача у Братіславі, який зі свого боку підтримував зв'язок із 6-ою армією й інформував Дивізію про становище на півдні.

Вздовж долини Кісуца-Ваг, від міста Чадці через Жіліну до Братіслави, німці приступили до розбудови оперативних оборонних позицій. Усіма роботами керували спеціяльні штаби вермахту, які докладно досліджували місцевість і проводили плянування. В розбудові оборонних ліній брали участь фронтові й запасні військові частини, співпрацювали партійні установи і цивільні адміністративні власті. На відтинку Дивізії — сама Дивізія допомагала в розбудові мостового причілка біля Жіліни і давала вози й робочу силу. Крім цього, на наказ німецького командувача в Братіславі, розбудовувалися допоміжні оборонні позиції, на яких 10 кілометрів далі на схід, у північному продовженні "лінії Нітра", в долині річки Турчі. Ці позиції проходили від Св. Мартіна, через Врутки і далі на північ.

Роботи проходили з великим поспіхом, щоб якнайшвидше забльокувати долину річки Вагу із сходу і річки Нітри із півдня і цим усунути будь-яку загрозу флянгового оточення фронту в Польщі. У цих роботах відзначився 31-ий піхотний полк, розташований у Св. Мартіні, і курінь саперів. 31-ий полк дуже швидко укріпив долину річки Турчі

фронтом на схід з центром оборонних позицій, звернених на південь. Сапери розбудували у більших і менших долинах різного роду застави, головне протитанкові. Крім цього, вони мінували поля, блькували річки і переїзди, на комунікаційних шляхах приготовлювали до висадження в повітря мости і тунелі. Саперний курінь також відбудував у Врутках міст, який був висаджений у повітря перед приходом Дивізії на Словаччину. Очевидно, що всі ці роботи виконувано поза нормальною службою охорони та забезпечення.

Тим часом Червона Армія посилила свої атаки проти 1-ої і 6-ої армій із сходу й півдня. 1-ша танкова армія відступала поступово на захід на визначені позиції. На словацько-угорському пограниччі ворогові вдалося прорвати фронт. Ворожі частини з неймовірною швидкістю блискавично підійшли аж під Банську Штявницю. Це був грізний сиґнал для Дивізії і тому вона приготовлялася до боїв як всієї одиниці, так і поодиноких бойових груп.

Кожна бойова група складалася з одного піхотного полку, підсиленого артилерією, саперами, винищувально-протитанковою зброєю та відділами зв'язку й постачання. Опрацьовувався докладний плян для формування та осягнення бойової готовости таких груп. Дивізія передбачала утворення трьох бойових груп, одної з кожного полку. Перша бойова група була готова до вимаршу на протязі 24 годин. Для швидкого перекидання, Дивізія організувала потрібну автоколону. Ці заходи, які Дивізія зробила з власної ініціятиви, без наказу вищого командування, вона зголосила німецькому командувачеві в Братіславі та арміям на фронті.

З відступом фронту, частини постачання 1-ої армії переміщено в район Жіліни. Вся місцевість забита обозами. Єдиний шлях із сходу на захід перетворився у безконечну змію возів, яка повзла без упину вдень і вночі. Очевидно, що при наявності такої кількости війська дії партизанів зовсім притихли. Тому для Дивізії призначено додаткові терени для охорони, що поширилися на південь в долину Нітри і збільшилися майже вдвоє.

В кінці грудня 1944 року Дивізія одержала наказ вислати на фронт до Південної Словаччини одну бойову групу для відбиття пролому Червоної Армії в районі Банської Штявниці. Бойова група в складі 29-го полку і допоміжних частин без жадних труднощів зформувалася і від'їхала на фронт автомашинами. Про всякий випадок друга бойова група (30-ий полк) перебувала у маршовій готовості. Бойова група 29-го полку, під командою підполковника Дерна (Deern), виконала усі на неї покладені завдання. Вона відзначилася в боях з Червоною Армією як в наступі, так і в обороні, і дістала визнання від усіх командирів, які з нею мали діло. Особливо відзначилася її артилерія. Деякі вояки групи — українці і німці — одержали нагороди за хоробрість. У січні бойова група повернулася назад до Дивізії.

Тим часом фронт, як із півдня, так із сходу, посувався щораз більше вглиб Словаччини. Штаб 1-ої танкової армії плянував перенестися до Великої Битчі, що лежала в районі Дивізії. Це спричинило нові труднощі з приміщенням для війська. Завдання, які досі виконувала Дивізія — охорона свого великого району і боротьба з партизанами, стали неактуальними. З ходу подій видно, що перед Дивізією стояли дві можливості: фронт або переміщення. На випадок введення Дивізії у фронтові бої, штаб мав готові пляни, розроблені до найменших деталів. Тепер командування враховувало можливість переміщення Дивізії в новий район пішим маршем і робило усі потрібні приготування. Для транспорту всього запасу зброї, устаткування, обмундирування, амуніції і харчів потрібно ще близько 400 додаткових коней. Цих додаткових коней і возів потрібно не так для самої Дивізії, яка повністю боєздатна і оперативна, як для переміщення запасного полку, який був маломобільний у перемаршах. На випадок перемаршу виготовлено докладний календарний плян. До фронтових боїв Дивізія готова, але при введенні її в бої треба брати до уваги обставини. Тепер треба добре подумати, чи варто таку цінну бойову одиницю як модерну піхотну дивізію кидати без вагань у ризиковану гру.

Наприкінці треба ще згадати, що Дивізія прийшла з допомогою українським втікачам на Словаччині. За допомогою дивізійного

транспорту й вояцтва проведено евакуацію українських родин з прифронтової смуги. Таким чином, хоч скромно, українські вояки безпосередньо допомогли своїм земляками у їхньому важкому становищі.

Переміщення у Штірію

У половині січня 1945 року Дивізія підготовлювалася до переміщення або до фронтових боїв. Для неї існували тільки ці дві можливості.

21 січня 1945 року прийшов наказ про переміщення: "Українська Дивізія переміщується негайно, у пішому марші, у Штірію. Там вона має за якнайшвидший час закінчити переформування і навчання та осягнути бойову готовість. Докладний район розташування буде вказаний на місці вищим фюрером СС і поліції у Любляні. Під час навчання Дивізія приступить до поборювання численних партизанських загонів у своєму районі. Запасний полк залишається підпорядкований Дивізії і разом з нею переміщується пішим маршем. Залізничого транспорту для посадки Дивізії в ешельони нема. Дивізія буде аж до часу вступлення її у фронтові бої під місцевою командою тилу". У додатковому наказі німецький командувач Словаччини заборонив Дивізії маршувати по головному битому шляху Братіслава — Жіліна, який призначено виключно для пересування і постачання фронтових військ. До нового місця призначення маршрут Дивізії становив понад 500 кілометрів. Він проходив крізь гірські масиви, засніжені бічні шляхи, подекуди ще навіть непрочищені.

Хоч командування Дивізії було приготоване на переміщення, проте вибраний для неї район дещо його здивував. Дивізія була готова до маршу. Тепер треба було заздалегідь приготований плян провести в життя і маршувати.

Для маршу Дивізія потребувала ще близько 400 коней, бо деякі хворі та непридатні коні треба було залишити в Жіліні. Крім цього, потрібно

додаткових коней і возів для перевозу запасів обмундирування, харчів й амуніції, як також урухомлення запасного полку. За обрахунком штабу потрібно яких 800-900 коней і близько 100 возів.

Від німецького командувача Словаччини Дивізія одержала дозвіл на реквізицію потрібних коней і возів. Також до реквізиції штаб Дивізії був приготований, включно з готовими наказами, які треба було тільки розіслати до окремих командирів. Заготівля коней і возів не мусіла відбуватися як конфіскація, а тільки як найом на основі видаваних посвідок з поданням оцінки вартости коня або возу. Таким чином, командувач Словаччини мав підставу, за якою він зможе заплатити за найом коней і возів, або якщо не буде можна їх віддати, тоді він заплатить за них їхню вартість.

До всіх підрозділів було видано накази з докладними вказівками як і скільки треба реквізувати коней і возів. Для проведення реквізиції, підрозділи мали створити спеціяльні комісії у складі одного старшини і рахункового. Додатково Дивізія видала окремі розпорядження, бо з досвіду з німецькими частинами знала, що при проведенні такого роду заходів завжди бувають надуживання. Якщо таке було з німцями, то не можна сподіватися чогось іншого від українців. Але ніхто не сподівався, що майже кожна сотня буде робити свавільні реквізиції. Негайно до штабу Дивізії надійшло багато скарг, головне від частин, зайнятих при будові укріплень в долині ріки Вагу, яким забрано майже всі коні і вози. Дивізія перевірила справу й встановила, що реквізовано близько 1 600 коней і понад 300 возів, отже, близько 800 коней і 150 возів понад встановлену норму. Таке велике число реквізовано не з причини великих потреб, а з перебільшеної запопадливости окремих підрозділів. Деяким виправданням було й те, що дивізійний інтендант видав в той час окремим підрозділам більше харчів, ніж це було передбачено, а запасний полк одержав перед самим вимаршем велику кількість обмундирування.

Проте Дивізія повернула назад близько 200 коней і 100 возів, а командир Дивізії видав гостру догану всім підрозділам за порушення

розпоряджень. Командувач у Братіславі взяв до уваги виправдання Дивізії і тільки зажадав, щоб йому якнайшвидше прислали списки реквізованих коней і возів для негайної виплати населенню відшкодування. Начальник відділу IV(c) і дивізійний ветеринар витратили багато часу на складання потрібних списків, бо в багатьох випадках ані німецькі, ані українські старшини не видавали населенню жадних посвідок за забрані коні чи вози.

Для переїзду дивізійної автоколони потрібно було чимало пального, а його ніде не можна було дістати. Тому вирішено перевезти залізницею всі автомашини, за винятком деяких автомобілів призначених для підтримання зв'язку. Залізницею перевезено також устаткування, що не було придатне до кінського запрягу. Проте потрібних вагонів теж не було, і тому дивізійний старшина для доручень мусів залишитися з ліквідаційною командою в Жіліні для відтранспортування автоколони.

31 січня 1945 року Дивізія виступила в марш двома маршрутами. Марш заборонявся по маґістралі Жіліна — Братіслава — Відень. Після кількаразових змін призначено перехід через Дунай мостами біля Братіслави і Клостер Нойбурґ. Все інше було передано для вирішення командуванню Дивізії. На Словаччині залишилися командир винищувально-протитанкового дивізіону як керівник усіх залишених для транспорту залізницею автомашин та 1-ий старшина для доручень як керівник ліквідаційної команди.

Для маршу Дивізію розподілено в наступному порядку (Дивись схему ч. 11).:

Маршова група "А"

Керівник: командир Дивізії.

Частини: 29-ий піхотний полк, 30-ий піхотний полк, вишкільно-запасний полк, дивізіон зв'язку, частина винищувально-протитанкового дивізіону, гарматний полк, постачання, дивізійний штаб.

Маршрут: Чадца — Жіліна — Поважська Бистриця — Тренчін — Нове Місто над Вагом (Nove Mesto n. V.) — Нойштадт (Neustadt) — Малі Карпати — Маляцки — Клостер Нойбурґ (Kloster Neuburg) — Віденський Ліс (Wiener Wald) — Земмерінґ (Semmering) — Ґрац — Марібор (Maribor, нім. Marburg/Drau).

Маршова група "B"

Керівник: командир 31-го піхотного полку.

Частини: 31-ий піхотний полк, фюзилерський курінь, саперний курінь, польово-запасний курінь.

Маршрут: Врутки — Св. Мартін — Піщани (Piany) — Малі Карпати — Братіслава — Вінер Нойштадт (Wiener Neustadt) — Гартберґ — Ґляйсдорф (Gleisdorf) — Ґрац — Марібор.

Маршова група "C"

Керівник: командир винищувально-протитанкового дивізіону.

Частини: автоколона.

Маршрут: переїзд залізницею.

Цей маршрут був остаточний. Одначе, через великі сніги та поганий стан шляхів, командувач Словаччини все ж таки дозволив важкому дивізіонові гарматного полку й деяким відділам саперів переїхати Малі Карпати головним шляхом від Піщан до Братіслави.

Усі частини Дивізії одержували кожного дня у пляншетах денний маршрут з докладною дорогою та місцем постою. Такий марш вимагав великої фізичної витривалости. Він був розподілений так, що марш відбувався 3-4 дні підряд, по 30-40 кілометрів денно, а потім давався один день на відпочинок. Сніги та непрочищені шляхи важко було перемагати воякам. Це може лише той зрозуміти, хто такий марш сам переніс. Найважчий шлях мала група "Б" від Св. Мартіна до Піщан, далі через Малі Карпати і вкінці від Вінер Нойштадт через Гартберґ до Ґляйсдорфу. Група "А" мусіла подолати найбільші труднощі в Малих Карпатах і Віденському Лісі. В районі Ґрац (Graz) — Брук (Bruck) Дивізія зупинилися на 8-денний відпочинок, щоб набратися сил для пройдення без зупинки останнього етапу маршу та негайного зайняття своїх квартир у районі призначення. Не зважаючи на різні перешкоди, Дивізія виконувала свою денну маршову норму. Перед кожною частиною, напередодні маршувала команда квартир'єрів з завданням підшукати відповідні приміщення на нічліг.

По дорозі начальник штабу і командир Дивізії зголосилися до німецького командувача в Братіславі. Його не застали, але начальник штабу від імени командувача висловив визнання Дивізії за виконання усіх на неї покладених завдань на Словаччині.

Постій на Словаччині виявився для Дивізії корисним з кожного погляду. Там вона озброїлася, в першу чергу здобуваючи собі зброю в партизанів; також вона підтримувала спокій і порядок у своєму районі охорони; вона набралася досвіду у протипартизанських діях і осягнула високу фізичну вправність завдяки маршеві і діям у гористій місцевості; там вона набула досвіду у фронтових боях з Червоною Армією; коротко кажучи — вона не могла мати кращого бойового навчання. З наслідків на Словаччині Дивізія могла бути зовсім задоволена. Із Словаччини вона вийшла як боєздатна й оперативна одиниця.

Перемарш Дивізії через Братіславу відбувся за пляном й залишив по собі добре враження.

При відмарші знову близько 100 вояків залишило Дивізію і змішалося з населенням Словаччини. Деякі з них не бачили жадної перспективи у продовжуванні боротьби по німецькому боці і залишилися на Словаччині, щоб після переходу фронту повернутися додому. Деякі воліли продовжувати боротьбу проти большевизму в лавах Української Повстанської Армії. Але і ці вояки — на 20 000 чоловік Дивізії — це незначне число.

В районі Відня була ще одна добра нагода покинути Дивізію, бо там існувало багато переходових таборів для українських втікачів. Тому командування Дивізії зв'язалося з командою XVII-ої військової округи у Відні й заборонило вступ воякам Дивізії до Відня. У марші Дивізія обійшла місто на схід і захід. Військова жандармерія і військові власті Відня подбали, щоб вояків Дивізії не впустити до нього.

За допомогою команд військових округ у Відні (XVII) і Зальцбурґу (XVIII) вздовж маршрутів обох груп Дивізії організовано пункти харчового постачання. Деякі труднощі постали в районі міста Брук, який сам не мав досить харчів через прогули у транспорті і брак харчів у тому районі.

Для приготування квартир у новому районі призначення Дивізії виїхав з командою квартир'єрів начальник відділу I(b). В дійсності цю команду мав очолити начальник штабу, але він мусів керувати початковим етапом маршу, бо командир Дивізії захворів і повернувся до служби щойно через 10 днів. Під час відпочинку Дивізії у Бруку начальник штабу поїхав наперед, щоб приготувати остаточне розташування частин у новому районі.

Через сильну дію ворожих літаків, від Ґрацу — Бруку Дивізія мусіла маршувати тільки вночі. Шлях від Ґрацу — Бруку аж до Марібору, а далі до Целє (Celje, нім. Cilly) та Любляни (Ljubljana, нім. Leibach) був під контролем англійських літаків, які оперували з аеродромів в Італії. До ранку всі частини мусіли зайняти свої квартири. Не зважаючи на всю

обережність, Дивізія понесла деякі втрати в людях, конях і матеріялі, не так від бомб, як від бортового обстрілу з літаків.

Перед прибуттям начальника штабу до нового району, начальник відділу I(c) зробив усі потрібні заходи для приміщення частин Дивізії. Деякі труднощі постали через те, що новий район Дивізії був досить малий. Також постачання ще не було наладнане як слід тому, що цей район потребував постійного довозу сільсько-господарських продуктів для цивільного населення і бомбардування завдавало великої шкоди комунікаційним засобам. Лише деякі транспорти доходили до цього терену і вони, самозрозуміле, мусіли йти далі на фронт.

Начальник штабу негайно поїхав до ґавляйтера З. Уіберрайтера (Gauleiter Dr. Siegfried Uiberreither) до Ґрацу, щоб добитися в нього поширення району для розташування Дивізії. На нещастя, він прибув до Ґрацу під час повітряної тривоги і ґавляйтер прийняв його у своєму бункері. Замість почати ділове обговорення, ґавляйтер напав на начальника штабу з лайкою, мовляв, пощо він привіз Дивізію у його область. Він для Дивізії не мав жадних харчових запасів, дотепер тільки в його області панував лад і спокій, а прибуття Дивізії спричинить голод цивільного населення. Начальник штабу відповів ґавляйтерові, що Дивізія не прибула в його район самочинно, а на наказ вищого командування. А щодо безпеки в його районі, то можна сказати таке: дорогою від Марібору до Целє вдень не можна безпечно їхати автомобілем. Дивізія — це бойове військове з'єднання, яке підлягає своєму вищому командуванню і від ґавляйтера незалежне. У цій розмові ґавляйтер не забув ще додати, що він особистий приятель Гітлера. Але його лють мала іншу причину. Дивізія прибула в його область без його відома, на вимогу вищого фюрера поліції в Любляні, який був відповідальний за поборювання партизанів. А проте, начальник штабу таки домігся затвердження збільшення району для розташування Дивізії. У дальшому ході подій, ґавляйтер змінив свою думку щодо Дивізії та прихильно ставився до неї. Пізніше, в одній суперечці поміж Дивізією та підпорядкованим йому начальником округи (Landersrat), він став по боці Дивізії.

Розташування Дивізії було залежне від плянів вищого поліційного командування у Любляні і кілька разів змінювалося. Також праця команди квартир'єрів була утруднена через велику кількість партизанів. Хоч команди були чисельно досить великі, проте, в сутичках з більшими загонами партизанів, вони часто змушені були відступати, і тому в деяких місцевостях зовсім не вдалося приготувати квартир для війська. Часто частини входили до місця призначення у бойовій гвтовості. Також на головному шляху Марібор — Целє, в районі Словенске Коніце, Дивізія маршувала у бойовому порядку з охороною боків маршової колони. Взагалі, дії партизанів були набагато сильніші в Юґославії, ніж на Словаччині. Ввесь терен був досі недостатньо зайнятий поліційними відділами, розміщеними в сильно укріплених пунктах, і їм доводилося вести важкі оборонні бої з сильними партизанськими групами. Партизанські загони, озброєні і забезпечувані постачанням, скиданим з англійських або Тітовських літаків, мали добрий командний склад і могли легко й швидко пересуватися з місця на місце. Про встановлення якоїсь належної адміністрації не було мови.

При плянуванні розташування, командування Дивізії спочатку керувалося чисто тактичними міркуваннями, беручи до уваги близькість Східнього фронту. Два піхотні полки мали стояти поруч в районі на схід від Марібору, розтягнені з півночі на південь. Як підкріплення, з ними мав перебувати дивізіон легкої артилерії. Уся важка зброя, особливо винищувально-протитанкового дивізіону, мала бути скупчена в районі Марібору, щоб її легко було перекидати у всіх напрямах.

Зате вищий фюрер поліції, беручи до уваги поборювання партизанів, наказав Дивізії розташуватися у такому районі: Дойч-Ляндсберґ — Ляйбніц — Марібор — Сл. Бистріця — Сл. Коніце — Словеньґрадец — Дравоґрад. В Марібору заборонено було займати квартири. Центр розташування знаходився в опанованих партизанами лісистих горах Погорє (Pohorje, нім. Bachern), положених на південь від річки Драви. Після кількох змін, Дивізія зайняла такі місцевості (їх треба було ще кілька разів міняти):

Штаб Дивізії: Сельніца (Selnica, нім. Zellnitz/Drau).

29-ий піхотний полк: район на південь і південний захід від Марібору; командний пункт у Сл. Коніце (Sl. Konjice, нім. Gonobitz).

30-ий піхотний полк: район на південний схід від Словеньґрадцу (Slovenjgradec, нім. Windisch-Graz); командний пункт у Веленьє (Velenje, нім. Wцllan).

31-ий піхотний полк: долина Драви, Руше (Rue, нім. Reiffing), Фала (Fala, нім. Fall), Радльє (Radlje, нім. Radl); командний пункт у Св. Ловренц (Lovrenc, нім. St. Lorenzen).

Фюзилерський курінь: район Сл. Бистріці (Sl. Bistria, нім. Windisch Feistritz); командний пункт у Зґ. Польскава (Zg. Polskava, нім Ob. Pulsgau).

Гарматний полк: командні пункти: штаб полку, 1-ий і IV-ий дивізіони — Сл. Бистріця; II-ий дивізіон при 30-му полку; III-ій дивізіон при 31-му полку.

Винищувально-протитанковий дивізіон: Сл. Бистріця (Sl. Bistria).

Дивізіон зв'зку: Руше.

Саперний курінь: Радльє, Мута (Muta, нім. Hohenmauthen).

Постачання: район Ляйбніцу (Leibnitz).

Обози: район на південь від Марібору; командний пункт у Слівніци (Slivnica, нім. Schleinitz).

Польово-запасний курінь: район Посруку (Possruck) — Айбісвальд (Eibiswald) — Арнфельс (Arnfels) — Лойчах (Leutschach).

Вишкільно-запасний полк: район Дойч-Ляндсберґу (Deutsch-Landsberg); командний пункт у Дойч-Ляндсберґу.

В кінці лютого Дивізія увійшла у свій район розташування. 28 лютого 1945 року офіційно закінчено марш окремим наказом. Дивізія розташувалася по обох боках колишнього кордону поміж Австрією та Юґославією, переважно по юґославському боці, на території заселеній словенцями (дивись схему ч. 12). [31]

Дивізія пройшла пішим маршем сотні кілометрів. Вона поборола маршові перешкоди й виявила себе як слід. Вояки увійшли в марш добре. Проте, через важкопрохідну місцевість та зимові умови, Дивізія зазнала досить високих втрат у конях. Маршова дисципліна була бездоганна. Також розтягнений марш проходив гаразд. Упродовж маршу частини швидко й вправно займали свої квартири та залишали їх також швидко для дальшого маршу. Відносини з населенням були назагал добрі. До штабу Дивізії прийшла тільки одна скарга, що в одній молочарні вкрадено більшу кількість масла. Проведене слідство не виявило винних у Дивізії. Можливо, що інша сторона вкрала масло або крадіжка просто була вигадана.

Дивізія у Штірії

Після влаштування частин Дивізії на нових квартирах, почалися труднощі з адміністрацією. Цивільні урядовці, з одного боку, жили в тіні свого надто стурбованого ґавляйтера, а з другого, — як переважно колишні урядовці Австрії, — були дуже вразливі. Тому Дивізія наказувала своїм командирам тісно співпрацювати з цивільними установами, а проте, в околиці Дойч-Ляндсберґу виникли такі непорозуміння, що аж сам ґавляйтер втрутився у спір і став по боці Дивізії.

На жаль, деякі сотні самовільно почали реквізувати від цивільного населення харчі для поповнення зменшених порцій, встановлених для

війська на території Німеччини. Такі заходи зовсім не були обґрунтовані, бо Дивізія одержувала більший харчовий приділ, ніж цивільне населення чи німецькі військові залоги; вона вивезла з Словаччини деякі запаси і ними доповнювала видавані порції, а крім цього, вона внесла заяву на одержування харчових норм для фронтових частин, і тому, що вона перебувала в боях з партизанами, такий приділ одержала.

Області Штірія (Steiermark) і Карінтія (Kdrnten) були поділені на охоронні зони, й одну таку зону також приділено Дивізії. На півдні Дивізія сусідувала з зоною поліції, під командою одного поліційного полковника, на південному сході — з зоною вермахту, а на півночі і заході не було жадних охоронних відділів.

Як на Словаччині, так і в Штірії ввесь район Дивізії поділено на охоронні ділянки, в яких поодинокі підрозділи відповідали за втримання спокою, охорону важливих об'єктів та поборювання партизанів. Найстарший командир був автоматично місцевим комендантом і йому підлягали всі в його ділянці розміщені дивізійні та чужі відділи.

Відносини між українцями і словенцями були від самого початку добрі. Як на Словаччині, так і тут між ними процвітала торгівля. Майже не існували проступки проти цивільного населення. Якщо якісь були, то під час бойових дій з партизанами, коли часто важко розрізнити винних від невинних з-поміж цивільного населення. Як на Словаччині, так і тут деякі німецькі частини хотіли приписати свої проступки Дивізії лише тому, що це було українське, а не німецьке, з'єднання.

На терені Дивізії діяли два роди партизанів: одні, яких було більше, — це комуністичні партизани з табору маршала Тіто, другі — "четники". Тітовські партизани постійно були в русі. Вони одержували постачання з літаків, і тому збиралися в неприступних горах у силі 20-30 000 чоловік, а часами навіть більше. Не зважаючи на свою численність, вони не мали ані достатньої зброї, ані не виявляли великого бажання вести бої. При своїй силі вони повинні були мати значно кращі успіхи. А проте, з їх силою таки треба було рахуватися.

Зате четники, хоч чисельно менші, були добре організовані. Ці загони діяли в районі на схід від Марібору. Вони добре озброєні, усі обмундировані й дисципліновані. У своєму районі вони не допускали ані тітовців, ані німців. Поза тим вони ставилися до німців льояльно. У їхньому терені панував лад і спокій.

У частині Штірії, на південь від річки Драви, яка перед війною належала до Юґославії, не було організованої Націонал-соціялістичної німецької робітничої партії. Її функції виконувала організація "Гайматсбунд" (Heimatsbund — Вітчизняний союз), побудована на зразок гітлерівської партії. Її очолював д-р Штайндль (Steindl), який підлягав ґавляйтерові Уіберрайтерові в Ґрацу. Розумна людина Штайндль мав деяких добрих окружних фюрерів, серед яких зокрема близько до Дивізії був керівник "Гайматсбунду" з округи Марібор. Як в Націонал-соціялістичній партії, так і в "Гайматсбунді", крім ідеалістично наставлених людей, опинилися також різні поплентачі й поганий елемент.

В районі Дивізії діяли численні Тітовські загони. Головним завданням Дивізії було поборювання партизанів. Бойове навчання мусіло відійти на задній плян, але бойові дії чи це не найкращий досвід для війська? Від першого дня всі частини Дивізії приступили до бойових дій. Спочатку Дивізія взялася до прочищення місцевости поблизу місць розташування її відділів та до відсунення партизанів від потрібних для комунікації шляхів. Досі на головному шляху небезпечно було їхати не тільки вночі, але й вдень, особливо для поодиноких автомобілів. До поборювання партизанів взялися у малих діях, у середніх діях з участю сусідніх частин і врешті у великих, у яких участь брала вся Дивізія, спільно з чужими частинами. Впродовж десятьох днів рішучих дій в районі Дивізії панував спокій. Найважливіше завдання виконано і тепер маґістраля Марібор — Целє була відкрита для сполучення. Були випадки, що вояки Дивізії їхали цією дорогою одинцем навіть уночі і не було зголошено жадного випадку нападу.

Очевидно, партизанів не знищено. Але з досвіду на Словаччині і Штірії виявилося, що в опанованих партизанами місцевостях можна за короткий час навести лад і спокій. В боях з партизанами дуже важливе — не давати партизанам часу на передишку, а постійно наступати їм на п'яти. У такому положенні вони змушені до оборонних дій, почуваються непевно і переходять в інші райони. До труднішого завдання належало — оточення і знищення партизанів. До того потрібно більшої кількости війська, яке швидко пересувалося б, було б досвідчене і мало б дуже досвідчений підстаршинський склад. Також потрібний був добрий радіозв'язок.

З уваги на загальне становище, Дивізія мусіла вести бойові дії, які дивізійне командування не завжди вважало за доцільні. Вищий фюрер поліції в Любляні, оберґруппенфюрер Роснер (Rosner), ставився до Дивізії прихильно, але одночасно вимагав від неї дуже багато. Він дав їй усе потрібне постачання, але рівночасно кидав її без розбору в дії проти партизанів. Проте, командування Дивізії не завжди серйозно брало його розпорядження, бо він не був військовик і не знав бойової тактики. Роснер від Дивізії багато вимагав, але вона справлялася з трудними завданнями у важкопрохідній місцевості. Успіхи Дивізії спричинилися до того, що Роснер почав жадати рішучіших дій від розташованих в його районі поліційних батальйонів, які діяли повільно, без жадної ініціятиви. Прикладом пасивности був комендант поліційного охоронного району, добра й пильна людина, яка не виходила поза рамки бюрократії. Через обережність і нерішучість, його дії кінчалися тим, що партизани знали наперед його пляни та залишали свої постої ще поки поліційні відділи туди доходили.

Роснер ставив великі вимоги до своїх частин і сам провадив численні великі бойові дії проти партизанів. Перша дія, у якій брала участь Дивізія і два німецькі полки, відбулася в районі на північ від міста Любляни, в горах Меніна Планіна. Там опинилися сильні відділи партизанів для відібрання бойових припасів, скинених з літаків. Дивізії припало найважче завдання. Вона мусіла форсованим маршем подолати віддаль близько 100 кілометрів, а відтак, після кількох годин перепочинку,

вирушати в гори, що сягали до 2 000 метрів висоти і були вкриті глибокими снігами. В тих горах Дивізія мала витиснути партизанів Тіто на оборонні застави, щоб їх оточити і знищити. Це, мабуть, було найважче завдання Дивізії проти партизанів. Успіх залежав від швидкости і несподіванки дії. Маршуючи горами, у яких не було ні шляхів, ні хат, після безупинного 100-кілометрового маршу, без теплої страви, ночуючи просто неба на морозі, залишаючи на долах усі вози, коні й радіозв'язок, вояки виявили небувалу витривалість. Єдиним зв'язком поміж полками в такій місцевості могли бути радіоапарати, але тому, що їх на плечах годі нести, бо треба було забрати з собою амуніцію та харчі, дальша боротьба мусіла проходити за заздалегідь визначеним пляном. Дивізія наступала у призначеному напрямі на південний захід, але не натрапила на більші загони партизанів, які використали вигідний терен, щоб уникнути бою. Через три дні дія закінчилася без більшого успіху. Щоправда, партизани лишили за собою дещо з боєприпасів. Було кілька вбитих і полонених партизанів. Дивізія понесла незначні втрати: кілька поранених і один убитий вояк. Хоч бойова дія закінчилася без успіху, під час акції виявилося, що Дивізія здібна на великі зусилля навіть у найважчих кліматичних умовах. Бо сам форсований марш і бойова дія у високих непрохідних горах були великим досягненням вояків. Після закінчення завдання Дивізія повернулася до своїх квартир охоронних районів і далі вела місцеву боротьбу з партизанами.

Найбільшою трудністю у боях з партизанами був зв'язок. Для нього потрібно було відповідних радіоапаратів, яких Дивізія не мала. Тому кожна дія мусіла проходити за заздалегідь устійненим пляном, а після вирушення в похід, вже не було можливости змінити пляну. В більшості випадків також і дивізійний літак не був придатний для зв'язку.

У той час Дивізія мала також ланку собак, які були дуже корисними, головне на окремих вартових постах. Але собаки потребували доброго догляду, а після кількагодинного маршу бодай одну-дві години відпочинку. Пізніше зроблено відповідний віз, яким перевозили собак на місце призначення.

За 10 днів вся Дивізія знову вирушила в більшу дію, щоб оточити й знищити партизанів Тіто, скупчених для повітряного постачання на південно-західній межі дивізійного району охорони. Дивізія мала оточити й прочистити район Мозіря (Mozirje, нім. Prassberg) — Любна (Ljubno, нім. Laufen) — Сольчави (Solava, нім. Sultzbach) і гірський масив Босковець (Boskovec), висотою на 1500 метрів. Деякі частини йшли довгим маршем на вихідні позиції, а найдалі віддалені їхали потягами. Потяги йшли удень і попадали під обстріл ворожих літаків, що знищили два паротяги та завдали частинам втрат вбитими й пораненими. Ця дія проходила подібно, як попередня в районі Меніна Планіна. Гірська місцевість, покрита глибокими снігами, вимагала від вояків великих зусиль. Проте головного завдання — знищення партизанів не вдалося досягти (дивись схему ч. 13).

Під час таких великих дій виявилося, що поборювання партизанів великими військовими з'єднаннями не може мати успіху, бо концентрація сил та зайняття вихідних позицій завжди буде відоме партизанам. У критичний момент партизанські загони розбивалися на малі групки та ховалися в кущах і нетрях, або вночі прокрадалися крізь застави. Щоправда, вони не мали обозів, ні важкого лаштунку, але їхній маршовій спроможності, що досягала до 75 кілометрів впродовж однієї ночі, треба було дивуватися. З досвіду Дивізії виявилося, що найуспішніші в боротьбі з партизанами були малі відділи та штурмові групи, які мали значно кращі досягнення, ніж ризиковані великі дії.

Дивізія не могла довести до кінця жадних більших дій, бо під час боїв партизани нападали на оголений від війська терен, палили села, забирали худобу, висаджували в повітря мости, будували по шляхах застави та атакували слабкі залоги Дивізії. Ще добре дія не розвинулася, а Дивізія мусіла поспішати назад, щоб знову завести у своєму районі порядок і спокій. Тільки гарматний полк і курінь фюзилерів залишився на півдні для продовжування боротьби з партизанами. Вони вели успішні бої в районі річки Сави.

На південь від річки Драви Дивізія вела бої з партизанською бриґадою "Бахерн" (німецька назва гірської височини Погорє) і навела там порядок. Але до найбільшої дії, яку плянував Роснер, не дійшло через зміну становища на Східньому фронті. Роснер плянував повести наступ на центр Тітовського партизанського руху. Дивізія мала бути хребтом того наступу, керованого з району обабіч Любляни в південно-західньому напрямі аж до Трієсту. Це була би цікава, але ризикована дія.

Крім боротьби з партизанами та з нею пов'язаним бойовим гартуванням, інші роди навчання тривали далі за пляном. Найбільше уваги приділялося гострому стрілянню і вправам із зброєю. Для зміцнення дисципліни раз на тиждень відбувалася муштра, бо самозрозуміле, що старшини не могли мати великого дисциплінарного впливу на своїх підлеглих у бойових обставинах. Пляново відбувалися курси для підстаршин. Тільки тактичного навчання старшин не можна було продовжувати через велику розпорошеність підрозділів Дивізії та постійну боротьбу з партизанами.

У всій області Штірія-Карінтія помітна була велика активність альянтського літунства. Як винищувачі, так і бойові літаки, що вилітали з аеродромів в Італії, постійно перебували в повітрі. У погідні дні видно було, як важкі бомбовози летіли бомбардувати промислові центри в районі Відня. В районі Дивізії під час дня всі рухомі об'єкти на шляхах були під постійним обстрілом бриючих літаків, які спричиняли досить великі втрати в людях, конях і матеріялі. У всьому районі на південь від Ґрацу будь-який залізничий рух був неможливий у погідні дні, бо літаки негайно атакували та ушкоджували паротяги. Головні залізничі центри, як Ґрац і Марібор, були постійними пунктами дуже сильних повітряних нападів, які на декий час зупиняли рух. Простір залізничої станції у Марібору був цілком знищений. Для Дивізії призначено як накладну станцію, на південь від Марібору положену станцію, Праґерско (Pragersko, нім. Prager Hof), яка також була під постійним сильним ворожим бомбардуванням. В ясні ночі альянтські літаки скидали бойові припаси для партизанів Тіто.

В лютому 1945 року, згідно з пляном з'єднання всіх дрібних українських військових частин в Українську Національну Армію, до Дивізії прибув один охоронний курінь, зформований з українців з Волині, який раніше діяв на Волині й Холмщині. Його дотеперішній командир, штурмбанфюрер зброї СС, виявляв ознаки психічної хвороби, був фантаст, і на командира військової частини не підходив. Покищо цей курінь не включено до Дивізії, а лиш затримано його як окрему одиницю. У той час сотник Макарушка мав докладно з'ясувати воякам характер Української Дивізії та пояснити їм, що вони включаються до української формації, щоб разом далі провадити боротьбу. Але командир куреня прохав, щоб він сам провів таку підготову, на що командування Дивізії погодилося. На жаль, сталося інакше, як було пляновано. В день, коли було запляноване парадне перебрання куреня Дивізією у супроводі оркестри та з національним українським прапором, до куреня поїхали найстаріший командир полку і начальник штабу. Але на квартирах куреня волиняків не застали. Дві третини куреня, разом з усією зброєю, вирядом, кіньми і возами, дезертирували. Виявилося, що командир куреня зовсім не поінформував своїх вояків про характер Дивізії та майбутні пляни щодо куреня. Між вояками ширилися різні чутки та у них створилося зовсім неправильне уявлення про Дивізію. До ширення неприхильних Дивізії настроїв, мабуть, спричинилися також деякі українські старшини, що були звільнені з Дивізії через брак відповідної кваліфікації, які згодом опинилися у курені. Але, з другого боку, зневажливе ставлення німців до українських старшин чимало зміцнило недовір'я вояків куреня до Дивізії. Проте їхній командир нічого не зробив, щоб виявити характер і завдання Дивізії, чим викликав таку ситуацію. Ще один яскравий приклад, якими невідповідними людьми німці заміщали керівні пости у чужинецьких частинах.

Не орієнтуючися у ситуації, курінь волиняків [32] пішов у ліси на схід від Марібору, в район Лєнарт (Lenart, нім. St. Leonard) — Вітомарці (Vitomarci, нім. St. Andrд), який був опанований четниками. Четники хотіли позбутися з своєї місцевости непрошеного гостя, в якому вони не мали жадного зацікавлення і від якого не сподівалися великої користи. Через адьютанта крайсфюрера штірського "Гайматсбунду" в Марібору

Дивізія встановила зв'язок з четниками, які постійно інформували її про рух волинського куреня.

Наступного дня Дивізія вислала навздогін за волинським куренем свій курінь під командою начальника штабу. Незабаром догнали волиняків. Зупинили їх без жадного пострілу. Від волинського куреня вимагалося зібратися на означеному місці і в означений час. Зброю дозволялося йому залишити. Це розпорядження пояснював начальник штабу тим, що насправді курінь не винен за втечу в ліси, а найбільше винний німецький командир куреня. Курінь виконав наказ. До зібраних вояків сказав коротку промову начальник штабу. Його промову перекладав сотник Макарушка. Начальник штабу вказав на характер Дивізії та на те, що її німці офіційно визнали як єдину військову одиницю, до якої запляновано влити всі існуючі українські відділи; він також указав на дозвіл користупатися в Дивізії національними відзнаками. Про це ніхто з волинського куреня нічого не знав. Після цього курінь під проводом сотника Макарушки повернувся до Дивізії, де його розподілено по різних частинах. Вояки куреня воювали в лавах Дивізії і багато з них були нагороджені медалями. Волиняки, високої стрункої будови, у вояцькому хисті перевищували своїх земляків-галичан. На жаль, українського командира куреня Ворона (Романа Кивелюка) за деякий час розстріляно на наказ Фрайтаґа за грабунок. Начальник штабу довідався про це пізно, коли сотник Макарушка з великим схвилюванням подав йому рапорт. Начальник штабу цінив Ворона за його військову поведінку і повністю за нього заступався. За Ворона можна було — при правильному ставленні — ручатися. А ця подія була ще тим трагічніша, бо всі волиняки були переконані, що розстріл Ворона був пов'язаний з утечею куреня. А їм адже було обіцяно, що за це нікого не каратимуть.

Під час перебування Дивізії в Штірії знову близько 150 вояків Дивізії дезертирувало. Одні попали під вплив Тітовської пропаґанди, інші змішалися з населенням, а ще інші попали у полон під час бойових дій. Від початку утворення Дивізії в 1943 році доти близько 600 вояків

дезертирувало, що було незначним числом, якщо взяти до уваги обставини та велику кількість вояків у Дивізії і в запасному полку.

Як на Словаччині, так і Штірії Дивізія була розташована у прекрасній гірській околиці. Північну частину району Дивізії перетинала річка Драва з своїм казковим замком Фала. На півдні маєстатично височів гірський масив Меніна Планіна. Положений на південь від долини Драви масив Погорє вкритий смерековими лісами і розчленований глибоко врізаними долинами. Тут і там лежали поодинокі господарства. На соняшних узбіччях Драви росли виноградники.

Тим часом становище на Східньому фронті — на Угорщині — погіршилося. Червона Армія прорвалася по обох боках озера Балатон і перейшла в районі Фельдбаху (на схід від Ґрацу) австрійський кордон. Безглуздий протинаступ на особистий наказ Гітлера, попри відраджувань генерального штабу, для здобуття Будапешту та утримання фронту над Дунаєм в гирлі Драви, закінчився поразкою.

Близькість фронту означала для Дивізії постійну бойову готовість. Від початку березня усі пляни введення Дивізії у фронтові бої були докладно розроблені. Голова штірійського "Гайматсбунду" Штайндль був дуже добре ознайомлений з становищем на фронтах і всі відомості передавав Дивізії. Фронтова армія також інформувала Дивізію про становище. У березні Штайндль загинув під час перебування в районі Фельдбаху. Відтоді командування Дивізії тримало тісний зв'язок з фюрером "Гайматсбунду" округи Марібору.

Критичні дні Дивізії

Середина березня 1945 року. Гарматний полк і фюзилерський курінь перебували у протипартизанських діях на південь від Сави і повідомили про бойовий контакт з Тітовськими партизанами, серед яких також діяв "приятель Дивізії", так звана "Бриґада Бахерн" в горах Погорє. Не зважаючи на близькість фронту, командування Дивізії ще раз

заплянувало 4-денну більшу дію проти партизанів. Воно хотіло заатакувати партизанські скупчення, щоб зламати їм хребет або бодай відтиснути їх з дивізійного району та з тилів фронту, який наближався. Такі заходи ще й тому потрібні, бо з зближенням фронту Дивізія правдоподібно буде кинена у фронтові бої і тим самим вона не зможе поборювати партизанів.

Як заплянувано, Дивізія разом з усім запасним полком вступила в дію, прочистила район Коз'як (Kozjak, нім. Possruck) і перейшла річку Драву в Погорє, де всі сили Дивізії взяли участь у замкненні кільця навколо партизанів. Дія проходила успішно, партизани замкнені в оточенні, а тут, як грім з ясного неба, наспів наказ з групи армій "Південь", щоб Дивізія здала всю зброю і ввесь виряд для новостворених німецьких частин. Наказ видав райхсфюрер Гіммлер. Усю зброю і устаткування Дивізія має зібрати на станціях, навантажити у залізничі вагони та відставити до Нюрнберґу. Група армій "Південь" має стежити за виконанням наказу.

Командування Дивізії остовпіло. Це — чисто політичний наказ, виданий вищими політичними колами "за зеленим столом". Створювалося враження, що вони зовсім не орієнтувалися у фронтовому положенні в Австрії. Цей наказ прийшов до Дивізії в кінці березня 1945 року.

Як з нього виходило, Дивізія не мала бути роззброєна, а мусіла тільки тимчасово передати зброю, а за найкоротший час вона повинна одержати нову зброю. Але, як виглядало становище на фронті? Альянтські сили стояли недалеко Нюрнберґу і тому транспорти із зброєю не могли осягнути своєї призначеної мети. Залізничий транспорт в Австрії цілком спаралізований. Залізничого рухомого складу майже не було до розпорядження, а те, що було, використовувалося лише для постачання фронту. Про придбання потрібних вагонів не могло бути мови, як про це повідомили транспортні управління. Ситуація на Східньому фронті в Австрії ставала щораз критичніша. Большевицькі танкові колони стояли за 40 кілометрів перед Марібором, тобто перед

Дивізією. А сама Дивізія перебувала в місцевості з сильними й численними партизанськими загонами. Навіть якщо б виконати цей божевільний наказ, то все таки зброя й устаткування ніколи не доїдуть до свого місця призначення. А Дивізія мала силу 20 000 чоловік. Якщо її роззброять, вона стане немічною жертвою для кожного нападу — вона не зможе дати ані одного пострілу на свій захист. Роззброєння, до якого українці мусіли мати найгірші підозри, практично спричинить негайну ліквідацію Дивізії. У власному інтересі багато українців правдоподібно перейде на бік партизанів. Єдиний вихід — це домогтися скасування наказу.

Наступного дня командир Дивізії поїхав до польового командного пункту Гіммлера в Зальцбурґу. Тим часом боротьба проти партизанів на Погорї не зупинилася і очікувалося особливого розпорядження генерала Фрайтаґа з Зальцбурґу. У Зальцбурґу нічого про цей наказ не знали. Але після перевірки з головною квартирою Гіммлера, його підтвердили. Дивізія дуже обережно ставилася до всіх наказів, головне тих, що приходили від властей СС, бо вони дуже часто й радо користувалися так званими "наказами фюрера" або "наказами райхсфюрера". Очевидно, що до наказу про здачу зброї треба було ставитися з найбільшою обережністю. Все ж таки Дивізія мусіла тоді зупинити дуже успішну дію проти партизанів і приступити до приготувань здачі зброї та придбання засобів для її відтранспортування. Начальник штабу командного пункту Гіммлера в Зальцбурґу мав тим часом попросити самого Гіммлера про скасування наказу. [33]

Командування Дивізії старалося всіма засобами виграти час. Воно робило все можливе для зволікання виконання наказу. Одначе, при тому воно не думало про якийсь саботаж чи навіть відмову виконання наказу. Воно бажало добитися скасування наказу, який видано на основі невірних даних про становище в Австрії, а поспіх виконання його міг принести трагічні наслідки. Дивізія все ж таки сильна бойова одиниця, готова до боїв на фронті, що віддалений тільки на 40 кілометрів від її постою. Через фронтове становище зброя і спорядження Дивізії і так не осягнуть свого місця призначення, а сама вона залишиться на

партизанському терені, здана на ласку долі. Командування Дивізії також відчувало обов'язок відстоювати інтереси українського вояцтва та охоронити його перед суворими заходами у такому скрутному становищі.

На тиск головного квартирмайстра групи армій "Південь", Дивізія підкреслювала, що вона зброю здасть, але тільки тоді, коли на станції будуть стояти потрібні вагони для її вантаження. На зброю і спорядження потрібно 38 потягів, а досі нема ні одного. Щойно тоді головний квартирмайстер побачив справжню картину речей і пообіцяв, що він цей наказ ще раз намагатиметься обговорити у головній квартирі сухопутних військ. Досі він думав, що тут ішлося тільки про один транспорт зброї.

Дивізія негайно повідомила телеграфом про свої застереження — у дуже виразній формі — всі відповідні начальства, включно з Гіммлером. Адже Дивізію можна виставити на певну загибіль. Часткові виправдання, що це тільки тимчасова здача зброї і що подібні заходи зроблено в усіх чужонаціональних частинах, не відповідали правді.

За кілька днів з групи армій "Південь" прибула до Дивізії спеціяльна команда для проведення роззброєння. На її вимогу Дивізія мусіла здати частину ручної зброї. Українці, як і німці, з жахом вислухали такі розпорядження, але врешті, мовчки, із сльозами на очах у деяких вояків, здали свої рушниці й кулемети.

Тим часом становище на фронті загострилося. Большевики підсувалися щораз ближче під Марібор. В тилах не було жадних резерв, і якщо Червона Армія прорве фронт на цьому відтинку, вона займе важливі комунікаційні та постачальні маґістралі Ґрац — Марібор та й тим самим переріже постачання на південь і південний схід. До цього не можна було допустити. Тому командування Дивізії на власну руку зробило деякі заходи для оборони Марібору. Дивізія стягнула свої полки ближче Марібору з наміром розбудувати оборонні позиції по обох боках міста, у загальному напрямі на схід, які на випадок потреби можна було

б посунути ще далі на схід. Із зближенням кризи, артилерія і винищувально-протитанкові відділи займили позиції в Марібору. Курінь саперів розбудовував позиції в місті. Командир піхотного полку, який творив мостовий причілок перед Марібором, став комендантом Марібору, бо діючий комендант не підходив на пост бойового командира.

Самостійні заходи Дивізії принесли заспокоєння в районі Марібору. Про них вона повідомила 2-гу та 6-ту армії, які тримали фронт. Очевидно, з погляду тактичної доцільности, коли Дивізія дійсно мала б боронити Марібор, позиції її неправильно розміщені, їх треба було б висунути далі на схід. Але Дивізія мала здавати зброю і мусіла бути поблизу залізничої станції. Проте, вона могла вирушити на нові позиції на схід протягом дуже короткого часу. Покищо два піхотні полки вкопалися біля Марібору, а 31-ий полк ще перебував у південному відтинку району Дивізії. Тому що Дивізія ще далі перебувала у стадії переформування, вона підлягала безпосередньо команді тилу.

А щодо наказу про здачу зброї, то до Дивізії з великим поспіхом прийшов цілий ряд додаткових наказів від наступних командувань:

1. Райхсфюрер СС,

2. Польовий командний пункт райхсфюрера СС,

3. Головне командування сухопутних військ (Оперативний відділ),

4. Головне командування сухопутних військ (Генеральний квартирмайстер),

5. Група армій "Південь",

6. Група армій "Південний схід",

7. Команда XVIII-ої військової округи,

8. Головне командування 2-ої армії,

9. Головне командування 6-ої армії.

У цій метушні деякі накази суперечали один одному. Деякі вищі військові командування вимагали перебрання зброї та спорядження для себе. Ясно видно було спекулятивні розпорядження деяких командувань, і зовсім не було сумніву про заплутаність всієї справи. А втім, тепер Дивізії дозволялося затримати 20% ручної зброї та 20% спорядження. На завваження, що 20% спорядження у різницькій і пекарській сотнях не вистачить для заготівлі м'яса і хліба, вище командування коротко вирішило, що Дивізія має здати все устаткування. А ніхто не подумав, як саме можна прохарчувати 20 000 вояків Дивізії. Командування Дивізії ані не думало виконувати такий безглуздий наказ. Воно відповідало за долю українців у Дивізії і цього обов'язку ніхто ще з нього не зняв.

Скупчення частин Дивізії навколо Марібору та розбудова оборонних позицій продовжувалася. Ці самостійні оборонні заходи вітають 2-га та 6-та армії. Курінь фюзилерів перекинено до міста Шпільфельду, де він мав завдання боронити перехід річки Муру. Штаб Дивізії тримав постійний зв'язок з своїми командирами частин на випадок несподіваного введення Дивізії в бої. Командири полків у свою чергу інформували про зміну становища усіх своїх старшин. Курінь саперів зайнятий розбудовою усякого роду застав.

Опір проти здачі зброї тривав далі. Дивізія вимагала, щоб найвищі чинники вирішили цю справу. Через загрозливе становище на фронті, вона повернула здану ручну зброю воякам, які прийняли її з великим задоволенням. Перебуваючи на оборонних позиціях, командування Дивізії вважало, що таке розпорядження було не тільки доцільне, але також необхідне.

Якраз в той час несподівано до Дивізії заїхали Вехтер, колишній губернатор Галичини, та полковник Бізанц, керівник Військової Управи. Вони приїхали пізно увечері, але Фрайтаґ не волів особливо улаштувати їх у своєму штабі й обговорити з ними всі подробиці ситуації, в якій опинилася Дивізія. Щойно під тиском начальника штабу він на це погодився. Ця подія трапилася 26 березня 1945 року. Вехтер і Бізанц були ознайомлені з фронтовим становищем, але нічого не знали про роззброєння Дивізії. Як виявилося, Вехтера приділено по втраті Галичини на спеціяльний пост в головному управлінні СС із завданням опіки над усіма чужонаціональними частинами. Отже, саме у відповідний час прибула до Дивізії людина, яка мала всі дані відстоювати її інтереси.

Вехтер негайно почав діяти. Він зв'язався з усіма вищими інстанціями, включно з Гіммлером. Він переконував ґавляйтера Уіберрайтера, що це буде в інтересі його области, яка є під загрозою, домогтися скасування наказу, а Уіберрайтер мав безпосередній зв'язок з Гітлером. Проте, все було даремно. Дивізія однак не здала зброї, бо на перевезення було тільки кілька вагонів, а сильне бомбардування станції в Марібору зовсім стримало залізничий рух на кілька днів.

Вехтер поїхав найближчого дня до головнокомандувача групи армій "Південь", генерал-полковника А. Лєра (Alexander Lцhr), щоб йому вияснити справу. Вехтер твердив, що, якщо Дивізія мала б бути знищена без зброї, тоді її доцільніше буде ввести у фронтові бої, до яких вона зовсім готова. Вехтера супроводив 1-ий старшина для доручень як фаховий дорадник. Через велику навалу праці в штабі, Фрайтаґ не погодився, щоб з Вехтером їхав начальник штабу, хоч про це його просили Вехтер і сам начальник штабу.

У штабах усіх частин Дивізії, не говорячи вже про дивізійний штаб, день і ніч тривала жвава діяльність. У зв'язку із загостренням фронтового становища, накази, розпорядження, запитування про здачу зброї та оборонні позиції чергувалися у швидкому темпі.

Тим часом Дивізія посувала свої оборонні позиції далі на схід і північ до річки Муру, щоб бути поблизу фронту 2-ої та 6-ої армій. У розвідувальних діях ворог відкрив мало відпорне місце стику обох армій і, спритно використовуючи його, прорвався через фронтову лінію. Дивізія не могла посунутися далі на схід на власну руку, але вона зайняла такі позиції, з яких легко було розпочати дії для замкнення прориву. Командири всіх підрозділів одержали накази розпочати розвідувальні дії, головне про шляхи підходу до району Ґляйхенберґу та Фельдбаху, в якому виникла фронтова прогалина. Вехтер повернувся з штабу групи армій з доброю вісткою, що головнокомандувач пообіцяв поклопотатися про введення Дивізії у фронтові бої. Впродовж цього короткого часу Дивізія провела здачу деякої кількости ручної зброї, яку згодом знову повернено воякам.

На початку квітня 1945 року біля штабу дивізійного постачання впав підбитий ворожими літаками німецький літак "Фізелер Шторх". У ньому летів генерал авіяції, який вийшов цілий і, як виявилося, мав діло до штабу Дивізії. Від вищого командування він одержав доручення перебрати зброю і спорядження Дивізії і створити нову парашутну дивізію ч. 10. Під своєю командою він мав близько 1 000 вояків, які, одначе, не мали піхотинського вишколу. Тому він мав уповноваження підпорядкувати собі дивізійний персонал, і в такому разі Дивізія не мусіла здавати зброї. Для командування Дивізії це була нова загадка. Вище командування уповноважило якогось генерала авіяції з 1 000 вояків літунства зформувати парашутну дивізію, яка буде озброєна зброєю і спорядженням Дивізії? На другий день прийшло телеграфне повідомлення з команди XVIII-ої військової округи з Зальцбурґу, з якою Дивізія зовсім не мала ніякого діла, щоб негайно прийняла назву 10-ої парашутно-винищувальної дивізії. При найкращій волі командування Дивізії не було в стані розібратися у таких розпорядженнях. Важко повірити, щоб такий безглуздий наказ видало вище командування. Одначе, для Дивізії — це певний знак, що вона мусить затримати зброю, здану зброю знову видати воякам і напоготові чекати на наступаючого ворога. Командування Дивізії також не думало перетворюватися у парашутну дивізію, а спокійно очікувало вияснення ситуації. [34]

Врешті протести Дивізії та заходи Вехтера принесли успіх. 28 березня 1945 року увечорі з польового командного пункту з Зальцбурґу прийшов наказ не здавати зброї, а чекати на дальші розпорядження.

Тим часом Дивізія розбудувала позиції вздовж ріки Муру. Бракувало ще 31-го полку, який поспішав до Дивізії з району Коніце у форсованому марші. Тому, що Дивізія робила всі оборонні заходи на власну руку, без наказу вищого командування, вона не одержувала поповнень пального й амуніції. Попри деяку допомогу з боку крайсфюрера штірського "Гайматсбунду", дивізійні запаси вичерпалися. Обози були порожні, а на поповнення не можна було рахувати, бо Дивізія ще не була підпорядкована ніякій армії. Щоб ситуацію якось рятувати, Дивізія дістала доручення зупиняти втікаючі з фронту німецькі, а головне угорські частини, і від них реквізувати для себе пальне та амуніцію. Але таке розпорядження не легко було виконати. Усі шляхи з фронту заповнені відступаючими частинами. Їхня дисципліна погана, а ставлення до Дивізії — вороже. Деяким частинам Дивізії вдалося реквізувати дещо пального та боєприпасів, але врешті треба було перейти від реквізиції до купівлі боєприпасів від відступаючих частин. Реквізиції могли робити лише у спеціяльних випадках окремо для цього вибрані старшини. З відступаючих угорських частин вдалося також зформувати один дивізіон артилерії, який підпорядковано Дивізії. У пізніших боях Дивізії він добре виконував свої завдання, але на наказ вищого командування, його з Дивізії забрано.

Останні фронтові бої

Врешті закінчився нервозний стан непевности, що загрожував Дивізії відібранням зброї чи переформуванням її у парашутну дивізію. 30 березня 1945 року начальник штабу на доручення генерала Фрайтаґа поїхав до начальника штабу 1-ої армії, якому з'ясував стан Дивізії, її готовість до боїв та прохав про підпорядкування її 2-ій армії. Начальник штабу армії схвалив всі дотеперішні заходи Дивізії та негайно підтримав пропозицію на включення її до 2-ої армії. Його армія давно вже не мала такої чисельно сильної і добре озброєної частини, як Українська Дивізія.

Він повідомив, що при прийнятті пропозиції Дивізія дістане завдання закрити прорив фронту поміж 2-ою і 6-ою арміями в районі Ґляйхенберґу (Gleichenberg) та Фельдбаху (Feldbach). З великим полегшенням начальник штабу повернувся до свого командного пункту. Ситуація вияснилася і доля українців не була цілком безнадійна.

Наказом групи армій "Південь" від 31 березня 1945 року Українську Дивізію підпорядковано 2-ій армії. Згідно з цим наказом Дивізія мала розпочати 1 квітня 1945 року наступ з метою закриття прориву. 2-га армія підпорядкувала Дивізію 1-му кавалерійському корпусові.

Таким чином Дивізія уникла небезпеки ліквідації; її введено у фронтові бої, у яких вона зможе відзначитися. Дивізія не звертала уваги на все ще надходячі накази в справі роззброєння чи переформування її на парашутну дивізію. Їх Дивізія пересилала до вищих командувань, щоб вони з ними справлялися. Генерал авіяції, що постійно домагався зброї, дістав дещо із запасів Дивізії і від'їхав задоволений. Очевидно, Дивізія відкинула його пропозицію перетворитися на парашутну дивізію. Багато клопотів, хвилювань, даремної праці закінчилося. Командування Дивізії задоволене, бо завдяки тверезому думанню та спокійній настанові йому вдалося запобігти передчасного й безславного кінця Дивізії.

У той час до оперативного відділу штабу Дивізії прибув з польового командного пункту райхсфюрера Гіммлера один фюрер зброї СС. Він був в штабі 10 днів із завданням підшукати відповідного старшину на зв'язкового для свого командного пункту. З його поведінки виходило, що він ще мав додаткове завдання, якого він, одначе, не виявив. У начальника штабу створилося враження, що цей старшина прибув, щоб перевірити його наставлення і працю, бо він був єдиним старшиною з вермахту в усьому штабі Дивізії.

В наступі для закриття фронтового прориву Ґляйхенберґ — Фельдбах брали участь два полки (29-ий і 30-ий), кожний підсилений дивізіоном легкої артилерії. 31-ий полк підтягнено як резерву. Курінь саперів був ще зайнятий укріпленням Марібору, а курінь фюзилерів

знаходився в районі Радкерсбурґу (Radkersburg) і був підпорядкований 23-ій танковій дивізії. На лівому крилі наступу йшов польово-запасний курінь, з границею ліворуч вздовж шляху Ґляйсдорф — Фельдбах. Праворуч наступали частини 3-ої кавалерійської дивізії, а ліворуч — зведені рештки розбитої СС-танкової дивізії "Вікінґ" (5. SS-Panzer-Division "Wiking"). Запасний полк залишився на своєму місці постою в районі Дойч-Лянсберґу і мав за завдання поборювати партизанські загони (дивись схему ч. 14).

Наступ почато 1 квітня 1945 року о 6.30 вранці і відразу ж досягнуто добрих успіхів. Частини, піднесені на дусі тому, що їм залишено зброю, виказали велику бойову готовість і рішучість. На всій лінії наступ просувався вперед, всюди ламаючи слабий опір ворога. Уже незабаром Дивізія зайняла висоту і село Штраден (Straden). Штаб Дивізії перенісся з Санкт Петер (St. Peter) до Ґнасу (Gnas), а далі до Штрадену, звідки мав добрий перегляд всього поля бою. Після завзятих боїв Дивізія здобула панівні верхи "Штраднер Коґель" (Stradner Kogel) і "Ґляйхенберґер Коґель" (Gleichenberger Kogel) разом з замком Ґляйхенберґ. Важкі й довгі бої велися за село Ґляйхенберґ. На короткий час виникла критична ситуація на відтинку 29-го полку, якого ворог відкинув назад, але негайно проведений наступ при підтримці легкої та важкої артилерії здобув втрачений терен.

Таким чином Українська Дивізія закрила фронтовий прорив поміж двома арміями й виконала своє завдання. Завдяки введенню Дивізії в дію, 1-ий кавалерійський корпус міг вивести свою 3-тю кавалерійську дивізію з фронтової лінії і залишити її в резерві. Усі частини Дивізії, що брали участь у цьому наступі, включно з польово-запасним куренем, виконали як слід своє завдання. Щоправда, на цьому відтинку фронту ворог не виявляв сильного опору, проте втрати одних й других були великі. У бої не втручалися — з обох боків — ні танки, ні літаки. Успіх Дивізії у перших боях підніс її на дусі та зміцнив у неї самовпевненість. Українці наступали в бою вперто й добре.

Але відразу же після успішного наступу прийшло значно важче завдання — утримати здобутий терен. Це завдання відчула Дивізія відразу в усій своїй гостроті. Від самого початку було ясним, що ворог старатиметься відібрати втрачений терен. І справді, большевики негайно почали протинаступи, які однак вдалося відбити. Тоді почалася плянова підготова ворога до наступу на панівні висоти "Ґляйхенберґер Коґель" і "Штраднер Коґель", супроводжувана сильним артилерійським бомбардуванням. Перші наступи вдалося відбити, а поодинокі вломи замкнути в протинаступах. При тому виявилося, що український вояк, порівняно з німецьким, дуже вразливий на сильний вогонь і його легко витиснути з оборонних позицій. Зате в протинаступах він виявляв свою перевагу й майже завжди здобував утрачений терен. На таких прикметах українського вояка командування Дивізії плянувало свої оборонні дії. Воно слабо обсаджувало позиції першої лінії, але зате тримало великі резерви поблизу фронту. Така тактика також заощаджувала великі втрати від сильного ворожого вогню. Очевидно, що застосування такої тактики вимагало частин з великою кількістю вояків, а Дивізія була чисельно сильна.

Тим часом наступи ворога посилилися. Артилерійська підготова збільшилася. Під сильним тиском виникли прориви крізь фронт на відтинку Дивізії. Дивізія не мала сили прочистити прориви власними частинами. В дію ввелося в резерві залишену 3-тю кавалерійську дивізію. Під час однієї такої критичної ситуації, на командному пункті Дивізії перебував командуючий генерал 1-го кавалерійського корпусу. Наспіваючі невідрадні повідомлення з фронтової лінії так вплинули на нерви Фрайтаґа, що він, так само, як у критичний момент під Бродами, заявив командуючому генералові, що відмовляється від командування Дивізією і відповідальности за її дальшу долю. Командуючий генерал не взяв до уваги резиґнації Фрайтаґа і наказав йому залишитися на своєму посту. За кілька годин ситуація на фронті поліпшилася і ворожі прориви очищено без більших труднощів.

За кілька днів ворог знову прорвався на відтинку одного полку, але становище не було таке вже важке. Проте Фрайтаґ покликав до себе

Макарушку і різко скаржився на українців. На цей раз Макарушка у відповідь на закиди Фрайтаґа перейшов у протинаступ і пропонував командирові Дивізії дати доручення Військовій Управі негайно ліквідувати Дивізію. Крім цього, Макарушка сумнівався у точності зголошень щодо сили боєздатних вояків у Дивізії. Він просив дозволу на перевірку стану частин на місцях. При перевірці він зустрів деякі відділи, що перебували в русі, і тому вони зголосили тільки половину свого справжнього стану. З такими відомостями він повернувся до Фрайтаґа, який тоді відкидав дальший тиск Макарушки ліквідувати Дивізію.

Висоти "Штраднер" і "Ґляйхенберґер" кілька разів переходили з рук до рук. Також 3-тя кавалерійська дивізія мусіла кілька разів відсуватися назад. Бої за здобуття цих двох висот коштували обом сторонам багатьох втрат, однак більші втрати понесла німецька сторона, бо ворог переважав чисельно в 4-5 разів. Особливо його артилерійське бомбардування було дуже сильне. У його розпорядженні були також танки, проте літаків не було видно. По німецькому боці не було ні танків, ні літаків. До того бракувало амуніції для артилерії та важкої піхотної зброї.

Також на південному відтинку корпусу в районі Радкерсбурґу розгорнулися важкі оборонні бої, у яких брав участь курінь фюзилерів Дивізії в складі 23-ої танкової дивізії. У цих боях він відзначився, що підкреслив командир цієї дивізії.

Іще раз виявилося, що у випадку українського вояка найважливішу ролю відограють командири: там, де добрий і здібний командир, що вміє завоювати собі серед вояцтва авторитет, там український вояк виявляє найкращі бойові досягнення у витривалості та рішучості у наступі.

В наслідок постійної зміни у фронтовому положенні, були потрібні деякі перегрупування, які пересунули Дивізію на ліве крило корпусу. У ході боїв чималих втрат зазнав 29-ий полк, який відзначився при захопленні Ґляйхенберґу, та 30-ий полк. Обидва полки треба було

витягнути з передової лінії для відпочинку та поповнення. Поповнення прибуло з польово-запасного куреня, але все ж таки кожний полк треба було зменшити з трьох до двох бойових куренів. Гірша справа була з вибулими командирами. В боях загинули два курінні командири — Кухта (Kuchta) і Подлеш (Podlesch), а кілька інших поранено. Крім цього, командири 29-го і 31-го полків Дерн (Deern) і Панір (Pannier) мусіли відійти до дивізійного шпиталю у Фелькермаркті. Замінити двох полкових командирів було нелегко, але після відіслання їх обох до шпиталю, треба було з тим погодитися. Призначені на місце вибулих нові полкові командири (Вільднер і Віттенмаєр) повністю виконали свої завдання і добилися добрих успіхів з своїми полками.

Після втрати висот "Ґляйхенберґер Коґель" і "Штраднер Коґель", їх не намагалися відбивати, щоб уникнути зайвих втрат. У загальному становищі здобуття цих двох висот не відогравало жадної ролі. Зате затримано положений на горбі замок Ґляйхенберґ, що розривав ворожу лінію і становив собою головний пункт опору в оборонній лінії Дивізії.

Врешті фронт устабілізувався і Дивізія дістала свій докладно визначений оборонний відтинок, який на правому крилі включав замок і село Ґляйхенберґ, а на лівому доходив до Фельдбаху (не включаючи міста). Головний оборонний пункт Дивізії становив замок Ґляйхенберґ, положений на горі, підніжжя якої вкривав густий ліс. Цей відтинок Дивізія успішно обороняла упродовж усіх боїв. Вона розмістилася на своєму відтинку так, що всі три полки стояли поруч, з чималою резервою позаду. Резерву Дивізії становив курінь фюзилерів та курінь саперів. До резерви можна було зараховувати також польово-запасний курінь, який був розміщений поблизу дивізійного штабу. Таким чином поступово заводиться порядок на відтинку Дивізії, та розчленовується його вглиб. Детально опрацьовано докладний вогневий плян з узгодженням обширу дії всієї важкої зброї. Правим сусідом була спершу 3-тя, а згодом 4-та кавалерійська дивізія, а лівим — СС-танкова дивізія "Вікінґ". Курінь саперів розбудував оборонні позиції вглиб і забезпечив їх численними міновими полями і різного роду заставами. Згідно з центральним пляном, пожвавлено працю усіх частин над розбудовою

оборонних позицій, різних застав, а далі — другої та третьої ліній оборони. Поза тим, усі населені пункти приготовлялися до кільцевої оборони, а дивізійні відділи постачання також реорганізувалися і притягалися до оборонних робіт.

Українська Дивізія з успіхом обороняла призначений їй відтинок фронту. Усі ворожі наступи, що все далі слабнули, були відбиті, тут і там посталі проломи були прочищені у протинаступах. Усі частини зжилися з фронтовими обставинами і спокійно вичікували дальшого розвитку подій. Кожної ночі виходили у передпілля розвідувальні групи, розвідати про ворожі позиції і привести полонених. Штурмові групи нищили висунені вперед ворожі пункти опору, захоплювали зброю й амуніцію чи приводили полонених. У такі дії вояки йшли радо і з бойовим запалом. На своєму відтинку штаб Дивізії мав кожночасно ясну картину ворожих дій.

Навпроти Української Дивізії були розташовані частини так званого 3-го Українського фронту. Одні проти одних стояли східні й західні українці. Відношення сил було яких 3:1 на користь ворога, але відношення важкої зброї та артилерії були ще гірші для нас. Танки й літаки не вступали в бої. По большевицькому боці було багато українців. Цю обставину намагалися використати пропаґандивно обидві сторони. У жвавій пропаґанді большевики використовували гучномовці, летючки і перешептування на те, щоб до них переходили українські вояки Української Дивізії. Деякі сотні піддавалися впливам цієї пропаґанди і з них перейшли вночі до ворога кілька роїв. У протизаходах командування Дивізії часто зміняло частини на фронті резервами або пересувало їх з одного відтинку на інші, щоб таким чином перешкодити воякам у докладному ознайомленні з місцевістю. За весь час оборонних боїв аж до дня капітуляції в Дивізії занотовано 98 випадків переходу до ворога. Це — незначне число, якщо взяти до уваги велику кількість вояків у Дивізії, критичні часи загального розкладу та дезертирство і в німецьких дивізіях корпусу.

Після введення Дивізії у фронтові бої Вехтер від'їхав з Дивізії, щоб відвідати козачі частини та головнокомандувача німецьких військ в Італії генерал-полковника Гайнріха фон Фіттінґгоффа (Heinrich Freiher von Vittinghoff). Знову Бізанц поїхав до запасного полку в Фелькермаркті.

Ще перед своїм від'їздом Вехтер натякав на можливість капітуляції. Він, що був відповідальний за всі чужонаціональні частини в німецькій армії — козацький корпус, Українську Дивізію і східньо-турецькі частини — мав плян стягнути їх усіх до Північної Італії через Тольмеццо і там передати західнім державам. Що більше, Вехтер ще мав ідею приєднати Українську Дивізію до польської армії генерала В. Андерса, виходячи з принципу, що українці в Дивізії — це з юридичного погляду колишні громадяни Польщі. Тому він уважав за доцільне відновити давнішу назву Дивізії "Галицька ч. І", щоб підкреслити її територіяльне походження. На його думку, Дивізія повинна б забезпечитися вдосталь харчами, головне живою худобою, бо треба буде переходити Альпи. Для цього пляну дуже підходило розташування запасного полку в Фелькермаркті, через який вона мусіла б переходити до Італії, а в ньому можна б нагромадити досить харчів і худоби. У всякому разі Дивізія не сміє попасти в руки большевиків, а мусить перейти до англійців або американців. Ці справи Вехтер хотів обговорити з головнокомандувачем німецьких військ в Італії. Перед виїздом Вехтер ще заповів прибуття до Дивізії генерала Павла Шандрука, голови Українського Національного Комітету і головнокомандувача всіма українськими частинами. [35]

Десь у половині квітня 1945 року, з повітряних збройних сил приділено до Дивізії 2 500 вояків, які не мали жадного піхотного вишколу. У цій групі було близько 70 старшин — від хорунжого до сотника — а решта були переважно підстаршини, здебільша в ранґах старшого десятника й бунчужного. Це були техніки обслуговування аеродромів та деякі літуни, які в цю останню стадію війни вже довший час не мали жадного застосування і врешті були передані в розпорядження фронтових частин. Очевидно, що тепер важко було цих вояків будь-як використати, бо вони не мали ані піхотного вишколу, ані бойового досвіду. Раніше Фрайтаґ був би радий з такого зміцнення

німецьким елементом, а тепер вони прийшли надто пізно і стали радше зайвим тягарем, ніж допомогою. До того вони ще не мали зброї. Дивізія мала заледве зброї для своїх вояків, а в запасному полку бракувало зброї. Та для Фрайтаґа кожний німецький вояк був добрий вояк і він за всяку ціну хотів їх затримати у Дивізії. Щоб їх включити до Дивізії, треба було б спершу відібрати зброю у 2 500 українців, загартованих у боях, і відправити їх до робочих батальйонів. На їх місце, головне на пости ройових і чотових, прийшли б у боях незагартовані, невишколені вояки, але німці. Очевидно, таке вирішення справи в останній стадії війни дуже принизило б українців. Після довгих нарад Фрайтаґ врешті залишив цей плян і вирішив, що всі новоприбулі вояки мусять спершу відбути піхотне бойове навчання. А тому, що недавно поповнений польово-запасний курінь міг прийняти на навчання тільки 1 200 вояків, решту розподілено поміж іншими частинами Дивізії на навчання. Деяку частину з них, головне радистів, телефоністів та інших техніків, відразу включено до відповідних відділів Дивізії. Що мало б статися з іншими вояками після 3-4 тижнів бойового навчання, ніхто не знав. Усе залежало від дальшого розвитку подій. Також командири поодиноких полків не були однієї думки щодо включення цих вояків до їхніх частин. Командир 29-го полку відразу відкинув пропозицію включення цих вояків до його частини. Тотожню думку відстоював начальник штабу. Зате командир 30-го полку був іншої думки. Він бажав якнайшвидшого й найчисленнішого включення цих вояків до його частини. Його бажання було задоволене як експеримент, і тим самим створено третій курінь у 30-му полку. Два інші полки вже перед тим одержали поповнення і створили треті курені. Варто ще згадати і про інший плян Фрайтаґа. Він хотів через перегрупування створити у кожному полку один чисто німецький курінь, але через незвичайні організаційні труднощі (адже всі частини перебували на першій лінії фронту) цей плян був відкинутий. Капітуляція унеможливила будь-яке застосування цих вояків з повітряних збройних сил. Крім включення більшої кількости до 30-го полку, решта їх перебувала останні дні війни на бойових вправах у запасному курені чи в окремих частинах Дивізії. Добре, що так склалося, бо таким чином уникнено ще одного нового напруження між українцями й німцями.

Тим часом розбудова укріплень відбувалася далі. Їх будувалося на накази армії, корпусу й самої Дивізії. Розбудова укріплень вимагала великого числа робітників, і тому рішено зменшити вишкільно-запасний полк, а частину вояків перевести з нього в робітничі батальйони. Цей плян пізніше схвалив також генерал Шандрук, як головнокомандувач усіх українських частин. Ці заходи не мали наміру приниження вояцької гідности, але тут ішлося про практичну потребу ведення дальшої боротьби навіть з лопатою, замість зброї, в руках. Одначе через брак знаряддя та будівельного матеріялу цього пляну не можна було повністю реалізувати.

Десь у половині квітня 1945 року Дивізію підпорядковано 6-ій армії, якою командував генерал танкових військ Г. Бальк (Herman Balck). 6-та армія передала її в розпорядження IV-му СС-танковому корпусові, під командування оберґруппенфюрера зброї СС Г. Гілле (Herbert Gille). Таким чином Українська Дивізія стала правим крилом 6-ої армії і дістала додатковий відтинок аж по Фельдбах, включно з шляхом і залізничою лінією, які проходили із заходу на схід. На новому відтинку Дивізія мала два головні оборонні пункти: один — в замку Ґляйхенберґ, а другий, стратегічно важливіший, — під Фельдбахом (дивись схему ч. 15). На устабілізованому фронті частини Дивізії виконували свої завдання з кожного погляду дуже добре. Постачання функціонувало нормально, харчування було аж до останнього дня війни дуже добре, бо Дивізія мала ще багато додаткових харчових запасів. Натомість, через поганий транспорт, стан амуніції був прямо катастрофічний, головне бракувало набоїв для артилерії та важкої зброї. Дивізія, що на початку мала досить амуніції, мусіла пізніше поділитися з іншими частинами, які вистріляли майже всю амуніцію. А проте, на день капітуляції на кожну гармату в Дивізії припадало пересічно 10-15 набоїв. З цього погляду Дивізія також стояла на першому місці поміж усіма дивізіями всієї армії. Поза тим, Дивізія ще віддала іншим частинам деякі припаси харчів. Начальник відділу I(b) та дивізійний інтендант добре виконували свої завдання.

Оборона Ґляйхенберґу

Соняшний, теплий весняний день добігав кінця. Глибока тиша панувала серед вкритих зеленню горбів. Із Фельдбаху навіть було чути, як на башті годинник вибивав години. Селяни поверталися з поля додому. Тут і там торохкотів мотоцикл. Це — полкові зв'язкові. Під пасмом узгір'я дивізійний почет влаштував командний пункт штабу Дивізії. Командир і начальник штабу жили і працювали у переробленому автобусі. Інші відділи штабу Дивізії розмістилися у кількох будинках на долині. Праця кипіла як вдень, так і вночі.

Старшина для доручень саме передав свій вечірній звіт до штабу кавалерійського корпусу. За винятком деякого взаємного артилерійського обстрілу, день минув спокійно. На ніч установлено поля для загороджувального, турбувального й алярмового вогнів. Ще раз перевірено завдання розвідників. Треба також в останній момент змінити світляні знаки, бо їх на іншому відтинку фронту висліджено. Повідомлення прибувають; накази відходять. Вузол радіозв'язку приносить розшифровані повідомлення та одержує наказ, який треба зашифрувати і передати далі. Начальник штабу корпусу по телефону обговорює положення з начальником штабу Дивізії. Начальники штабів сусідніх дивізій прислуховуються до розмови коло телефона у себе і повідомляють про заплянована діяльність своїх частин. Тим часом треба відбути довшу розмову з начальником відділу I(b), передусім у справі поповнення амуніції. Саме прийшов начальник відділу I(c) і повідомив про останні події на фронті. Праця — концентрація — вирішення — наказ. Робота накопичується для начальника штабу. Тим часом дивізійний адьютант повідомив про стан особового складу підрозділів і пропонував плян, за яким частини мали б одержати поповнення з новоприбулих резерв. Сотник Макарушка також чекав на розмову з Фрайтаґом, у якій він збирався відстоювати інтереси вояків-українців. Так і той день, повний праці, добігав до кінця. Десь о 21.00 годині командир і начальник штабу Дивізії мали трохи часу на відпочинок і вечерю за робочими столами. Українські хлопці доклали багато зусиль для приготування звичайної, але смачної страви. Ми ніколи не забудемо вас, щирих і довірених допомагачів, за вашу опіку та запопадливість! Але навіть тепер дзвонить телефон. Звичайно телефонують командири

полків, які хочуть обговорити тактичні питання з начальником штабу. Десь спереду тріскають сухі постріли рушниць. Час від часу заграє кулемет. Це — нервозні вартові. Тут і там вибух ґранатометної чи артилерійської шрапнелі. Це — буденний слабий обмін вогню з обох сторін. З командного пункту Дивізії видно, як угору летять сиґнальні ракети. Терен тоді стає освітлений як вдень. Ясні шнури світляних куль перерізують повітря. Після них чути тріскіт. А потім знову глибока тиша. Впродовж близько години небо затягається хмарами. Не видно ні місяця, ні зірки, тільки час від часу сіре світло світляної ракети пронизує нічну темряву. Починають падати великі рідкі краплі дощу. На заході, де кілька годин тому зайшло сонце, небо прояснюється.

На правому крилі фронту Дивізії, може яких п'ять хвилин, клекотить, ніби розгулявся чорт. Барабанний вогонь важкої зброї, час від часу прорізаний дзвінкими серіями кулемета, десятикратною силою відбивається луною від узбіч гір. До неба летить світляна ракета за ракетою. Уже тріщить телефон. Наш правий сусід хоче знати, що робиться, бо на його відтинку спокійно. Радимо йому почекати, бо ще не маємо звідомлень з передової лінії. Там командири зайняті і їх не треба передчасно турбувати запитаннями. Вони мають свій зв'язок: полкові командири до курінних, а курінні — до сотенних. Та вже знову чути телефон. Тепер говорив командир правого полку. Він зголошував, що сильна ворожа штурмова група наступає біля замку Ґляйхенберґ. Ще ситуація зовсім не вияснилася. Він дав сиґнал тривоги полковій резерві, що разташована вглиб поза фронтовою лінією. Також командир Дивізії заалармував свої дивізійні резерви. На основі попереднього досвіду, командування Дивізії прийняло для оборонних боїв такий принцип: головну фронтову лінію заміщується слабими силами, а головні сили відтягається у резерву; таку тактику застосовується тому, що українці дуже вразливі на сильний вогонь важкої зброї та артилерії, але зате сміливі й завзяті у протинаступах.

Тим часом командир лівого полку повідомляє, що на його відтинку ворог також заатакував сильною штурмовою групою, але його відбито. Зате на його правому крилі положення неясне, бо там крайня сотня

правдоподібно залишила позиції, коли попала під сильний обстріл. Наступні звідомлення від нього виявляють, що його зв'язок з правим куренем перерваний. Але вже говорить командир правого полку і повідомляє, що ворог вламався в наші позиції недалеко замку Ґляйхенберґ. Замок був у наших руках. Командир негайно післав свої полкові резерви у протинаступ, але одночасно просить, щоб в долину під Ґляйхенберґ підсунути одну сотню з дивізійної резерви. Його прохання задоволене. Старшина для доручень видав наказ командирові сотні в резерві про його завдання. Вже зголошуються командири гарматного полку і винищувально-протитанкового дивізіону. Вони мають власні мережі зв'язку. З усіх цих звідомлень оперативний відділ дивізійного штабу складає таку картину: ворог, силою приблизно сотні, вламався обабіч замку Ґляйхенберґ при добрій підготові вогню важкої піхотної зброї та артилерії. Через сильний ворожий вогонь наші сотні залишили окопи. Залога замку тримається. На ліво від замку відтинок однієї сотні залишився без охорони. З стрілянини, що знову почалася, можна припустити, що полкова резерва пішла у протинаступ. Не зважаючи на те, Дивізія посилає на відтинок фронту дві сотні з дивізійної резерви, бо складається враження, що ворожі сили надто сильні, щоб відбити їх у протинаступі тільки полковою резервою.

Тим часом старшина для доручень інформує правого сусіда Дивізії про ситуацію на нашому відтинку. Звідти зголошують про сильні розвідувальні дії ворога. Подібні повідомлення прибувають з інших відтинків фронту Дивізії. Ці всі дії мали правдоподібно замаскувати головну мету наступу — замок Ґляйхенберґ, важливий пункт фронту. Цей замок, положений на стрімкій гірці, залишився сіллю в оці ворога, попри те, що в його руках опинилися дві панівні висоти: "Ґляйхенберґер Коґель" і "Штраднер Коґель", бо з замку є добре поле спостереження на всю місцевість.

Від командира правого полку штаб одержує звідомлення, що його протинаступ не мав успіху, та що сили ворога треба оцінювати на підсилену сотню. Такої самої думки було раніше командування Дивізії і тепер вирішає перебрати керування протинаступом. На командира

протинаступу призначає командира куреня, що перебував в резерві Дивізії. Він мав в розпорядженні дві сотні з дивізійної резерви та один рій саперних вогнеметів. Крім того, йому підпорядковується усіх вояків, що відступили з шанців. Два спостерегачі артилерії супроводжатимуть наступ. Інші подробиці устійнять між собою командири куреня і гарматного дивізіону на місці дії. Через брак амуніції, артилерії дозволено на вистріляння 60 набоїв. Також польова піхотна артилерія, особливо чота 15-см гармат правого полку підтримає протинаступ. їй також дозволяється вистріляти певну кількість амуніції. Тепер розпочнеться заплянований і підготований протинаступ. Треба рахуватися з тим, що втрата часу дозволить ворогові підкріпити свої сили. Якраз була година 0.30. О 23.15 почався бій. О 1.30 починається наш протинаступ при підготові артилерійського вогню від години 1.28. Під прикриттям артилерійського вогню наші сили наступають на обидва крила ворожого влому. Ворог чинить упертий опір. Ще два рази мусить входити в дію наша артилерія. Тепер вона замовкла, щоб не нанести втрат своїм наступаючим частинам. Завдання перебрала далі на себе піхота, що в рукопашному бою, при допомозі баґнетів, ручних ґранат і вогнеметів, мусить наново здобули шанці. О 2.00 годині командир зголошує, що ворога вибито і весь відтинок знову в наших руках. Наші втрати: один убитий, четверо поранених; ворожі втрати знайдені у шанцях: троє вбитих і троє полонених, з них два поранені. Виконавши своє завдання, курінь знову повертається в дивізійну резерву. Полк перебирає свій відтинок. Дивізія повідомляє про наслідки дій корпус і сусідні дивізії. Поранених полонених перев'язано і передано до начальника I(c) на допит. Начальник відділу I(b) поповнює вистріляну амуніцію. В оперативному відділі штабу знову настав спокій. Година 2.45.

Бій цієї ночі закінчений. Можна лягати на короткий нічний відпочинок. Цей наступ для Дивізії — нічого нового. Можливо, що через два дні ворог знову почне завзяті бої за цей замок. Але, як цієї ночі, під час якої українські вояки хоробро й завзято билися, вони справляться з своїми завданнями і в майбутньому. Останній успішний протинаступ підбадьорив і дав воякам певність у їх силах.

## Кінець боїв

Наприкінці квітня 1945 року до Дивізії прибув генерал Павло Шандрук, голова Українського Національного Комітету і головнокомандувач усіма українськими з'єднаннями. З ним прибули д-р Вехтер, полковник Бізанц та д-р Арльт (Fritz Rudolf Arlt). Генерал Шандрук привіз тризубці, що їх відтоді українські вояки носили на шапках. Його всюди щиро вітали. Генерал Шандрук — це колишній старшина царської російської армії. Пізніше він був в Українській Армії, а поміж двома світовими війнами служив як контрактовий старшина в польській армії, в якій закінчив академію генерального штабу.

Генерал Шандрук цікавився всіма справами Дивізії і просив командира і начальника штабу докладно йому про все звітувати. Він був зразком коректного старшини, а при тому відзначався сердечністю. Він відвідав всі фронтові частини, які його спонтанно вітали. Відвідини генерала були дуже на часі, бо ворог саме пожвавив пропаґанду за перехід українців на большевицький бік. Генерал звертався до сумління і чести українських вояків, і, вказуючи на складену присягу, [36] закликав їх саме тепер виконувати вояцькі обов'язки. Присутність генерала, до того в українській уніформі, робила велике враження на українців Дивізії і піднесла вояцтво на дусі.

Вехтер незабаром залишив Дивізію, а генерал Шандрук за кілька днів також від'їхав до вишкільно-запасного полку, де створив свою квартиру. Це був дуже добрий задум генерала Шандрука, бо його постійне перебування у безпосередній близькості генерала Фрайтаґа не принесло б йому задоволення. Взагалі, під кінець взаємини між генералом Шандруком та командиром Дивізії не були надто добрі, що не було дивне, якщо взяти до уваги їхні різні характери.

Тим часом на фронті не завважувалося жадних помітних подій. Поза діями розвідувальних та штурмових груп і пожвавленим ворожим артилерійським вогнем, дні на фронті проходили спокійно. В дію ані німці, ані большевики не вводили своїх танків чи літаків. Головною

турботою командування Дивізії було найближче майбутнє — повний розвал Німеччини. Перед командуванням постало велике питання, як саме німці й українці могли б уникнути захоплення в полон Червоною Армією. В усіх частинах проведено "чистку" всього зайвого матеріялу, щоб таким чином зробити Дивізію якнайрухливішою і здібною до гірських маршів під час загального відступу. Ці заходи велися на наказ вищого командування. З цього можна було зробити висновок, що вищі урядові чинники збиралися продовжувати боротьбу в Альпах, згідно з плянами найвищого управління райху. При такому відступі можна з собою забрати тільки найпотрібніше спорядження для ведення боїв, але й воно мусіло бути придатне до перевозу навіть на найтяжчих і найстрімкіших гірських перевалах, щоб часом ним не забльокувати вузьких гірських шляхів. Це означало, що легкі гармати мусіли мати 10-кінний, а важкі гармати — 12-кінний запряги. Усе інше спорядження мало бути звезене на один парк і звідти, наскільки буде можливе, залізницею відтранспортоване до запасного полку. Уся робота проходила у великому поспіху, і незабаром парк з спорядженням розрісся до велетенських розмірів. Дивізія вже перед тим звільнялася поступово від непотрібних речей, але ще тоді виявилося дуже багато такого, що було тільки зайвим тягарем для неї.

2 або 3 травня 1945 року скликано усіх начальників, вищих адьютантів та начальників штабів вищих командувань до армії на нараду. Нарадою проводив головнокомандуючий генерал танкових військ Бальк. Він вірив у сприятливий розвиток дальших подій і просив сповістити про це вояків. Потім подав вказівки щодо ведення бойових дій, при чому доручив посилити активність розвідувальних груп, що мали б іти рейдами у глибокий тил ворога, довший час перебувати поза його лініями, вести розвідку і нищити військові об'єкти. У таких діях чималу участь мали б брати українці, особливо їх найхоробріші старшини. Далі головнокомандувач твердив, що постачання бойовими припасами забезпечене на майбутнє та що в складах поблизу фронту ще досить пального та амуніції, потрібних на відбиття ворожого наступу. Крім цього, армія вжила заходів для перебрання у своєму районі важливих складів амуніції. Присутнім було важко повірити в таку

оцінку ситуації і тому вони сприйняли її скептично. А проте старшини роз'їхалися до своїх частин з деякою надією на краще, хоч не вірили в те, що говорив генерал Бальк, а бачили недалекий кінець війни у повному розвалі Німеччини.

Тим часом праворуч від Дивізії відбулося нове перегрупування, в наслідок якого правим сусідом Української Дивізії стала 16-та СС-дивізія танкових ґренадирів "Райхсфюрер СС" (16. SS-Panzergrenadier-Division "Reichsfьhrer SS").

У той час із заходу й північного заходу на територію Австрії вступили війська західніх альянтів. За згодою командира Дивізії сотник Макарушка виїхав в район Фелькермаркт (Vцlkermarkt) — Кляґенфурт (Klagenfurt), щоб увійти в контакт з західніми альянтами і зголосити їм про існування Української Дивізії. 5 або 6 травня 1945 року Макарушка зустрівся з однією англійською частиною, командир якої прийняв його коректно й ввічливо. Макарушка просив командира призначити район Фелькермаркту на збірний пункт для Дивізії. Таке прохання англійський командир схвалив, бо в тому районі вже стояли запасний полк і деякі інші підрозділи Дивізії. Але ці околиці ще не були зайняті англійськими військами, які щойно осягнули Кляґенфурт. Саме місто англійці ще не зайняли, правдоподібно тому, що в місті урядували станиці партизанів Тіто, з якими передові відділи англійців тільки що вступили у зв'язок. На заввагу Макарушки, що партизани Тіто не терпітимуть Дивізію в районі Фелькермаркту, якщо альянти туди не увійдуть, англійський командир сказав, щоб українці держали Фелькермаркт аж до часу приходу альянтів. А на заввагу, що Тіто все ж таки союзник альянтів, він тільки повторив своє доручення. З таким розпорядженням Макарушка поїхав до Фелькермаркту, де незабаром отримав виклик по телефону від управління партизанів Тіто. Макарушка заявив партизанам, що англійці наказали Українській Дивізії збиратися в районі Фелькермаркту, на що отримав відповідь, що це неможливе, бо Фелькермаркт лежить у сфері впливів Юґославії, а не Англії. Після довших переговорів, Макарушка рішився під тиском партизанів Тіто видати наступного ранку наказ на відмарш у північному напрямі. Під час маршу вишкільно-запасний полк

попав у важкі бої з партизанами й розпорошився на малі відділи. Тому що Макарушка вже не мав зв'язку з Дивізією, але знав про її наміри, він відрядив на розгалуження шляхів при Твімберґу вартового, який мав спрямувати маршуючі частини Дивізії на північ у напрямі Радштедських Таврів.

Про перехід у Північну Італію через Тольмеццо до західніх альянтів, згідно з пляном Вехтера, годі було думати. По-перше, англійські частини вже вступили в район Фелькермаркт — Кляґенфурт, по-друге, партизани Тіто й інші большевицькі загони вже так зросли в силі, що перехід через Тольмеццо був неможливий, по-третє, передчасний відхід Української Дивізії з фронту був також неможливий без найбільшої загрози для всього фронту.

6 травня 1945 року відбулося обговорення начальників штабів усіх дивізій у командному пункті IV-го СС-танкового корпусу. Обговоренням керував сам командуючий генерал. Він сказав, що Німеччина стоїть перед неминучою капітуляцією. Треба подумати про заходи, що мали б зберегти німецькі та чужонаціональні частини перед захопленням Червоною Армією. Весь фронт мав, починаючи від 7 травня 1945 року, відірватися від большевиків і, залишивши все спорядження, відійти на територію, окуповану англійцями чи американцями. 7 травня будуть відтягнені тільки наперед висунені дуги фронту IV-го СС-танкового корпусу. Відступ Української Дивізії почнеться на 24 годин пізніше, тобто 8 травня, тоді, коли всі частини корпусу при відступі осягнуть однакову лінію. Пізніше обговорено технічні подробиці відступу.

По полудні 6 травня 1945 року запрошено всіх дивізійних командирів і командуючих генералів на нараду з головнокомандувачем 6-ої армії Бальком. Генерал Бальк повідомив їх, що Німеччина стоїть перед беззастережною капітуляцією і що весь Східній фронт має швидким маршем податися на захід, щоб насамперед не допустити до захоплення військ Червоною Армією у полон. На пропозицію самої Дивізії їй призначено Фелькермаркт на збірний пункт.

Для всіх частин IV-го корпусу, як також для правого сусіда Дивізії, 1-го кавалерійського корпусу, відступ утруднений через малу кількість мостів на річці Мур, яка пливе відразу за фронтовою лінією. А для Дивізії становище ще настільки гірше, що вона, як піхотна дивізія, може відступати значно повільніше, ніж її обидва сусіди — моторизовані й швидкорухливі. А особливо повинно залежати на тому, щоб українці не попали в руки большевикам. Та, на жаль, не зважаючи на кількакратні вияснення становища Дивізії в армії і домагання дозволити їй першій почати відступ, командування армії не прийняло жадного рішення. По полудні того самого дня до штабу Дивізії прибули генерал Шандрук, д-р Вехтер, полковник Бізанц і д-р Арльт. Вехтер негайно поїхав до штабу армії, щоб приспішити відступ Дивізії з фронту.

Ще кілька днів перед тим командирів усіх підрозділів Дивізії поінформовано про становище та різні можливості дальшого розвитку подій. При кінці цього обговорення полковник Бізанц попросив слова і в палкій промові закликав усіх командирів виконувати совісно свої обов'язки в ці найважчі часи для Дивізії. Наказ про відступ не здивував Дивізію, бо вона завчасно опрацювала докладний плян відступу. Маршрут відступу для Дивізії був призначений по так званому шляху "Пак" (Parkstrasse) з Ґрацу через Вольфсберґ (Wolfsberg) до Фелькермаркту.

Тим часом курінь саперів Дивізії збудував 12-тонний допоміжний міст через річку Мур, недалеко на південь від Ґрацу, щоб уможливити швидкий перехід Дивізії під час відступу.

7 травня 1945 року, о 11.00 годині почався відступ висунутих уперед дуг фронту лівого сусіда Дивізії. Про точний час відступу Дивізії мало ще надійти повідомлення. Проте, вже 7 травня командування Дивізії відіслало на захід всі свої обози й бойові валки. Усі шляхи на захід забиті німецькими військами, але рух, керований численними старшинами й польовими жандармами, проходив справно. Майже всі частини 6-ої армії, в тому числі й IV-ий СС-танковий корпус та Дивізія, відступали шляхом "Пак". Але одночасно цим шляхом маршуватимуть численні

з'єднання 2-ої армії з південного сходу, з Вольфсберґу, на північ, у напрямі Радштедських Таврів, тобто у протилежному напрямі до руху 6-ої армії. Найгіршим пунктом буде перехрестя коло Вольфсберґу, де зустрінуться обидві маршові колони.

На жаль, не встановлено часу відступу поміж 1-ою і 6-ою арміями й тому постала різниця у часі відступу поміж Дивізією і сусіднім кавалерійським корпусом. Цей корпус замінив тим часом СС-дивізію "Райхсфюрер СС", яку перекинено в район Відня. Згідно з попередніми наказами, Дивізія мала б почати відступ 8 травня о 11.00 годині. Кавалерійський корпус хотів відступати аж увечорі того дня, бо вдень йому неможливо відірватися від ворога. Також відступ лівого крила Дивізії з-під Фельдбаху натрапляв на деякі труднощі. Проте Дивізія мусіла погодитися з тим, що її лівий сусід відступатиме вдень, а Дивізія не зможе втриматися на відкритому крилі. Важко було договоритися з 1-им кавалерійським корпусом щодо користування шляхом відступу.

Ані IV-ий СС-танковий корпус, ані 6-та армія не виявляли бажання втручатися у ці суперечки. Кінець-кінцем всі ці розмови, при тодішньому загальному еґоїзмі всіх частин, закінчилися без будь-якого успіху. А потім на практиці виявилося, що спільне користування шляхом відступу не натрапляло на жадні труднощі чи затримки.

Впродовж цілого дня 7 травня 1945 року як командир, так і його начальник штабу часто ставили запитання IV-му СС-танковому корпусові про наказ з точним встановленням часу для відступу Дивізії. На всі свої запитання вони одержували стереотипну відповідь: "Почекайте. Накази прийдуть!" Ще увечері й вночі начальник штабу намагався добитися наказу, але даремно. 8 травня 1945 року, о 2.00 годині вранці потелефонував Вехтер, що йому в дорозі з 6-ої армії трапилася аварія автомобіля. Він викликав начальника штабу і дивувався, що на відтинку Дивізії панував спокій. Як він зрозумів, то армія вже видала наказ про негайний відступ. Тим часом з Дивізії все відійшло, а тільки залишилися бойові частини. Начальник штабу знову запитав танковий корпус про наказ, але й цей раз не одержав жадного наказу. Аж врешті, о 6.00

години вранці, 8 травня 1945 року, телефонував начальник штабу IV-го корпусу і дав наказ до негайного відступу. Частини тилового забезпечення мали залишитися на бойовій лінії аж до 11.00 години перед полуднем. Дивізія мала маршувати шляхом "Пак" в напрямі Фелькермаркту. Дивізія вийшла з складу IV-го корпусу і дальших наказів уже не могло бути. Після цього перервано зв'язок. Не було жадного особистого прощання, навіть хоч би поміж командуючим генералом і командиром Дивізії. Це був дивний спосіб звільнювати Дивізію з складу IV-го СС-танкового корпусу. Ясне, що для нього Українська Дивізія була тільки якась там "чужонаціональна", а не німецька, дивізія.

Дивізія негайно передала накази до своїх частин, які нетерпляче його очікували. Серед пожвавлених бойових дій штаб Дивізії залишився на своєму командному пункті до 10.00 години, а пізніше одним стрибком переїхав поза річку Мур. Ворожі дії пожвавилися, бо він помітив наш відступ. Проте відірвання від ворога й відступ з фронту відбувалися пляново. Також команди тилового забезпечення виконали своє завдання згідно з наказом. Тільки на лівому крилі під Фельдбахом 30-ий полк натрапив на труднощі і мав деякі втрати. Покищо ворог вів дії місцевого характеру і не наступав цілим фронтом. Усі шляхи переповнені, проте відступ відбувався справно. Власних літаків для охорони маршових колон не було, зате в пополудневі години появилися випадково большевицькі літаки та атакували маршові колони бомбами й бортовою зброєю, не завдаючи більших втрат. Частини забрали з собою лише необхідну зброю і припаси, а всю важку зброю, головне гармати й важке спорядження, залишено згідно з наказом. Частину важкої зброї покинено у стані непридатному для вжитку.

Марш до полону

Дивізія мусить тепер відірватися від ворога, а це можна осягнути тільки поспішним маршем. Треба маршувати, маршувати, щоб увійти на територію, зайняту західніми альянтами. Аж до того часу заборонено робити перепочинки — треба маршувати день і ніч, бо все ще існує небезпека наступу Червоної Армії. 8 травня 1945 року начальник штабу

ще раз повернувся через річку Мур і спонукував всі частини, головне тилові команди, до поспішного маршу.

З вишкільно-запасним полком, в якому перебував сотник Макарушка, Дивізія мала радіозв'язок аж до вечора 7 травня. Відтак зв'язок перервався. Проте, цьому полкові було відомо, що дивізійний збірний пункт призначений у його районі. Тому, що не вдалося наладнати радіозв'язку з запасним полком, Дивізія мусіла припустити, що з ним щось трапилося. З Дивізії післано до Фелькермаркту 1-го старшину для доручень, щоб він повідомив запасний полк про прибуття Дивізії.

Перехід усіх частин через річку Мур відбувався за пляном і без затримок. При переправі дуже придався збудований дивізійними саперами міст. У почті штабу Дивізії перебували генерал Шандрук, Вехтер і Арльт. Всі частини були достатньо забезпечені харчами. Зрештою, з великих складів на захід від Ґрацу вони зможуть поповнити свої припаси, якщо матимуть на них місце.

Вся Дивізія перебувала у постійному русі. Через велике розтягнення колони, нею було важко командувати. Щоправда, кінним і моторизованим возам у колоні ще можна було видавати накази, але піші вояки, не зв'язані з возами, підсідали до моторизованих частин і їхали на захід. Після того, як Дивізія відійшла від ворога і переправилася через Мур, командування Дивізії намагалося дістатися якнайскоріше на чоло колони, щоб знову перебрати над нею команду. Спочатку командування залишилося навмисне трохи позаду, щоб при деяких тактичних труднощах мати можливість командувати й допомагати українським воякам якнайшвидше йти на захід. Те, що українці змішалися з іншими частинами, не мало значення. Дивізії, як зрештою і всім іншим німецьким частинам, ішлося насамперед про те, щоб не попасти в руки большевикам. У цьому випадку швидкість мала більше значення, ніж затримання у сукупності поодиноких частин, бо й так десь спереду альянти затримають усіх вояків, і тоді буде час на збірку. Натомість кавалерійський корпус утримував суцільність своїх частин, але на це він

мав досить радіоапаратів, а його частини — однорідні швидкі засоби пересування.

Большевицькі літаки ще кілька разів атакували маршову колону бомбами й бортовою зброєю, але не нанесли великих втрат. Останній їх наліт відбувся 10 травня.

Тим часом старшина для доручень, висланий до вишкільно-запасного полку, встиг ствердити, що в районі Фелькермаркту нема ніяких англійських частин, але зате там розмістився сильний полк партизанів Тіто. Вишкільно-запасний полк, підрозділи якого були розташовані здалека один від одного, попав у важкі бої і при великих втратах намагався пробитися на північ. Під час боїв полк розпався. Начальник штабу зустрів потім тільки командира цього полку, кілька командирів куренів та ще декого з його вояків. У такій ситуації старшина для доручень на власну руку — і зовсім правильно — на роздоріжжі на північ від Вольфсберґу спрямував Дивізію в північному напрямі, в якому зрештою маршували всі інші німецькі війська. Передові частини Дивізії безсумнівно були повідомлені про зміну напряму післанцем, висланим раніше Макарушкою. Таким чином Дивізія опинилася в головній маршовій колоні відступаючої німецької армії, що йшла через Твімберґ (Twimberg) — Юденбурґ (Judenburg) — Мурав (Murau) — Мавтерндорф (Mautendorf) у напрямі перевалу Радштадтських Таврів (Radstddter Tauern) — Радштадт. Те, що більше число українців не попало в руки тітовцям в районі Фелькермаркту, треба завдячувати самостійному рішенню старшини для доручень Міхелеві (Michel) та сотникові Макарушці (дивись схему ч. 16).

Тим часом генерал Фрайтаґ з своїм почтом поспішав на чоло колони, щоб наново перебрати командування з'єднанням. 10 травня 1945 року командний пункт Дивізії розмістився на ринку у Тамсвеґу по полудні, а увечорі перемістився до Санкт Андре, 3 кілометри на північ від Тамсвеґу. Увечорі прийшли відомості, що альянти затримують у Тамсвеґу всі чужонаціональні частини та всі частини зброї СС. Цю відомість перевірив і підтвердив адьютант Вехтера. Начальник штабу

Дивізії, що був старшиною вермахту, поїхав автомобілем на пропускний пункт до Тамсвеґу, щоб довідатися, чи не можна б його якось обійти. Перед від'їздом він просив Вехтера, щоб на нього у всякому разі зачекали. Фрайтаґ ліг відпочивати, а Вехтер обіцяв чекати повороту начальника штабу. Начальник штабу без перешкод переїхав контрольний пункт, але не міг рушитися у затриманому русі великої колони. Відразу таки він післав до штабу Дивізії штабового писаря і ще раз прохав почекати на його поворот.

Коли пізно по полудні він прибув до Мавтерндорфу з великим запізненням, спричиненим затримкою в дорозі, щоб звідти поїхати до штабу Дивізії і подати новий маршрут відступу, він зустрів 1-го старшину для доручень, 1-го штабового писаря і командира саперного куреня. Від них довідався, що командир Дивізії, генерал Фрайтаґ, попав у розпуку в безнадійному загальному становищі і, правдоподібно, застрілився. Ця вістка згодом була підтверджена. Ще перед тим Фрайтаґ мав плян піти з вищеназваними старшинами в гори. Одначе, покинув цю думку, коли старшини заявили, що вони з Фрайтаґом не підуть, бо такий плян не має жадного глузду. Старшина для доручень повідомив ще, що генерал Шандрук правдоподібно поїхав до американців до Радштадту. Про Вехтера повідомили, що він пішов у невідомому напрямі в гори. На жаль, так передчасно штаб Дивізії сам ліквідувався. Вчинок командира Дивізії свідчив про його брак відповідальности супроти свого з'єднання. Він не повинен був так поступати, бо його обов'язки ще не були закінчені. Він надто рано скапітулював перед труднощами, що видавалися йому непоборними.

Через скупчення на шляху і на перевалі в Радштадтських Таврах, начальник штабу не мав можливости добитися на чоло колони Дивізії чи поїхати до генерала Шандрука. Він встановив зв'язок з штабом однієї англійської бриґади і зголосив йому деякі відділи Дивізії. Для вояків Української Дивізії англійці призначили на збірний пункт велике поле біля самого Тамсвеґу. На думку англійського бриґадира, відділам Дивізії в Радштадті не було причини турбуватися.

Команду над прибуваючими українцями до Тамсвеґу, зрештою виключно з дивізійних обозів, перебрав майор Побігущий. Начальник штабу Дивізії затримався у штабі 1-го кавалерійського корпусу і звідти допомагав українцям збиратися на вказаному пункті. Він ще кілька разів відвідував вояків Дивізії у їхньому таборі у Тамсвеґу, аж одного дня усіх їх перевезено у напрямі Шпітталю (Spittal). Німецький особовий склад Дивізії або сам відокремився від українців, або його пізніше відділили англійці.

У Мавтерндорфі начальник штабу ще зустрів полковника Бізанца. Вони обидва давали українцям свої поради та вказівки. Полковник Бізанц вважав, що його праця для української справи вже закінчилася і він подався у напрямі Радштадту. Начальника штабу перевезли до табору полонених, де він довідався від поліційного урядовця з громади Тамсвеґу, що Фрайтаґ дійсно застрілився. Його тіло знайдено і поховано на кладовищі у Санкт Андре (St. Andrд). При цьому виявилося, що затримання всіх чужонаціональних частин і з'єднань зброї СС було тимчасово спричинене провокацією якогось відділу СС. Контрольний пункт на шляху відразу другого дня ліквідовано. Тому самогубство командира Дивізії набуло ще більш трагічного характеру.

Згодом українців перевезено з району Шпітталю до Ріміні (Rimini) в Північній Італії і на тому участь українців у війні по німецькому боці закінчилася.

Кінцеві зауваження

З приходом німців 1941 року на Україну, нічого по суті не змінилося. Німці відразу почали вважати Україну своєю колонією, а українців — колоніяльним народом. Замість комунізму німці принесли українцям нацизм — нічого кращого за комунізм. Вони навіть не провели земельної реформи, а перетворили колгоспи на громадські двори. Збільшення присадибної землі селянам у два рази ще не відрізняло однієї системи від другої. Усі вияви незалежности були німцями брутально придушені, а носіїв тих ідей вкидувано до в'язниць. Засоби насильства німецького

райхскомісара України були такі жорстокі, що Сталін використав цю обставину в боротьбі проти німців, а українські націоналістичні кола були змушені вести боротьбу проти німців, одночасно з боротьбою проти комунізму. Навіть назва найвищого німецького представника на Україні — "райхскомісар" була дуже невдала, бо нагадувала большевицьку систему.

Коли під час війни Україна знову попала під владу большевиків, Сталінові легко було запрягти українців до свого воза, тим більше, що він проголосив "Велику вітчизняну війну", надав значні привілеї офіцерському складові та ввів великі полегші на церковно-релігійному полі. Українець не перетворився на большевика, він далі залишився його ворогом, але сумний досвід з німцями на багато, багато років викликав його недовір'я до Німеччини.

В Українській Дивізії ця німецька політика виявилася ще яскравіше. Згідно з планами, Українська Дивізія мала залишитися чужонаціональним з'єднанням, а не перетворитися на німецьке з українським поповненням. У безглуздій політиці щодо особового складу Дивізії полягав увесь корінь зла, що неґативно впливав на українців аж до кінця існування Дивізії. Також українські старшини в Дивізії повинні були мати більше можливостей на виявлення своїх здібностей. Ними треба було заміщати відповідальніші пости та довірити їм тактичне керування або принаймні брати їх до штабів на навчання. Принагідно треба ствердити, що українські старшинські й підстаршинські кадри здали бойовий іспит в Дивізії з дуже добрим результатом.

Також введення Дивізії в бойові дії було зроблене неправильно. Треба було звертати більше уваги на звіти командування Дивізії про її особливий характер та певні риси характеру українського вояка, що вимагало обережнішого трактування. А Дивізію безоглядно кинено на найважче випробовування, якого навіть добрі німецькі частини не витримали. Верховне командування сухопутних військ та група армій "Північна Україна" належно не доцінювали великого політичного значення Дивізії. Розвиток фронтових подій на відтинку на схід від

Львова можна було передбачити. Введення Дивізії в бої відбулося на основі чисто німецького мислення, без найменшої уваги на її відмінні властивості. Через брак досвіду в модерному веденні війни, кинення українців у найважчий фронтовий пункт боїв мусіло заздалегідь бути приречене на невдачу.

Доброго командира для цього важливого з'єднання також бракувало. Ним повинна була бути людина здібна, великодушна, політично мисляча, а не честолюбний, неприємний, дрібничково-бюрократичний генерал Фрайтаґ.

Дозвіл на українські національні відзнаки, національний гімн, присягу на вірність Україні прийшов надто пізно, хоч українці постійно їх вимагали. Створення Українського Національного Комітету та Української Національної Армії, які очолив генерал Павло Шандрук, відбулося ще пізніше.

Врешті, модерна німецька піхотна дивізія зброї СС була для українців спершу занадто складна як з погляду організації, так і озброєння та бойового командування. Практичніше було б для них утворити спочатку простішу дивізію, поза нормами німецьких збройних сил, кінно-тяглову, яка відповідала б їхнім існуючим тоді старшинським і підстаршинським кадрам як щодо кількости, так і якости.

З перспективи часу, ми бачимо ще одну трагедію української визвольної боротьби. Доля вказувала кращі шляхи, але недосконала людська вдача все знівечила. Тільки будьмо справедливі. Не в усьому можна складати вину на німців. Деяких причин невдачі мусять шукати українці в себе самих.

Попри все, українські вояки Дивізії виправдали себе в найважчих обставинах жорстокої боротьби. Їм треба побажати, щоб їхні бойові діла не залишили у їхніх противників лише почуття ненависти. Українські вояки взяли в руки меч з доброю вірою і без ганьби боролися за

шляхетну ідею свободи й незалежности. За моїми спостереженнями, вони завжди готові знову вступити в боротьбу за ті самі ідеали.

Українська Дивізія не існує. Жорстока доля не дозволила її воякам повернутися в Україну, де ще нема свободи, за яку вони боролися. Там панує російський комунізм, який вони самі пережили і який не дозволяє їм докласти своїх сил і знання до будови їхньої держави.

* * *

Тут я складаю подяку всім українцям і німцям, що з ними я працював в Українській Дивізії. Не менша подяка належить моїм тодішнім найближчим співробітникам у штабі, який я очолював. Моє перебування в Українській Дивізії відзначалося безперервною працею. В ній я провів також багато приємних і корисних, але й повних неспокою та небезпеки годин. Спогади про Українську Дивізію залишаться для мене найдорожчим скарбом назавжди.

[1] Вехтер Отто (1901-1949), німецький націонал-соціялістичний діяч з Відня; брав участь у приєднанні Австрії до Німеччини ("Аншлюс") 1938; губернатор дистрикту Галичина 1942-44; військовий адміністратор в Італії, згодом у головному управлінні СС в Берліні. Переховувався після війни в манастирі Maria dell' Anima в Римі; помер в Італії 1949.

[2] Кох Еріх (народжений 1896), націонал-соціялістичний політик; ґавляйтер Східньої Пруссії з 1928; райхскомісар України 1941-44; уславився брутальним режимом над українським населенням; заарештований у Західній Німеччині 1949; засуджений судом Польщі на кару смерти 1959; перебуває в тюрмі в Польщі.

[3] Гіммлер Гайнріх (1900-1945), райхсфюрер СС і шеф німецької поліції; президент поліції в Баварії 1933; шеф політичної поліції райху 1935; шеф німецької поліції 1936; міністер внутрішніх справ 1943; головнокомандувач армії резерви 1944; головнокомандувач армій "Райн"

і "Вісла" грудень 1944 — березень 1945; поповнив самогубство в англійському таборі допитів 23 травня 1945.

[4] Офіційна назва Дивізії від 30 липня 1943 року була: SS-Freiwilligen-Division "Galizien" (СС-добровольча дивізія "Галичина"); 27 червня 1944 року: 14. Freiwilligen-Grenadier-Division (galizische Nr.1) (14 СС-добровольча ґренадирська дивізія (галицька ч. 1); від 27 червня 1944 року: 14. Waffen-Grenadier-Division der SS (galizische Nr.1) — (auch 1. Division der Ukrainischen National-Armee) (14 ґренадирська дивізія зброї СС (галицька ч. 1), а також 1-ша Дивізія Української Національної Армії). K.G. Klietmann. Die Waffen SS; eine Dokumentation. Osnabrьck, Der Freiwillige, 1965 (ст. 183). Після битви під Бродами додаток в дужках змінено на (українська ч. 1). У своїй праці автор вживає назву 1-ша Українська Дивізія — (1. Ukrainische Division).

[5] Бізанц Альфред (* 1890), німець родом з Львівщини, активний старшина австро-угорської армії; і 1918-20 роках підполковник УГА і Армії УНР. Комендант Львівської бриґади УГА, один з ініціяторів і головних реалізаторів Чортківської офензиви. Після визвольних змагань займався господарством у своєму невеликому маєтку на Львівщині. 1940-41 рр. був референтом українських справ у підвідділі населення і суспільної опіки в управлінні Генеральної Губернії у Кракові, з осени 1941 року — головою такого ж підвідділу в управлінні галицького губернатора у Львові. На цих постах багато допомагав українцям і був дорадником німецьких чинників, зокрема губернатора Вехтера в українських справах. 1945 року заарештований большевиками у Відні і засланий; останні відомості про нього з початку 1950-их років.

[6] Згідно з наказом про творення Дивізії від 20 липня 1943 року, "Aufstellung der SS-Freiw. Division 'Galizien', Juli 30, 1943, Geheime Kommandosache", Records of the Reich Leader of the SS and Chief of the German Police (Reichsfьhrer SS und Chef der Deutschen Polizei), National Archives, Washington, D. C., T-175-108-2631292-3, підписаним начальником головного управління СС Гансом Юттнером (SS-Obergruppenfьhrer und General der Waffen SS Hans Jьttner),

відповідальність за формування Дивізії мав генерал-майор зброї СС Шімана (SS-Brigadenfьhrer und Generalmajor der Waffen SS Schimana).

Шімана був на цьому посту до 19 листопада 1943 року. Від 20 жовтня 1943 року до кінця існування Дивізії її командиром був СС-оберфюрер Фріц Фрайтаґ (SS-Oberfьhrer Fritz Freitag), якого 20 квітня 1944 року підвищено до ранґи СС-бриґаденфюрера і генерал-майора зброї СС (SS-Brigadenfьhrer und Generalmajor der Waffen SS). K. G. Klietmann. Die Waffen SS; eine Dokumentation (ст. 193).

[7] Інспекція — спеціяльний орган у німецьких збройних силах, створений для нагляду і контролю над кадрами поодиноких родів зброї.

[8] 3 червня 1943 р. начальник головного управління СС (SS-Hauptamt) повідомив, що до леґіону "Галичина" зголосилося приблизно 80 000, з того близько 50 000 прийнято, а близько 13 тисяч пройшло бранку. Згідно з наказом райхсфюрера СС від 5 липня 1943 р., до 15 липня мали бути призвані до військової служби: 300 старшин і 48 лікарів на курси до райху, 1 300 підстаршин 1 800 абітурієнтів на підстаршинське навчання, 2 000 стрільців до охоронного батальйону в "Гайделяґері", який згодом мав бути поширений в 1-ий галицький СС-добровольчий ґренадирський полк (1. Galizischen SS-Freiwilligen-Grenadier-Regiment). Крім цього, в липні мали бути призвані ще 12 000, з яких будуть зформовані галицькі добровольчі полки чч. 4-8. Проте справа виглядала на практиці інакше. Згідно із звітами, на 31 грудня 1943 р. в Дивізії було: старшин — 256, підстаршин — 449, стрільців — 11 929, разом 12 634; на 30 червня 1944 р.: старшин — 346, підстаршин — 1131, стрільців — 13 822, разом 15 299; а на 20 вересня 1944 р.: старшин — 261, підстаршин — 673, стрільців — 11 967, разом 12 901. Згідно з уставом, склад Дивізії мав бути: старшин — 480, підстаршин — 2 587, стрільців — 11 682 (з того допоміжних (Hilfswillige) — 1 854); разом 14 689. З вищенаведених даних бачимо, що Дивізія завжди мала забагато стрільців, зате старшин, та, головне, підстаршин було дуже мало. K. G. Klietmann. Die Waffen SS; eine Dokumentation (ст. 194, 519).

В протоколі Військової Управи, том II, ст. 6-7, гавптштурмфюрер Шульце, німецький шеф уряду поповнень у Львові, подав наступні дані: "На зазив до Дивізії зголосилося 80 000, до асентерунку було признаних 53 000, до асентерунку стануло 42 000, асентеровано 27 000, реклямованих 1400, дістали покликання 25 600, покликано — 19 047, дійсно явилося 13 245, з вишкільних таборів, як хворих, звільнено 1 487, на вишколі знаходиться 11 578, між 1 і 13. XI. ц. р. покликується 6 150".

"Під сучасну пору в "Гайделяґері" є 3 208, з них 1 139 абітурієнтів. Стан галицького СС-добровольчого полку 4 є 1 264, 5-го полку — 1 372, 6-го полку — 1 293, 7-го полку — 1 671, 8-го полку — 1 573. Стан галицького запасного батальйону є 425".

[9] В червні 1943 р. райхсфюрер СС (Гіммлер) заборонив вживати в Дивізії назву "українська" та зарядив називати її "галицькою" ("Galizisch"), а добровольців — "галичанами" ("Galizianer"). Проти того запротестував губернатор дистрикту Галичина в Генеральній Губернії (Вехтер), вказуючи передусім на факт, що Галичина — це державно-територіяльне й провінціяльне поняття, а не національне. Гіммлер відкинув той та всі інші протести, мотивуючи своє рішення ставленням України до Німеччини у 1918-19 рр. K. G. Klietmann. Die Waffen SS; eine Dokumentation (ст. 194).

У наказі Гіммлера від 14 липня 1943 р. до всіх начальників штабів писалося: "При згадці про галицьку дивізію я забороняю коли-будь говорити про українську дивізію чи українську національність". Heinz Hцhne. Der Orden unter dem Totenkopf. "Der Spiegel", Hamburg, 1967, No. 7 (ст. 64).

[10] Штаб Української Дивізії складався з наступних відділів:

Відділ I(a) — тактичні завдання, воєнні дії, персональні справи старшин; I(b) — постачання амуніції, зброї, спорудження, транспорту; I(c) — контррозвідка, переслухування полонених, політичний контроль,

цензура листів; II(a) і II(b) — картотека старшин, підстаршин і стрільців; III — польовий суд для політичних і кримінальних справ вояків; IV(a) — обмундирування, харчі; IV(b) — санітарний; IV(c) — ветеринарний; IV(z) — зуболікувальний; V — автомашини і механічні сотні; VI — духовна опіка: релігійні справи, преса, театр, радіо тощо.

Командирові Дивізії були ще безпосередньо підпорядковані дивізійна штабова квартира, польова жандармерія і польовий шпиталь. Е. С. Штаб 1-ої Української Дивізії. "Вісті" Братства кол. вояків 1-ої УД УНА, ч. 1-2 (39-40), січень-лютий 1954, Мюнхен (ст. 22). Ю. Тис-Крохмалюк. Організація 1 УД УНА. "Вісті Комбатанта", ч. 3(11), Нью-Йорк, 1963 (ст. 15-19).

[11] Під час боїв під Бродами в Дивізії було тільки два вищі бойові командири-українці: майор Микола Палієнко — командир дивізіону важкої артилерії та сотник Михайло Бриґідер — командир 1-го куреня 29-го полку. Палієнко згинув під Бродами, а Бриґідер був згодом відряджений з Дивізії.

[12] В наказі про творення Дивізії писалося: "командна мова — галицька (galizisch), наказова мова — німецька (deutsch)". Проте навіть цього розпорядження командир Дивізії не дотримався. — Aufstellung der SS-Freiw. Division "Galizien", Geheime Kommandosache, 30. Juli 1943.

[13] Для ведення різних справ Дивізії на підставі договору між проф. Кубійовичем і губернатором Вехтером була створена Військова Управа. 15 квітня 1943 року у Львові відбулося перше її засідання. Зборами керував проф. Кубійович. Тоді було схвалено проєкт правильника інж. Юрія Тиса-Крохмалюка і на цій підставі розподілено функції членів: проф. д-р Володимир Кубійович — голова, сотник Осип Навроцький — начальник канцелярії, інж. Євген Пиндус — заступник, інж. Михайло Хронов'ят — призовний відділ, д-р Любомир Макарушка — відділ старшин, інж. Андрій Палій — відділ опіки над родинами, мґр. Михайло Кушнір — відділ пропаґанди, ред. Степан Волинець — освітний відділ, д-р Іван Рудницький — правний відділ, д-р Володимир Білозор — відділ

здоров'я, митрат о. проф. д-р Василь Лаба — відділ душпастирства, інж. Юрій Крохмалюк — історично-військовий відділ, проф. Зенон Зелений — відділ молоді.

Ці пропозиції прийняв без застережень губернатор Вехтер, але незабаром, без ніякого порозуміння з проф. Кубійовичем, проголосив Військову Управу установою, йому підлеглою та призначив її головою полк. Бізанца, а почесним головою генерала Віктора Курмановича (інші члени залишилися без змін). 28 квітня 1943 року членам Військової Управи було вручено номінаційні грамоти. Зміна ролі й структури Військової Управи була актом нельояльности губернатора Вехтера. Її завдання не були докладно оформлені, зокрема коли незабаром створено при німецькій владі уряд поповнень (СС-Веґерцунґсамт) під керівництвом д-ра Шульца. Ця німецька установа була паралельною організацією щодо української Військової Управи і невдовзі вона почала перебирати щораз більше функцій, які повинні були належати до Військової Управи.

Начальником канцелярії Військової Управи і фактичним заступником полковника Бізанца був увесь час сотник Навроцький і насамперед завдяки йому існувала гармонійна співпраця між Військовою Управою і Українським Центральним Комітетом.

[14] "Партизанами Ковпака" німці називали всі совєтські партизанські загони, які діяли в північно-західніх районах України, хоч сам Сидір Ковпак, один з найвизначніших організаторів і керівників комуністичного партизанського руху в Україні діяв в цій частині України та в Галичині лише влітку і восени 1943 року.

[15] Дивись додаток ч. 3.

[16] Так звані "поліційні полки" були зформовані з добровольців, призваних до Дивізії першим набором. Вони проходили бойове навчання в районі колишнього польсько-прусського пограниччя, біля Глині,

Білостоку та в східній — Мецу (Metz) і південній — По (Pau) — Тарб (Tarbes) — Сальє-де-Борн (Salies-de-Bearn) Франції. Згідно з протоколом Військової Управи від 1943 року (том II, ст. 6-7), полки мали такий склад: 4-ий полк (Gal. SS-Freiw.-Regiment 4, мабуть, це була офіційна назва полків) — 1 264, 5-ий — 1 372, 6-ий — 1 293, 7-ий — 1 671, 8-ий — 1 573. Курені в цих полках складалися з 4 сотень (приблизно 160 стрільців), а сотні — з трьох піхотних чот і однієї чоти зв'язку. Старшинами і підстаршинами поліційних полків були виключно німці.

На початку лютого 1944 року 4-ий полк було перекинуто до Галичини на боротьбу з большевицькими партизанами, де він згодом брав участь у боях з Червоною Армією під Тернополем. У Франції вояки закінчили вишкіл і на весні 1944 року їх у більшості відіслано до Дивізії в Нойгаммер. Під час вишколу їх використовувано також для поборювання французьких партизанів. При ліквідації поліційних полків у Франції деякі вояки перейшли до лав французьких партизанів, наприклад, група Осипа Круковського, яка становила окремий відділ в групі майора Легранда.

Проти невключення поліційних полків до Дивізії протестували губернатор Вехтер, командування Дивізії, Український Центральний Комітет та Військова Управа; їхні протести, як знаємо, досягли мети. Військова Управа вислала деяких своїх членів відвідати ці полки, наприклад, Юрій Крохмалюк відбув поїздку до Франції та до 4-го полку в районі Збаражу.

Джерела й література: Крохмалюк Ю. У Збаражі. "Вісті", чч. 4-5 (18-19), червень-липень 1992, Мюнхен. Небелюк М. Під чужими прапорами. Париж 1951. Процакевич Є. Поліційні полки. "Вісті Комбатанта", ч. 3-4, Торонто — Нью-Йорк 1970.

[17] Промову Гіммлера добре характеризує професор Колюмбійського університету Джордж Г. Стейн у книжці п. н. "Елітарна ґвардія Гітлера". "У промові до старшинського складу, який складався переважно з німців, Гіммлер таки признав, що галичани — це дійсно

українці, — пише він, — а при цьому закликав до "братерства" між німцями і українцями. На закид тих, які вважали, що СС-и зацікавлені тільки у "гарматному м'ясі" для німецької воєнної машини, Гіммлер з сумнівною логікою завважив, що, якщо це була б правда, тоді Дивізія не вишколювалася б цілий рік. Він ще підкреслив, що приблизно 250 галичан вислано на старшинські курси й вони тепер в Дивізії старшинами. А тому що при цій нагоді Гіммлер не міг користуватися своїм звичайним матеріялом, його промова звучала мляво й стримано. Він вжив кілька принагідних висловів про "жидівсько-большевицького ворога", але не згадав ні словом про "азіятські орди" та "слов'янських унтерменшів". George H. Stein. Hitler's Elite Guard at War 1939-45 — The Waffen SS. Cornell University Press — Ithaca, N. Y. (ст. 185-7).

У тій промові Гіммлер підкреслив, що губернатор Вехтер запропонував йому створення дивізії з "українських синів Галичини", згадав, що українці очікували від німців більшої свободи, але Гітлер "у своїй мудрості вирішив інакше", виступив проти "політикування в дивізії" та тих, "які стріляють з-за куща", бо їх не можна вважати "патріотами". Він ще намагався виправдати генерала Фрайтаґа, що він не протеґує німців, а добирає на керівні пости старшин тільки за їхніми здібностями. Врешті Гіммлер заявив, що він не обіцяє, так як англійці це практикують, "прав і свободи" для українців, бо тільки "поведінка, вартість і важливість поодиноких народів у майбутній Європі через зусилля кожного народу у цій війні вирішать їхню долю". "Rede des Reichsfьhrers — SS auf dem Appell des Fьhrerkorps der Galizischen SS-Freiw. Infanterie-Division in Neuhammer auf 16. Mai 1944". Records of the Reich Leader of the SS and Chief of the German Police (Reichsfьhrer-SS und Chef der Deutschen Polizei). National Archives, Washington, D. C., T-175-94-2614657-67.

[18] Для доповнення картини співвідношення сил і боїв, подаємо дані з російських і німецьких джерел. У праці полковника М. А. Полушкина "На сандомирском направлении", Львовско-Сандомирская операция (июль-август 1944 г.), Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство Министерства Обороны СССР, Москва 1969,

говориться, що 1-ий Український фронт "на початку операції мав у своєму складі 7 загальновійськових (1, 3 і 5-ту ґвардійські, 13, 18, 38 і 60-ту), 3 танкові (1, 3-тю ґвардійські і 4-ту) армії, повітряну (2-гу) армію (від 16 липня і 8-му повітряну армію), 3 самостійних танкових (4-ий ґвардійський, 25 і 31-ий), 2 кавалерійських (1 і 6-ий ґвардійські) корпуси. Всього у сухопутних військах фронту було 10 танкових і механізованих корпусів, 6 кавалерійських, 74 стрілецьких дивізій, 4 артилерійські дивізії прориву, 9 зенітно-артилерійських дивізій, 7 гарматних, 7 винищувально-протитанкових, 3 мінометні і гавбична, 3 самостійні танкові і моторизовані бриґади і понад 100 частин різного призначення". Щодо числа вояків, озброєння і бойової техніки 1-ий Український фронт нараховував 843 772 вояків, 16 257 гармат і мінометів (в тому числі 13 825 калібру 76-мм 1 вище), 1 222 зенітних гармат (37 і 85-мм), 2 206 танків і самохідних гармат та понад 3 000 бойових літаків". (ст. 12-13).

"Перед 1-им Українським фронтом оборонялися (німецькі) війська групи армій "Північна Україна" в складі 1-ої танкової армії і головних сил 4-ої танкової і 1-ої (угорської) армій. Противник мав 41 дивізію (дві піхотні бриґади прийнято за одну дивізію), в тому числі: піхотних, легкопіхотних і охоронних — 34, танкових і моторизованих — 6, піхотних бриґад — 2. Всього в групі армій було: людей (без тилів) понад 600 000, гармат і мінометів (75-мм і вище) приблизно 6 300, танків і штурмових гармат понад 900, бойових літаків 700".

"4-та танкова армія мала в першому розташуванні 11 дивізій, які обороняли фронт на 160 кілометрів. У другому розміщенні були: 17-та танкова дивізія в районі Перечихвостів, 14-та піхотна дивізія СС "Галичина" на захід від Бродів. На північний схід від Милятина розташовувалася 16 танкова дивізія — резерва групи армій".

"1-ша танкова армія, яка оборонялася на фронті 180 кілометрів, мала в першому розташуванні 13 дивізій. Резерви армії були розміщені: 8-ма танкова дивізія в районі Сасова, 1-ша танкова дивізія — Зборова і 20-та моторизована дивізія — Підгаєць".

"1-ша угорська армія мала в першому розташуванні на фронті 120 кілометрів 6 піхотних дивізій і 2 піхотні бриґади" (ст. 14-15). Таким чином "загальне відношення сил характеризувалося перевагою наших сил в піхоті на 1.4, в артилерії на 2.2, в танках 2.4 і в літаках на 4.3 раза". (ст. 16).

(Середня сила стрілецької дивізії Червоної Армії мала 6 700 вояків, а середня сила піхотної німецької дивізії мала приблизно 8000 вояків — ст. 12).

[19]Про концентрацію Червоної Армії свідчить те, що на "місцях прориву (загальна ширина їх 26 кілометрів, або 6% всієї лінії фронту) виділялося з армій першого розташування 35 дивізій. З врахуванням з'єднань армій другого розташування у напрямі головних ударів діяло 44 стрілецьких дивізій". У тих пунктах було введено в дію понад 90% всіх танків і самохідних гармат (2 206), понад 90% гармат та всю авіяцію з заплянованими 30 960 польотами впродовж 5 днів. — М. А. Полушкин. На сандомирском направлении (ст. 25).

У "История Великой Отечественной войны СССР", том 4, Военное Издательство министерства обороны Союза ССР, Москва — 1952, подається, що Червона Армія в місцях проривів мала перевагу над противником в людях у 5 разів, гарматах і мінометах 6-7 разів, а в танках і самохідних гарматах у 3-4 рази.

[20] У директиві від 24 червня 1944 року Ставка Верховного Головнокомандування дала наказ командуванню фронтом: "Підготувати і провести операцію для розгрому угрупувань противника на львівському і рава-руському напрямах. Фронт повинен прорвати оборону противника двома ударами: одним — силами двох загальновійськових, танкової армій і кінномеханізованої групи з району на південний захід від Луцького в загальному напрямі Сокаль, Рава-Руська з завданням розбити рава-руське угрупування противника та осягнути лінію Томашів, Рава-Руська; другим — силами трьох загальновійськових (в тому числі 5-ої ґвардійської), двох танкових армій і кінномеханізованої групи — з

району Тернополя в загальному напрямі Золочева, Львова з завданням розгромити львівське угруповання і заволодіти Львовом".

"На п'ятий день операції, війська фронту мали осягнути лінію Грубешів, Яворів, Галич".

В дійсності, "на першому етапі (13-27 липня) війська 1-го Українського фронту прорвали тактичну й оперативну зони оборони противника, оточили й знищили брідське, розгромили львівське і рава-руське угрупування ворога, звільнили важливий промисловий і адміністративний центр України — Львів, а також Раву-Руську, Перемишль, Станиславів і інші населені пункти. В той час наші війська пішли вперед на 260 кілометрів".

"На другому етапі (28 липня — 29 серпня) з'єднання фронту форсували ріку Вислу, захопили й поширили мостовий причілок в районі Сандомира. Глибина наступу досягла 110 кілометрів". — М. А. Полушкин. На сандомирском направлении (ст. 17, 56).

[21] "Одночасно з розгорненням внутрішнього фронту створювався і зовнішній фронт оточення. Це осягалося рухом 1-ої ґвардійської танкової і 13-ої армій у напрямі Західнього Бугу, та 3-ої ґвардійської і 4-ої танкових армій на границі на захід від Бузька і в районі Ольшаниць". Кільце навколо брідського угрупування з амкнуто 18 липня 1944 року. "Німецько-фашистське командування вперто намагалося ударами з районів Сасова і Плугова прорвати кільце оточення і вивести свої війська на захід і південний захід. Проте кільце навколо ворожих дивізій щораз більше міцнішало. Сюди, крім з'єднань 13-ої і 60-ої армій, були введені 4-ий ґвардійський і 31-ий танкові корпуси. На шляхах відступу противника за короткий час були споруджені різні застави. Переправи через Західній Буг на північний захід від Деревлян зайняли частини 2-ої ґвардійської кавалерійської дивізії, а на південний захід — 71-ої механізованої бриґади і 50-ий самостійний мотоциклетний полк. Вихід ворога на південь загороджували частини 23-го і 15-го стрілецьких корпусів 60-ої армії, 91-ша самостійна танкова бриґада, підсилена

дивізіоном 16-ої самохідно-артилерійської бриґади і полком 10-ої артилерійської винищувально-протитанкової бриґади 3-ої ґвардійської танкової армії. Відтинок фронту між Сасовом і Колтовом прикривав 6-ий ґвардійський танковий корпус".

"Під сильним ударом авіяції й артилерії, як також піхоти й танків противник був розчленований і поніс великі втрати. Район дій оточеного угрупування катастрофічно зменшувався: в кінці 21 липня середній радіюс його не перевищав 4 кілометри. Вся місцевість була під вогнем артилерії, мінометів, і навіть кулеметів".

"На наступний день була призначена вирішальна атака з завданням остаточного знищення ворога. Але він випередив наші війська, рішився на одчайдушну спробу вийти з оточення. Ранком противник силами до двох полків піхоти з танками, з підтримкою сильного вогню артилерії, зведеної в одну загальну групу, наніс удар в напрямі Княжого, вдаривши по частинам 4-го ґвардійського танкового корпусу. Не звертаючи уваги на великі втрати, гітлерівці йшли на пролом. Але танкісти стримали тиск ворога. В тому бою противник втратив останні 30 самохідних гармат і 4 танки.

"Перейшовши в наступ, наші війська закінчили розгром оточеного угрупування противника, а його рештки взяли в полон".

"Таким чином, 22 липня, через чотири дні після довершення оточення, брідське угрупування німецько-фашистських військ було цілком знищене. 340, 361, 349-та піхотні, 454-та охоронна, 14-та піхотна дивізія СС "Галичина", а також корпусна група "Ц" (три дивізійні групи) перестали існувати. У ході жорстоких боїв було знищено понад 30 000 вояків і офіцерів, 17 000 взято в полон. Наші війська захопили великі трофеї: понад 1 100 гармат і мінометів, 1 500 автомашин та іншої воєнної техніки".

"Велику ролю в тому відограла артилерія. Вистачить сказати, що для знищення оточеного угрупування тільки із складу 13-ої і 60-ої армій, було відряджено 11 полків дивізійної артилерії, 12 винищувально-протитанкових полків, 3 легких, 3 гавбичних, 2 гарматних і 4 мінометних полків, 2 гарматно-артилерійські бриґади з загальним числом понад 1 000 гармат і мінометів".

"Немале значення для знищення оточеного противника мала авіяція, яка під час 19-22 липня зробила 2 340 літако-вильотів, з них понад 1 200 — бомбардувальними і штурмовими літаками". — М. А. Полушкин. На сандомирском направлении (ст. 73-74, 79-80).

[22] Що відбувалося в той час на відтинку правого сусіда 13-го корпусу, 48-го танкового корпусу, пише генерал Ф. В. фон Меллентгін у своїй книжці "Танкові битви" в розділі "Оборона Польщі":

"О 8.20 годині 14 липня почався великий наступ. Червона Армія кинула в бій великі, як ніколи дотИ, маси людей і воєнної техніки, особливо тисячі літаків, які здобули цілковиту перевагу в повітрі. Початковий вогонь тривав одну годину, але був дуже сильний. Після нього слідували концентровані атаки в двох пунктах. О 9.30 годині стало ясним, що наші дві піхотні дивізії понесли великі втрати й не зупинять противника власними силами. Тому ми вирішили, щоб 1-ша і 8-ма танкові дивізії пішли у протинаступ".

"Генерал Бальк (командир 48-го танкового корпусу) зустрів нову кризу зовсім спокійно. Обидві танкові дивізії були передані під наше командування і ми були певні, що вони устабілізують прорваний фронт. Дія 1-ої танкової дивізії була виконана дуже докладно й вправно. Вона 15 липня вдарила на Оліїв і після важких боїв стримала росіян. Прорив було доконано на передбаченому пункті й тому також 8-ма танкова дивізія мала тільки дотримати наказу й піти раніше визначеним маршрутом через ліси. На жаль, її командир не виконав розпорядження і, щоб трохи виграти час, він вирушив битим шляхом Золочів — Озірна. Генерал Бальк спеціяльно заборонив користуватися цим шляхом, і його

побоювання були цілком слушні. Росіяни заатакували 8-му танкову дивізію літаками на відкритому шляху й вона понесла дошкульні втрати. Довгі колони танків і машин загорілися й уся надія на протинаступ розвіялася. Галицька СС дивізія утримала резервові позиції в лісі, але її опір був незначний. Росіяни пройшли глибоко в тил на лівому крилі 48-го танкового корпусу".

"Тим часом 13-ий корпус на нашому лівому крилі опинився у важкій ситуації; росіянам вдалося його цілком оточити. На щастя, 15 1 16 липня 48-му танковому корпусові вдалося устабілізувати оборонний фронт і ми тоді могли дещо зробити, щоб допомогти нашим товаришам. 17 липня 13-ий корпус намагався пробитися з оточення на відтинку на північний схід від Львова й ми рішили зформувати ударну групу, щоб з ним з'єднатися. Генерал Бальк передав мені командування 8-ою танковою дивізією".

"Щоб не було непорозуміння щодо командування, я підпорядкував командирові нашого полку всі піхотні частини на цьому відтинку фронту впродовж ночі. Вдосвіта 18 липня я пішов на командний пункт цього полку разом з моїм командиром гарматного полку. По дорозі, на моє здивування, я зустрів нашу відступаючу піхоту, яка за півгодини мала йти в наступ. Я попрохав пояснення від командира нашого танкового полку й він признався, що дав наказ до відступу, щоб перед наступом перегрупувати свої сили. Я його негайно звільнив з командного посту, але шкоди, завданої невиконанням наказу, вже не можна було направити. Ми втратили цінний час, і, що більше, росіяни помітили наш відступ та негайно замінували нові поля і сконцентрували на цьому відтинку свої танки й артилерію. У таких обставинах я не мав вибору й мусів дати наказ припинити наступ..." — F. W. von Mellenthin, Major General. Panzer Battles. A Study of the Employment of Armor in the Second World War. Translated by H. Betrier, Edited by L. C. F. Turner, University of Oklahoma Press: Norman, Third Edition 1958.

[23] В Українській Дивізії, яка була складовою частиною зброї СС, вживалися військові ступені зброї СС. У своїй праці автор вживає ступені

німецьких сухопутних військ (вермахту). У перекладі вживаються українські ступені, які були прийняті українцями в Дивізії, (дивись додаток ч. 6).

[24] Братство кол. вояків 1-ої Дивізії Української Національної Армії видало книжку Зенона Зеленого "Українське юнацтво в вирі Другої світової війни". Торонто — 1965.

[25] Дивись додаток ч. 4.

[26] Два гімни це: німецький національний гімн "Німеччина, Німеччина понад усе" ("Deutschland, Deutschland ьber alles") та гітлерівський гімн, так звана пісня Горст Весселя — "Високо прапор" — (Horst Wessel Lied "Die Fahne hoch").

[27] Честолюбство Фрайтаґа може характеризувати наступний факт: Коли поручник Богдан Підгайний повернувся із однієї службової поїздки і зголосився до штабу Дивізії, його прийняв Фрайтаґ і, погладивши лицарський хрест на своїй шиї, сказав: "Я на чолі 3 000 українських героїв врятував від заглади цілий 13-ий корпус під Бродами". (Подав Б. Підгайний).

[28] Після окупації Чехії Німеччиною, Словаччина проголосила 14 березня 1939 року свою самостійність, але насправді була залежна від гітлерівської Німеччини. Президентом Словаччини став політичний діяч священик Йосип Тісо, який очолював Глінківську Народню партію після смерти її засновника Андрія Глінки в 1938 році, а з жовтня 1938 року став прем'єром автономної Словаччини. Паралельно до партії і до армії на Словаччині існувала також так звана Глінківська ґвардія, парамілітарна організація, завданням якої було утримування ладу і спокою на Словаччині.

У міру послаблення Словаччини словацькі політичні, а особливо військові провідні кола почали щораз більше орієнтуватися на чехо-

словацький екзильний уряд у Лондоні, а коли влітку 1944 року до кордонів Словаччини почав наближатися німецько-совєтський фронт, вони плянували в останній момент зробити переворот і перейти на бік альянтів.

Проте така політика не була на руку Совєтському Союзові, який намагався мати свої впливи й викликати загальне протинімецьке повстання. Після заключення пакту дружби й взаємної допомоги між Бенешом і Сталіном 12 грудня 1943 року большевики почали перекидати на Словаччину вишколених у Совєтському Союзі партизанів. У червні 1944 року Український штаб партизанського руху, який в той час вишколював цих партизанів, вислав на Словаччину мішані загони, зформовані з 220 чехів і словаків та 450 совєтських партизанів. В кінці серпня партизанський рух на Словаччині нараховував 8 000 партизанів, в тому числі 3 000 були совєтські. Між ними було багато українців, які у 1940 році тисячами перейшли з окупованої угорцями Карпатської України до УРСР.

Тоді 30 серпня 1944 р. проголошено загальне повстання, яке охопило середню Словаччину з осередком у Банській Бистриці. На бік партизанів перейшли деякі частини словацького війська, включно з міністром оборони генерал-полковником Фердінандом Чатлошом. Щоб уникнути німецьких репресій, Тісо закликав німців на допомогу. Вже 31 серпня Гіммлер вислав на Словаччину свого начальника головного управління СС, СС-оберґруппенфюрера Ґоттлоба Берґера, який в 1939 році відограв важливу ролю в проголошенні незалежности Словаччини президентом Тісо. Після трьох тижнів його заступив вищий фюрер СС і поліції Германн Гефле.

Не одержавши значнішої допомоги з Совєтського Союзу, словацькі партизани й армія опинилися в скрутному становищі. Німці повели проти них дії і 28 жовтня захопили партизанський центр у Банській Бистриці. Після цього партизани далі вели боротьбу в горах проти німців, яка проте не мала вже великого значення.

На території Словаччини, що була під контролем німецької армії, існувало дві, а навіть три влади: німецька (зокрема військових чинників), цивільного словацького уряду на чолі з президентом Тісо та Глінківської словацької народньої партії і Глінківської ґвардії (словацька армія вже не існувала); врешті далеко від шляхів — у горах панували словацько-совєтські партизани.

Після закінчення війни чехо-словацький уряд засудив на кару смерти і стратив ген. Гефле, Людіна та през. Тісо.

Joseph A. Mikus, J. D. Slovakia. A Political History 1918-50. The Marquette University Press, Milwaukee, 1963, Wiscounsin. John Armsrong. (Edited by.) Soviet Partisans in World War II. Madison, 1964. The University of Wisconsin Press. Людвік Свобода, генерал армії. Від Бузулуку до Праги. Переклад з чеської — Олега Микитенка. "Радянський Письменник", Київ — 1964.

[29] У поборюванні повстання з німецького боку брали участь такі частини: поліційні відділи — 5 команд по одній сотні, в складі кожної по 24 патрулів; зброя СС — 14-та СС-дивізія з Галичини, 18-та СС-дивізія "Горст Вессель", бриґада Дірлеванґер, бойова група "Шіль" (бриґада), Мусулманський полк (Армія Власова); вермахт — 178-ма дивізія "Татра", 208 і 209-та дивізія "Фольксґренадирів". Joseph A. Mikus, J. D. Slovakia. A political history 1918-1950 (ст. 147).

[30] Берґер Ґ., оберґруппенфюрер, начальник головного управління СС, був кілька місяців адміністратором міністерства для окупованих східних земель, в 1945 засуджений в Західній Німеччині на 25 років тюрми, звільнений в кінці 1951.

Дірлеванґер О., бриґаден-фюрер, нагороджений лицарським залізним хрестом — (Ritterkreuz), командир карної бриґади, згодом 26. Waffen-Grenadier-Division der SS; помер у 1945 р. в будинку для старших у Німеччині.

[31] Словенія, що до неї було переміщено Українську Дивізію, населена південно-слов'янським народом — словенцями, входила до 1918 р. до складу Австро-Угорської монархії (вона охоплювала коронні краї — всю Істрію й частини Карінтії та Штірії). Після розпаду Австро-Угорщини Словенія входила до складу Юґославії. У квітні 1941 року, після капітуляції Юґославії, більшу частину Словенії окупували італійці, меншу — німці; 1943 року всю Словенію зайняли німці й включили її безпосередньо до райху. Ця частина Словенії, до якої була переміщена Українська Дивізія, входила до складу "ґав" Штірія.

Під час німецької та італійської окупацій юґославський полковник Дража Міхайлович, прихильник монархії, організував з групою офіцерів партизанський рух, так званий четників. Юґославський еміґраційний уряд короля Петра в Лондоні підвищив Міхайловича до ранґи генерала та призначив його міністром оборони. З вибухом німецько-совєтськоі війни на території Юґославії почали зростати партизани-комуністи під проводом Тіто (Йосип Броз), пізніше маршал. Спочатку вони мали тимчасову домовленість з четниками, але згодом між цими двома групами виникли явні розходження і збройні сутички. Врешті англійці, які допомагали цим рухам, визнали тільки партизанів Тіто, а четники пішли на співпрацю з німцями й у деяких діях брали участь по німецькому боці у боротьбі проти партизанів Тіто.

[32] На підставі статті Ореста Городиського "Два дні в партизанці". "Самостійна Україна" ч. 7 (161), липень 1962. Чікаґо — Нью-Йорк, та його неопублікованих матеріялів, Волинський леґіон постав як партизанський загін в березні 1943 року на Крем'янеччині на Волині під командою хорунжого Миколи Медвецького "Хріна". Леґіон належав до організаційної системи ОУН під проводом полковника А. Мельника і мав завдання охороняти українське населення перед німцями та польськими й совєтськими партизанами. Коли в червні 1943 року прийшло до сутичок між партизанами ОУН під проводом С. Бандери та Леґіоном, "Хрін" прийняв пропозицію німців припинити з ними боротьбу. Тоді Леґіон дістав назву Український Леґіон Самооборони; його німецьким командиром став штурмбаннфюрер Луцького СД — Асмус.

На початку 1944 р. командування Леґіоном перебрав полковник Армії УНР Квітка й незабаром зробив з нього добру бойову частину, однак він у червні відійшов. На його місце ОУН прислала полковника Армії УНР Володимира Герасименка, але німці в бойових діях співпрацювали з полковником Петром Дяченком, колишнім командиром Чорних Запорожців і контрактовим старшиною польської армії. З наступом Червоної Армії в липні 1944 р. Леґіон перейшов на польську територію, де в засідці згинув Асмус. На його місце прийшов штурмбаннфюрер Люблінського СД Біґельмаєр. Тоді німці почали посилати Леґіон в дії проти польських партизанів, чому противився провід Леґіону. Тому німці арештували політичного провідника Леґіону "Солтиса". Під час дальшого відступу на захід до Леґіону приєдналися деякі частини різних українських відділів, серед інших деякі старшини з дивізії "Галичина".

В лютому 1945 р. Леґіон перевезено потягом на станцію Праґерско біля Марібору, де він розташувався в селах Шпільфельд, Обершварц і Унтершварц. Там на початку березня було запляновано включити його до Української Дивізії. Однак для вояків Леґіону першим бажанням була боротьба на рідних землях і напередодні урочистого включення близько 250 вояків під проводом хорунжого Романа Кивелюка — "Ворона" та хорунжого "Коваля" подалися в ліси, щоб за допомогою юґославських партизанів-четників повернутися в Україну. Але четники співпрацювали з німцями й донесли їм про наміри Леґіону. Врешті після переговорів і вияснень вони погодилися на включення їх до Дивізії. Хоч німці пообіцяли нікого не карати, проте хорунжого Кивелюка, який їхав до штабу Дивізії, вбили, мовляв, він утікав.

Леґіон нараховував близько 600 чоловік і складався з чотирьох сотень. Його озброєння становили переважно совєтські рушниці, кільканадцять легких та два важких кулеметів. Він мав також одну протитанкову гарматку й підводи з кіньми.

[33] Найправдоподібніше наказ про роззброєння Дивізії був виданий на особисте розпорядження Гітлера після обговорення ситуації на

конференції в його квартирі у Берліні 23-24 березня 1945 року. На ній Гїтлер довідався про існування Української Дивізії і сказав:

— Ніхто не знає, що навколо робиться. На моє здивування, я щойно почув, що несподівано з'явилася українська СС-дивізія. Я абсолютно нічого не знав про цю українську СС-дивізію. Або ця частина є надійна, або ні. Тепер я навіть не можу творити нові формації в Німеччині через брак озброєння. Тому це ідіотизм давати озброєння українській дивізії, яка не є зовсім надійна. Я радше волів би забрати в неї зброю і створити нову німецьку дивізію. Я припускаю, що вона є першорядно озброєна, правдоподібно значно краще, ніж німецькі дивізії, які ми тепер творимо. […]

— Якщо вона складена з австрійських рутенців (Ruthenians), нічого не можна зробити, як тільки забрати у них зброю. Австрійські рутенці були пацифісти. Вони були вівці, не вовки. Вони були нещасливі навіть у австрійській армії. Вся ця справа — це помилка. […]

— Я не хочу твердити, що з цих чужинців нічого не можна зробити. Справді, з них щось можна зробити. Але на це потрібний час. Якщо б мати їх впродовж шістьох чи десятьох років та мати контролю над їхньою батьківщиною, як це мала стара монархія, очевидно, вони стали б добрими вояками. Але якщо їх взяти в час, коли їхня батьківщина є десь там далеко, — за що вони мають воювати? […]

— Завтра вранці я мушу найперше поговорити з райхсфюрером (Гіммлером). Він і так перебуває тепер у Берліні. Треба по-фаховому встановити, що можна докладно очікувати від такої формації. Якщо від неї не можна нічого сподіватися, тоді вона не має сенсу. Такі формації — це люксус, на який ми не можемо собі дозволити. — Hitler's Lagebesprechungen. Abendslage vom 23. Mдrz 1945 in Berlin (Fьhrerwohnung). Подано за George H. Stein. Hitler's Elite Guard at War 1939-1945 the Waffen SS; Cornell University Press — Ithaca, N.Y. (ст. 185-7).

[34] Клітманн також згадує про роззброєння Дивізії: "Коло 30 березня 1945 року Дивізія мусіла віддати велику частину своєї зброї, щоб нею озброїти з Італії відступаючі німецькі парашутні з'єднання. 3/4 квітня 1945 "наказом фюрера" вирішено, що 14. Waffen-Grenadier-Div. der SS має стати основою для 10-ої парашутної дивізії (10. Fallschirmjdger-Div.)" — Kurt Georg Klietmann. Die Waffen SS; eine Dokumentation (ст. 195).

[35] В кінці 1944 року німці запропонували українцям створити Український Національний Комітет як репрезентанта українського народу. Але вони наполягали, щоб УНК був складовою частиною російського "Комитета Освобождения Народов России", який очолював російський совєтський генерал Андрій Власов і був командувачем так званої Російської Визвольної Армії, від чого українці катеґорично відмовились. Тому щойно 12 березня 1945 року Юлій Розенберґ, райхсміністер східніх земель, потвердив рішення німецького уряду щодо створення Українського Комітету "як єдиного представника українського народу". У тій декларації він також обстоював думку, "щоб українські військові частини зібрати разом в українську визвольну армію". Головою Українського Комітету (УНК), на пропозицію президента УНР А. Лівицького і інших провідних українських діячів, став генерал Павло Шандрук (заступниками — професор В. Кубійович і адвокат Олександер Семененко), якого президія УНК призначила 17 березня 1945 року командувачем Української Національної Армії. Президія УНК видала свою декларацію до громадянства (дивись додаток ч. 5), а генерал Шандрук видав окрему відозву до українських вояків.

Генерал Шандрук уважав своїм першим обов'язком перевести 14-ту ґренадирську дивізію зброї СС (українську ч. 1) в Українську Національну Армію. Він також робив заходи для створення 2-ої української дивізії, на командира якої призначив полковника Петра Дяченка. Вже 28 березня відбулася присяга близько 1 900 її вояків в Німеку під Берліном.

До Української Дивізії генерал Шандрук прибув разом з д-ром Фріцом Арльтом, референтом східніх справ у головному управлінні СС, 17 квітня

до запасного полку у Фелькермаркті, а 19 квітня — до штабу Дивізії на фронті.

Попереджений д-ром Вехтером та д-ром Арльтом, командир Дивізії генерал Фрайтаґ зустрів генерала як свого начальника та прийняв і виконав формально його розпорядження щодо зміни назви Дивізії на "1-шу Українську Дивізію". Під час перебування в Дивізії генерал Шандрук провів вперше присягу вояків Дивізії "на вірність Українському Народові й Українській Державі", яку у його приявності здійснив о. М. Левенець. При настоюванні генерала Шандрука та підтримці Вехтера і Арльта, генерал Фрайтаґ видав 27 квітня розпорядження, в якому говорилося, що "на випадок офіційної капітуляції Німеччини... коли Східній фронт буде передано большевикам, Дивізія негайно пробивається якнайшвидше в тил до англо-американців".

Два дні перед капітуляцією, на доручення генерала Шандрука сотник Макарушка разом з д-ром Арльтом, який добре говорив по-англійському, виїхав назустріч англійцям і передав їм листа від генерала Шандрука у справі переходу Дивізії до західніх альянтів.

Pavlo Shandruk. Arms of Valor. Translated by Roman Olesnicki. Robert Speller & Sons Publisher, New York, 1959. П. Шандрук. Спомини про Дивізію "Галичина". "Вісті", червень 1963, ч. 110, Мюнхен. К. Паньківський. Від Комітету до Державного Центру. "Життя і мислі", Нью-Йорк — Торонто, 1968.

[36] Текст присяги, яку ввів генерал Шандрук для вояків Української Дивізії: "Присягаю всемогучому Богові перед Святою Його Євангелією та Животворящим Хрестом, не шкодуючи ні життя ні здоров'я, скрізь та повсякчас під Українським Національним Прапором боротися зі зброєю в руках за свій Народ і свою Батьківщину — Україну. Свідомий великої відповідальности присягаю як вояк Українського Національного Війська виконувати всі накази своїх начальників слухняно й беззастережно, а службові доручення тримати в таємниці. Так нехай мені в цьому допоможе Бог і Пречиста Мати, — амінь".